

I N N E H Å L L

2005:2

185 Redaktören har ordet

Uppsatser

- 189 *Göran B Nilsson*, Historia som vetenskap (Summary: History as Knowledge p 206)
- 209 *Rolf Torstendahl*, Källkritik, metod och vetenskap (Summary: Source Criticism, Methodology and Science p 217)
- 219 *Arne Jarrick*, Källkritiken måste uppdateras för att inte reduceras till kvarleva (Summary: Source Criticism in Need of Modernization p 231)
- 233 *Roddy Nilsson*, Postmodernism, källkritik och historieskrivning (Summary: Postmodernism, Source Criticism and Historical Research p 248)
- 249 *Maria Ågren*, Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning (Summary: Visibility, Importance, Reliability, and Self-Criticism. Observations on the Role of Source Criticism in Contemporary Historical Research p 261)
- 263 *Eva Blomberg*, Sätt att se (Summary: Ways of Seeing p 273)
- 275 *Auður Magnúsdóttir*, Är medeltidshistoria riktig historia? (Summary: Is Medieval History Real History? p 286)

Debatt

- 289 *Lennart Schön*, Vem är det som är ute och cyklar egentligen? Genmäle till Magnus Lindmark och Peter Vikström

Översikt

- 300 *Magnus Källström*, Gamla och nya vägar till Sveriges runinskrifter. En kritisk översikt av källpublikationerna för svenska runtexter

Litteratur

- 309 Öst, väst eller mitt emellan? Företagandets sociala nätverk i Borås och Örebro 1890–1920
Tomas Nilson, *Framgång och vår herre*, anm av fakultetsopponent Sven-Olof Olsson
- 316 Amerika i Sverige
Martin Alm, *Americanitis*, anm av fakultetsopponent Dag Blanck
- 322 Högern och jordbruket
Fredrik L Eriksson, *Det reglerade undantaget*, anm av fakultetsopponent Lars I Andersson
- 330 Socialpolitikens janusansikte
Jenny Andersson, *Mellan tillväxt och trygghet*, anm av fakultetsopponent Bo Stråth
- 337 Utrikesnämndens funktion under kalla kriget i fokus
Stefan Ekecrantz, *Hemlig utrikespolitik*, anm av fakultetsopponent Johnny Wijk
- 344 Brödrefolk – allierade i krig?
Magnus Petersson, *Brödrafolkens väl*, anm av fakultetsopponent Rolf Tamnes

Kortare recensioner

- 351 Sören Wibeck, *Religionernas historia*, anm av Henrik Alexandersson
- 353 Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere (red), *Ordning mot kaos*, anm av Henrik Alexandersson
- 355 Bernhard Hamilton, *The Christian World of the Middle Ages*, anm av Bo Eriksson Janbrink
- 356 Antti Kujala, *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713*, anm av Cristina Prytz
- 358 Allan Ellenius (ed), *Baroque Dreams*, anm av Cristina Prytz
- 359 Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro*, anm av Olof Hansson
- 361 Niels Jul Nielsen, *Virksomhed og arbejderliv*, anm av Nils Edling
- 363 Paul Baker & Jo Stanley, *Hello Sailor!*, anm av Andres Brink
- 365 Johan Eriksson, *Kampen om hotbilden*, anm av Sten Ottosson

Meddelanden

- 367 Litteratur inkommen till redaktionen
- 370 Medverkande i detta häfte

Redaktören har ordet

Hurudant är dagens historikers förhållande till källorna? Ger vi källorna vederbörlig uppmärksamhet? Behandlar vi dem för slappt? För att illustrera historikerns förhållande till källorna kan man, som den danske historikern Sebastian Olden-Jørgensen, använda bilder eller modeller. Olden-Jørgensen presenterar tre sådana: mästerdetektivs-, förhørsledar-, och vänskapsmodellen.¹

Mästerdetektiven undersöker vad som vid en första anblick kan te sig som förvirrande, motsägelsefulla och vilseledande spår. I kraft av sin skarpa iakttagelseförmåga, osvikliga logik, kombinationsförmåga och sitt aldrig slumrande kritiska sinne eliminerar hon eller han mödosamt men enträget de falska spåren ett efter ett, tills plötsligt ett meningsfullt mönster framträder, och hon eller han kan utbrista i ett "Elementärt, min käre Watson". Problemet med denna positivistiska modell är, framhåller Olden-Jørgensen, att de skarpa motsättningarna mellan äkta och falska spår respektive mellan före och efter det intellektuella genombrottet står i bjärt kontrast till hur det vanligen fungerar i forskningsvardagen, där insikterna oftast är betydligt mera trevande, tövande och gradvisa.

Förhørsledaren skyr inga medel utan placerar källorna på sträckbänken, där de avkrävs svar på de frågor historikern ställer. Är källorna motspänstiga och inte ger de svar historikern vill ha tar denne till grövre metoder. Pinan fortsätter tills historikern finner källans svaga punkt och kan sätta in den avgörande stöten; källan bryter då samman och ger historikern det efterfrågade, korrekta, svaret. Förhørsledarmodellen motsvarar den funktionella källsynen i renodlad form. Problemet med den är, menar Olden-Jørgensen, det samma som vid tredjegradsförhör i verkligheten, nämligen risken för framtingade falska bekännelser.

Den tredje modell Olden-Jørgensen skisserar är betydligt mera sympatisk men även den kan leda vilse. Relationen mellan historikern och dennes källor har här karaktären av ett personligt vänskapsförhållande. Källan är historikerns gode vän. Genom återkommande förtroliga samtal fördjupas vänskapen

¹.Det följande utgår om inget annat anges från Sebastian Olden-Jørgensen, *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*, København 2001, s 43f. Olden-Jørgensen kallar de två första modellerna Sherlock Holmes-modellen och Gestapo-modellen. Sistnämnda namn finner jag stötande varför jag bytt ut det.

och historikern lär sig allt mer om sin vän. Förtroligheten blir till sist så stor att vännen avslöjar sina innersta hemligheter. Olden-Jørgensen påpekar att faran med denna modell, som motsvarar den hermeneutiska metoden, är densamma som med vardagens små förälskelser: man förlorar lätt den kritiska distansen.

Vi kan väl alla känna igen oss i Olden-Jørgensens bilder. Likt Sherlock Holmes har vi erfarit den euforiska känsla som infinner sig när den sista pusselbiten, den som skapar sammanhang och mening, faller på plats. Vi har genom att ställa den rätta frågan tvingat källor att tala och genom långvarigt och nära umgänge med källor avlockat dem deras hemligheter. I vår praktik växlar vi hela tiden mellan de olika förhållningssätten. Centralt i denna praktik står källkritiken. Eller gör den det? På senare år förefaller det som att källkritiken har fått maka på sig. Allt fler historiker använder källor ur kvarleveaspekten och de källkritiska resonemangen, om de över huvud taget förs, tenderar att ges allt mindre utrymme i avhandlingar. Vad beror denna utveckling på? Är den en följd av "vändningen mot språket" eller är poststrukturalismen bara en behändig syndabock? Behöver källkritiken moderniseras, uppdateras, rent av vidgas? Är källkritiken ett uttryck för sunt förnuft? Är den en förutsättning för historikernas sanningsanspråk? Hur skall vi förhålla oss till sanningskravet? Har det rentav blivit dags att utmönstra det ur historievetenskapen?

Dessa och många andra frågor diskuteras i föreliggande temahäfte, ägnat källkritiken. Häftet inleds med en text av Göran B Nilsson i vilken denne tar sig an övriga bidrag. Nilssons artikel skall inte ses som facit. Istället är den tänkt att ge perspektiv och sammanhang och därigenom ytterligare fördjupning. Göran B Nilsson följs av en annan nestor på källkritikens område, nämligen Rolf Torstendahl, som kritiserar den källkritiska fundamentalismen, betonar att källkritiken visserligen är viktig men att den blott är en metod bland många, utmönstrar sanningsbegreppet ur historievetenskapen och konstaterar att ingen blir en bra forskare med enbart metod; bara i kombination med optimumnormer blir metoderna fruktbringande. Torstendahl följs i sin tur av Arne Jarrick. Han slår, precis som Göran B Nilsson, såväl ett slag för sanningsbegreppet som argumenterar för att källkritiken både behöver avdramatiseras och skärpas; all eller nästan all den information vi använder oss av om det förflutna måste, hävdar Jarrick, betraktas som berättande källor. Ingenting kan undandras från källkritik.

Jarricks syn på sanningsbegreppet delas inte av Roddy Nilsson, som i likhet med Torstendahl vill utmönstra detta ur historievetenskapen. Historikerna

bör, menar Roddy Nilsson, ägna sig åt att skapa meningsfulla berättelser om det förflutna istället för att försöka legitimera sin verksamhet med hänvisningar till sökandet efter sanningen. Vidare varnar han för att betrakta källkritiken som ett uttryck för sunt förnuft. Han avslutar sitt bidrag med en uppmaning till poststrukturalistiskt influerade historiker och deras kritiker att gräva ner stridsyxan.

Maria Ågren diskuterar, precis som Jarrick, hur de källkritiska insikterna kan omformuleras så att deras betydelse på nytt blir uppenbar. Hon menar, i linje med Roddy Nilsson men utifrån andra utgångspunkter, att det är problematiskt att källkritiken fått karaktär av sunt förnuft eller tyst kunskap. För att råda bot på problemet och göra den tysta kunskapen manifest och därigenom överförbar introducerar hon begreppen trovärdighet, synlighet och vikt. I begreppet trovärdighet rymms den traditionella källkritiken. Synlighet handlar om vad som syns i källorna och varför och vikt handlar om representativitet. Ågren slår avslutningsvis ett slag för självkritiken; historikern bör hela tiden reflektera över sin praktik.

Eva Blomberg behandlar i sitt bidrag bilder och hur dessa kan användas i historisk forskning. Hon argumenterar för att historiker som vill arbeta med bilder och kombinationen bild och text måste skaffa sig ett sätt att se och lära sig att systematisera det de ser. Blomberg menar att det är oprelmatiskt att tillämpa den traditionella källkritiken vid bildanalys men konstaterar samtidigt att källkritiken behöver utvidgas för att möta de speciella krav som analysen av bilder ställer. Temanumrets sista artikel är skriven av Auður Magnúsdóttir. Hon ställer frågan om svenska historiker betraktar medeltidshistoria som riktig historia och diskuterar källkritikens betydelse för medeltidshistorieforskningens kräftgång.

Häftet rymmer också en debattartikel, signerad Lennart Schön. Denne bemöter Magnus Lindmarks och Peter Vikströms kritik av idén att svensk ekonomisk historia kan ses som ett cykliskt förlopp och frågar vem det egentligen är som är ute och cyklar.

Häftets översikt är denna gång författad av en runolog, Magnus Källström, och är en synnerligen matnyttig kritisk genomgång av källpublikationerna för svenska runtexter. Häftet rymmer också i vanlig ordning opponenter recensioner av avhandlingar samt kortare recensioner.

Historia som vetenskap

Av Göran B Nilsson

Det förflutna sträcker sig ända fram till nuet. Detta påstående är en fundamental utgångspunkt för mina resonemang i det följande och torde inte vara kontroversiellt. Men det blir det, om man kopplar det samman med ett annat, likaså allmänt accepterat påstående: Historikerns uppgift är att beskriva det förflutna. Ty slutsatsen blir den, att vi alla dagligen och stundligen är historiker, som bearbetar vad jag kallar den pågående historien, var-dagshistorien, där minnet fungerar som vårt portabla riksarkiv.

Behöver jag ens ge något exempel på detta för att övertyga läsaren? När jag inom kort tänker ge mig i väg för att dricka kaffe, så lägger jag mina inre, historiska arkivkunskaper till grund för min handlingsprognos, räknar med att Konditori-Bageriet ligger kvar där det låg i fjol och i går, har samma öppettider, accepterar mina sedlar som betalning, erbjuder ungefär samma sortiment och så vidare. Det brukar fungera. Men säker kan man aldrig vara, och det är det som är människans lott: att forma sitt liv under ständig principiell osäkerhet, något som en historieteoretiker aldrig bör glömma.

En grundläggande poäng med mitt inledande resonemang är påståendet att samma teorier och metoder som avser att åstadkomma en god (sann, giltig, fruktbar) pågående historieskrivning också bör vara giltiga för annan historieskrivning, till exempel den som bedrivs vid våra universitet, och som kan sammanfattas under namnet konventionell historieskrivning. Ty var går gränsen mellan var-dagshistoria och proffshistoria? I tid ingenstans såvitt jag kan finna.¹ Däremot lämnar Arne Jarrick ett intressant förslag till en annan

1. En naturlig tidsgräns förr, som numera måste betraktas som överspelad, är mannaminnet, dvs den tidpunkt, då det inte längre existerar några förstahandsvittnen. Jämför därom Göran B Nilsson, "Historia som historia", *Historisk tidskrift* 1990:2, omtryckt i Göran B Nilsson, *Den lycklige humanisten. Tio offensiva essäer*, Stockholm 1990, s 78ff.

Göran B Nilsson, f 1934, f d docent i historia (1967), var 1985–1999 professor i Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet. Nilsson har bland annat skrivit *Banker i brytningstid* och en sammanfattande biografi över A O Wallenberg, *Grundaren*, som under våren 2005 utges i engelsk och fransk översättning. Då kommer också *Nytt Norsk Tidsskrift* att publicera en provokativ uppsats om "Den konfliktfria unionen. Harmoniliberalerna vid makten 1861–1870". Framtida forskning på sparlåga kommer att ägnas åt historieteori.

Adress: Bäcksholmsgatan 5, 531 50 Lidköping

E-post: goran.b.nilsson@nilssonunionen.e.se

typ av demarkation mellan de båda, som jag återkommer till. Men först några reflexioner över sanningens, sunda förnuftets och källkritikens roll i vardagens historieskrivning.

Sanning, sunt förnuft och källkritik till vardags

Sanning är ett plusbegrepp och såsom sådant lätt utsatt för missbruk. Men fördenskull är det inte oanvändbart, framför allt därför, som Jarrick understryker, inte bara världshistorien utan också vardagshistorien är full av erfarenheter av sanningens motsats, lögnen. Den sanning eller lögn vi kan fastställa förmår visserligen aldrig att uppfylla högt ställda kunskapsteoretiska krav, däri har relativisterna rätt. Men den är i vardagliga sammanhang fullt tillräcklig för att fungera i praxis, det vill säga i en vidsträckt kommunikativ gemenskap, vars gemensamma nämnare i fråga om värderingar och analysinstrument kan kallas det sunda förnuftet – som förvisso inte alltid är sunt och som därför är av stor vikt för en kulturvetare att ifrågasätta.² I samma praxis förekommer dessutom ymnigt en rad gradskillnader mellan sanning och lögn, (möjligen, troligen, säkerligen med flera), som kan sammanfattas under begreppet sannolikhet – i betydelsen grad av visshet. Jag återkommer till dessa sannolikhetsmarkeringar i nästa omgång och nöjer mig här med anmärkningen, att de i vardagslivet utfärdar mer eller mindre kraftiga varnings signaler mot att lägga det sannolika påståendet till grund för framtida handlande (inklusive tänkande), till skillnad från sanningar, som ger en säker grund, och osanningar eller lögn, som inte duger alls.

Känner proffshistorikern igen situationen? Förhoppningsvis, och vad är anarnas alternativet? Roddy Nilssons svar å postmodernisternas vägnar är att "historieskrivning i första hand inte handlar om att söka den historiska sanningen utan om att skapa meningsbärande berättelser om vårt förflutna". Till detta välmentat råd kan vardagshistorikern göra två anmärkningar. För det första att fastställandet av vad weibullarna kallade säkra fakta – det vill säga sanningar giltiga för en vidsträckt kommunikativ gemenskap – visserligen inte räcker till för att *uppföra* några mera avancerade historiska konstruktio-

2. Vilket jag också gör i den av Roddy Nilsson refererade uppsatsen, Göran B Nilsson, "Den källkritiska processen. En studie i sunt förnuft", *Scandia* 2002, omtryckt i Göran B Nilsson, *Djupast sett. Tolv tankeväckande essäer*, Stockholm 2004, s 128–154, där jag kritiserar inte bara den naive realists sunda förnuft utan också det weibullska sunda förnuftet, som jag där kallar det vetenskapliga. Jämför för övrigt också min biografi över André Oscar Wallenberg, *Grundaren*, Stockholm 2001, där ett genomgående tema är hur det traditionella sunda bondförnuftet – först i bondeståndet och därefter i lantmanpartiet – reser sig som en mur mot de modern-vetenskapliga ekonomiska läror, som A O Wallenberg propagerar för i bankpolitiken.

ner; här måste andra teorier till. Däremot har säkra fakta inte bara "annalistisk" betydelse utan kan vara fullt tillräckliga för att *ifrågasätta eller rasera* sådana konstruktioner, uppförda på osäker eller falsk grund.³

Vad det för det andra gäller de meningsbärande berättelserna, tycks postmodernistens krav (endast?) vara estetiskt-stilistiska. För historikern gäller det sålunda enligt Nilsson att vara hemmastadd i de (ospecificerade) "lingvistiska praktiker, som står honom till buds. Den historiker som inte behärskar dessa tekniker kan aldrig skriva en övertygande berättelse oavsett hur många nya och intressanta fakta han eller hon funnit". Låt mig gentemot detta påstående anföra en sedelärande berättelse, som handlar om var-dagens yrkeshistoriker par préférence, mediafolket. I en dagstidning kunde sålunda för ett antal år sedan läsas en stort uppslagen artikel om en långtradare lastad med whisky, som efter en krock under natten hade fortsatt flera kilometer längs vägen, under det att spritlådorna trillade av i den oländiga terrängen ända tills långtradaren (med sin berusade förare) hamnade i diket. Bärningen av lasten beräknades ta minst en vecka.

Se det var en berättelse, som visade sig få en mycket övertygande effekt: vägen blockerades av personbilar från läsekretsen. Dock troligen mindre därför att journalisten hade behärskat sina lingvistiska praktiker, än därför att artikeln hade så många nya och intressanta fakta att erbjuda. Nya och intressanta, men tyvärr inte sanna, eftersom artikeln publicerades den 1 april, ett datum som FN eller EU borde upphöja till Källkritikens dag.

Farväl Roddy Nilsson, och välkommen Maria Ågren, som serverar mig nästa exempel på silverbricka, och detta har en betydligt allvarligare karaktär. Ty även om Hans Blix (enligt Ågrens referat) inte uppträdde som en fullfjädrad källkritiker teoretiskt, gjorde han det praktiskt. Utgångspunkten var sålunda, som den skall vara, en klar motsättning mellan två påståenden, där bägge sidorna – således även Hussein-sidan – kunde misstänkas för tendens. Men eftersom källkritik inte bara är en destruktiv teknik, vilket mången tydligen fortfarande har för sig, utan också en konstruktiv metod, måste källkritikern överväga huruvida han kan komma vidare genom att dra in nytt material i undersökningen. Och i det här fallet var det möjligt, eftersom påståendena från å ena sidan USA och Storbritannien och å andra sidan Irak hade testbara implikationer, det vill säga att massförstörelsevapen existerade respektive icke existerade i Irak. "Bara" att leta på plats alltså. Sorgligt nog hann den

3. Jämför nedan, s 199f. Här kan Weibullarnas verksamhet vara exempel nog på det proffshistoriska planet, se därom Rolf Torstendahls bidrag i föreliggande häfte.

konstruktive källkritikern inte fullfölja sin undersökning, innan kriget bröt ut. En klen tröst är och förblir det, att segermakterna slutförde den och där- efter erkände att Hussein hade haft rätt: en sällsynt framgång för sunda för- nuftet i ett läge, där det brukar ersättas av konspirationsteorier eller andra immuniseringsstrategier.

Behöver jag påpeka att proffshistorikern ofta uppnår sanna och fruktbara resultat med samma metod? Och det ofta i ett bättre forskningsläge än Blixs, eftersom sekretesstämplarna och hemlighetsmakeri inte hindrar henne från att fastställa att Gustaf III lät klä ut svenska soldater till ryska, eller att den officiella neutralitetspolitiken efter andra världskriget inte hindrade Sverige från inofficiell samverkan med västmakterna. Men å andra sidan ofta i ett sämre läge, till exempel när det gäller tidig medeltid, där endast ett slump- artat nyfynd av en stamp kunde avgöra tvisten om huruvida Sveriges äldsta mynt har slagits i Sigtuna eller i Sätuna.⁴

Att re-konstruera en redan-konstruerad verklighet

Jo tack, jag fick mitt vanliga kaffe på konditoriet, och därtill en oprövad kaksort, en nöttopp, som jag genast lade in i arkivet för framtida använd- ning.

Var-dagshistorikerns arbete är verkligen i mångt och mycket inriktat på kortsiktig löpande utvärdering av triviala ting och dito prognosverksamhet, baserad på direkt observation. Så långt passar den historieskrivningen inte in i Arne Jarricks definition av historievetenskapens särart. Men till kaffet tog jag mig också tid att gratisläsa *Göteborgs-Posten* för att lägga lämpliga delar på minnet, och där fanns det gott om artiklar som uppfyllde kravet på Jar- ricks historiker, det vill säga att författaren utan någon direkt observation "söker spåren av det som skedde förut" utan möjlighet "att ändra på det vi sö- ker kunskap om medan vi söker kunskap om det och följaktligen inte [kan] ordna så att det händer igen".

Det ledarskribenten Fredrik Tenfält inte kunde observera eller arrangera efter sina intentioner vare sig förr eller senare var det danska folketingsvalet, som bestods en utförlig beskrivning och därtill en analys, som huvudsakligen var inriktad på framtiden men även hade ambitioner att förklara det skeddade:

4. Västgötaskolan (Mac Key) misstänker dock att stampen är en sentida förfalskning. Muntligt med- delande från professor emeritus Peter Sawyer, Trondheim.

Valets store förlorare är socialdemokraternas Mogens Lykketoft, som redan på valnatten i ett känslomättat anförande tvingades [!?!] tillkännage sin avgång [...] i denna första valrörelse som partiledare framstod han som en föråldrad politiker utan förmåga att kommunicera kampglädje och positiva budskap [!?!].

Med ett valresultat under 26 procent är situationen minst sagt allvarlig för socialdemokraterna, där spåren av striderna kring den för 15 år sedan avsatte partiledaren Svend Auken fortfarande lever kvar [!?!]. Det kommer att ta lång tid innan socialdemokraterna har hämtat sig efter det här valet [!?!].⁵

Ja, detta citat kan man mycket väl föreställa sig återkomma ordagrant som text i Sofia Mobergs B-uppsats i historia om säg 15 år, bara med presens och futurum utbytta till imperfektum. Men då förhoppningsvis försett med text eller fotnoter som med hjälp av ackurata, relevanta och adekvata källor (inklusive den sk litteraturen) ger större trovärdighet åt de påståenden och värderingar som här markerats med [!?!].⁶ I varje fall vad den sista meningen anbelangar kommer den relativt oskolade framtida historikern att sitta med alla trumf på hand gentemot Tenfält, eftersom hon har tillgång till facit. Vilket till och med kan innebära en radikal omvärdering av Tenfälts var-dagliga historieskrivning utan nämnvärda besvär:

En och annan/många/alla menade att det skulle ta lång tid för socialdemokraterna att hämta sig efter valnederlaget år 2005. Men på grund av - - - och - - - gjorde partiet en snabb comeback och erövrade redan vid nästa val absolut majoritet i folketinget.

Förändringen mellan år 2005 och år 2020 må vara minimal eller maximal. Oavsett vilket är utsikten stor, så länge proffshistorikerna fortsätter med sin nuvarande praxis, att framställningen av år 2020 kommer att vara mera tillfredställande än Tenfälts och i varje fall ett uttryck för yrkeshistorikerns ambition att *förbättra den föregående historieskrivningen*, ytterst den historieskrivning som bedrivs dagligen i den ständigt pågående historien.

Däremot kan proffshistorikerns uppgift ingalunda vara den att fastställa

5. *Göteborgs-Posten* 10/2 2005, s 2.

6. Detta gäller inte minst påstående nummer 2 (den föråldrade och kommunikationssvage L), där man kan hoppas, att den av Eva Blomberg med all rätt framhävda bildanalysen vid det laget har försett historikern med skarpa instrument.

wie es eigentlich gewesen, hur det gick till i verkligheten, eftersom människans verklighet ofrånkomligen är och förblir en social konstruktion. Visserligen och tursamt nog uppvisar denna konstruktion till stora delar en anmärkningsvärd stabilitet i tid och rum, som ger oss anledning tro att den står i samsvar med den "riktiga" verkligheten, den som existerar oberoende av människans uppfattning av densamma. Men att det sunda förnuftets isomorfi kan vara bedräglig har med all önskvärd tydlighet demonstrerats av de moderna naturvetenskaperna i deras framgångsrika arbete att demolera antropocentriska och antropomorfa världsbilder.

Och ändå rör de sig. Ty i samhällslivets praxis har också klart ovetenskapliga föreställningar fungerat hyfsat, även när de har medfört diskutabla sociala konsekvenser. Så länge bonden har myllat ned sina frön i jorden vid rätt tidpunkt har det också blivit skörd, oavsett om han samtidigt blotade till asarna med mänskooffer eller om han nöjde sig med att under nutida ledning av en pastor i Ryda bära en medeltida skulptur runt åkern och instämma i prästens förbön för bland annat SMHI.⁷

Nej, historikerns uppgift är inte att rekonstruera en verklighet utan att göra en förbättrad konstruktion av en redan konstruerad verklighet. Därvid har hon att uppfylla Rolf Torstendahls miniminormer och ta diverse objektiverande metoder till sin hjälp, däribland källkritikens. Och hon har som nyss framgått stora chanser att lyckas. Vad gäller det danska valet är mina möjligheter att i nuläget skriva kvalificerad var-dagshistoria ytterligt små redan av arbetsekonomiska skäl. Jag får liksom Tenfält, om än förhoppningsvis i mindre grad, lita på andras auktoritet. För övrigt kan jag inte ens i djupt personliga sammanhang lita på att min uppfattning av verkligheten också är den verkliga verkligheten. När jag exempelvis höll upp konditoridörren för en äldre dam, var det då verkligen för att jag är en så godhjärtad människa? Är jag inte snarare en egoist, som kallt räknar med att återfå samma tjänst när min egen ålderdom behöver den? Eller kan det vara så att jag omedvetet sitter fast i en gammal vana, ett tvivelaktigt uttryck för en föråldrad könsrollsuppfattning? Eller att jag rentav, medvetet eller omedvetet, på ett listigt, skenaltuistiskt sätt vill lämna ett aktivt bidrag till vidmakthållandet av en mansdominerad samhällsstruktur?

Svåra frågor, som troligen inte blir lättare för en framtida proffshistoriker att besvara. Men facit har hon dock i handen, och redan det möjliggör för

7. Detta är sant, ty det har stått i tidningen (med bild). *Nya Lidköpings-Tidningen* nämligen, men dessvärre tycks jag ha kastat det länge ömt värdade klippet (från tidigast 1976).

henne att anlägga nya fruktbara perspektiv på situationer och skeenden, som varit omöjliga att åstadkomma för de samtida iakttagarna och kreatörerna. När Joseph Haydn komponerade sina sex stråkkvartetter opus 20 år 1772, kunde han omöjligt förutse, att hans radikalt omstöpta sociala konstruktion skulle bli klassisk, det vill säga ett slitstarkt underlag för framtida kompositörers förmedlande av djupa musikaliska upplevelser oavsett konsumentens klass eller kön eller belägenhet i tid och rum.⁸

Sammanfattningsvis föreligger enligt min mening alltid en historieuppfattning i individuell och samhällelig praxis, när det gäller situationer och skeenden i det förflutna.⁹ Yrkeshistorikern startar därför aldrig från scratch och har i princip ett tacksamt spel, när det gäller att förbättra denna uppfattning. Därigenom gör hon uppenbar individuell och samhällelig nytta. Detta är mitt positiva budskap till proffshistorikern.

Sikta mot stjärnorna eller skogsbrynet?

Mina goda råd till historikern ovan och nedan är att sikta mot skogsbrynet. Dessvärre siktar många proffshistoriker hellre mot stjärnorna. Det är en aktningvärd men penibel position, som i detta nummer tydligast intas av Maria Ågren. Hon förespråkar en *histoire totale* som historievetenskapens mål, en totalhistoria som med sitt helhetsperspektiv gör rättvisa åt både det unika och det generella i de komplexa förloppen och som heller inte försummar att göra rättvisa åt förbisedda grupper, som inte haft andliga eller materiella resurser nog att deponera sina berättande källor i arkiven.¹⁰

Ågren är väl medveten om svårigheterna att uppnå detta höga vetenskapliga ideal, och jag medger gärna att de har blivit betydligt större sedan 1973, då jag påpekade vissa betänkliga följder av att historikerna – lovvärt nog – hade vidgat sitt traditionella perspektiv utöver politikens och Sveriges (Europas) snäva gränser. Och samma utveckling kommer obönhörligen att fortsätta med tidens gång; det är en logisk följd av postulatet att det förflutna sträck-

8. I skrivande stund anländer ett auktoritativt stöd för min beskrivning i form av en artikel "How to be the Boss", i *BBC Music*, March 2005, s 36ff, där violinisten Paul Robertson karakteriserar musikformen stråkkvartett sedd från exekutörsidan som en "notoriously challenging musical model, originally conceived by Haydn to encourage the most serious and intense examination of relationship, and profound selfexamination".

9. Jämför därom nedan, not 24.

10. Maria Ågren tycks mig något nedvärdera den traditionella källkritikens problematisering av källproducenternas tystnad. Jämför exempelvis Erik Arups varning (i Seignobos' efterföljd) för faran att en historiker som bara lyssnar på de medvetet berättande källorna "i saa fald vilde komme i den stilling, at de, der har skrevet, altid har ret, de, der har tiet, altid har uret", citerad efter Göran B Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik", *Historisk tidskrift* 1973:2, s 193f.

er sig ända fram till nuet. Betänk alltså utifrån vårt var-dagshistoriska synfält de enorma svårigheter som väntar framtida proffshistoriker, när det gäller att göra vetenskaplig rättvisa åt vår nutida *histoire totale*, omfattande sex och en halv miljarder människor fullt sysselsatta med att skriva komplex och unik var-dagshistoria inom ett mycket stort antal skiftande kulturer och andra överbestämmande, materiella strukturer.

Storhetsvansinne! blev min slutsats, och utan att fördenskull kasta yxan helt i sjön, tonade jag ned ambitionerna och bytte yrkestitel från historiker till retrospektiv processanalytiker. Ågrens ideal har jag dock med mig som ett memento mot megalomani, men att ta det på fullt allvar leder till diverse ofruktbara följder, såväl teoretiskt som praktiskt.

Teoretiskt ställer totalambitionen till det, eftersom historikerna inte ens i samlad tropp har en chans att tillgodogöra sig all önskvärd empiri och teori för sin strukturering, beskrivning och tolkning av världens gång. Här måste nödvändigtvis ett urval ske efter väl motiverade teoretiska kriterier, som tillåter forskaren att lägga åt sidan så mycket källmaterial som möjligt för att i stället koncentrera sig på väsentligheterna. Det är kanske mot den bakgrunden man ska se den acceptans som till och med liberalen Sven A Nilsson i Uppsala visade gentemot den historiematerialistiska skolan. Men Marx slog dessvärre slint på nytt, och någon totalhistorisk efterföljare har inte kommit till min kännedom.

Ett allt mer påtagligt kruz har alltså blivit att proffshistorikern i sina syntetiska, övergripande framställningar mindre än någonsin kan göra anspråk på att stå i Sanningens tjänst. Tidsbundenheten och subjektiviteten slår igenom nu som förr, även om de kan något tuktas till konsistens genom sin trohet mot en genre, vare sig denna är litterär (Hayden White) eller samhällsvetenskaplig (Michel Foucault, Pierre Bourdieu, SCOT-skolan). Läget har därmed blivit tacksammare för kunskapsrelativistiska angrepp på historievetenskapen.¹¹ Och detta till den grad att även en garvad historiker som Rolf Torstendahl numera är beredd att skrota sanningsbegreppet. Hans förslag att ersätta (faktisk) "sanning" med (social) "giltighet" lär dock inte tilltala fler än dem som räknar sig som makthavare i den internationella historikergemenskapen. Det sunda förnuftet invänder nämligen att grundfrågan därmed bara förflyttas från offentligheten till ett slutet rum, där världens mest ansedda (mest

11. För en lysande dekonstruktion av kunskapsrelativisternas moderna läror, se dock Stefan Björklund, "En författning för disputationen", *Skrifter utg av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala* 124, 1996, s 112–123.

citerade? högst betalda?) historiker (genom majoritetsbeslut?) avgör vilka (ja, vilka?) kriterier som skall gälla för att ett påstående skall anses som giltigt.

Däremot gör Torstendahl med sina högt ställda anspråk på systematisk kunskapsproduktion på sitt sätt klokt i att hålla undan allmänheten, de naiva realisterna (för att tala filosofspråk). Denna allmänhet har nämligen små och annorlunda anspråk på hur historia skall skrivas, såvitt detta kan fastställas genom språkbruket, så som det definieras i auktoritativa svenska, engelska och franska ordböcker.¹² Två typer av allmänt gängse synsätt på "historia" lyfter jag fram i detta sammanhang. Den ena är positiv, såtillvida som historia betecknar något minnesvärt, något att värda och (oftast, men inte alltid) värda. "Carolina Klüft *skrev i går idrottshistoria* genom att som första svenska kvinna hemföra en olympisk guldmedalj i sjukamp."¹³

Värdet av denna positiva inställning kan emellertid ifrågasättas, eftersom den lätt reducerar historieskrivning till vad jag har kallat medaljutdelning.¹⁴ Än mer så, om man kopplar den samman med det allmänna språkbrukets definition av begreppet historia i negativ mening: "Jag har visserligen felat, förklarade den skandaldrabbade ministern/storföretagaren/ishockeystjärnan/TV-idolen, men *det är historia nu*." Historien betecknar med andra ord något, som är oåterkalleligen förbi och följaktligen inte angår det aktuella livet; i varje fall duger den inte som prognosinstrument.

Ministern och så vidare har förhoppningsvis rätt i det aktuella fallet, men som allmän definition av historia duger denna definition lika litet för henne eller honom som för oss andra var-dagshistoriker. Tyvärr kan hon eller han hämta indirekt stöd från proffshistorikerna, som visserligen livligt propagerar för "den levande historien" men som samtidigt i likhet med Jarrick och Ågren poängterar att historikern måste göra rättvisa åt det unika, det engångsartade i förflutna förlopp. Och i min praktik som proffshistoriker är jag helhjärtad med på samma noter. Varför, det har jag analyserat i andra sammanhang, och konstaterar här bara att jag (liksom säkerligen också Jarrick och Ågren) menar att oåterkallelighet och unicitet inte behöver vara detsamma som betydelselöshet för framtiden.¹⁵

12. Göran B Nilsson, "History as an Artificial Science", i Bo Dahlbom, Svante Beckman & Göran B Nilsson, *Artifacts and Artificial Science*, Stockholm 2002, s 98ff ("Three historical variants").

13. Undantagsvis är det sorgliga kollektiva minnen som skall värdas, vilket då förstäligen nog kan påkalla politiska påbud: om detta må ni berätta.

14. Nilsson 1990, s 71ff.

15. Nilsson 1990 och Nilsson 2002, för uniciteten jämför densamme, "Fetischism och rationalism i kulturpolitiken", i Jonas Anshelm (red), *Modernisering och kulturarv. Essäer och uppsatser*, Stockholm/Stehag 1993, s 47f och "Biografi som spjutspetsforskning", i Nilsson 2004, s 115.

Icke desto mindre har jag som yrkesverksam vid en tvärvetenskaplig institution och som bankhistoriker erfarit att kolleger från andra discipliner (inte minst nationalekonomi) och anslagsbeviljande amatörer sorgligt ofta hemfaller åt ministerns generaliserade historiesyn: historievetenskapliga resultat har liten eller ingen relevans för framtida samhälleligt handlande. Historia har för dem – däremot och lika ofta – stort intresse som kvalificerad underhållning, varvid notapparaten dock ses som en belastning och strävan efter sanning (eller giltighet) lika gärna kan ersättas med plausibilitet och med behärskandet av de stilistiska konstgrepp som postmoderniteten kräver för att göra narrationen övertygande.

Ett tydligt resultat kan avläsas i svenska allmänhetens allmännaste uppfattning av tidig medeltidshistoria, som har präglats av durkdrivna berättare som Dag Stålsjö och Jan Guillou, medan bröderna Weibulls trista resultat förpassats till bokmagasinets natt. Rolf Torstendahl påstår visserligen motsatsen, men tala om elfenbenstorn!

Efter denna varning mot att sikta mot stjärnorna återgår jag till skogsbrynet, efter att först ha markerat att jag som uppnåeligt ideal har förordat ett något högre siktmärke än så.¹⁶ Men en vidare utläggning av detta program får anstå till senare tillfälle, för här bör det ju främst handla om källkritik.

Sanning, sunt förnuft och källkritik till helgdags

Låt mig nu något närmare granska hur proffshistorikern hanterar rubricerade begrepp efter att ha tagit på sig sin vita skjorta och övergett sin egen vardagshistoria för att förbättra förfluten historieskrivning av mera allmänt intresse.

Därvidlag bör han enligt Rolf Torstendahl (numera) lägga sanningsambitionen åt sidan. Sanningsbegreppet duger kanske till vardags, menar Torstendahl, men tyvärr är vardagsspråket inte tillräckligt "precist och konsistent" för att uppfylla vetenskapliga krav. Mot denna ståndpunkt har jag (och Jarrick) redan invänt, men jag vill tillägga, att inte ens naturvetaren kan åstadkomma absolut sanning, när det gäller en så fundamental variabel för historiker som tid, eftersom tiden är ett steglöst kontinuum. Däremot klarar sig historikern utmärkt, eftersom hon skriver om och för människor för vilka den vetenskapligt "sanna" tidpunkten inte behöver ha någon betydelse, så

16. Nilsson 2002 förordar en fokusering på politisk historia och idéhistoria och därinom en koncentration till tidlösa problem och dilemman, som är oundvikliga i varje civiliserat samhälle, trots att samhället ogärna erkänner detta.

länge den uppfyller kravet på att tillhandahålla vad som kan kallas relationell sanning.

Det är sålunda ointressant, om exempelvis samlingsregeringens beslut den 23 juni 1941 att blixtsammankalla riksdagen nådde TT exakt klockan 12.55, om TTs föregående radioutsändning hade börjat exakt klockan 12.40 eller om TTs nästa utsändning satte igång exakt klockan 19.00. Smärre avvikelser från de "vetenskapligt exakta" tidpunkterna påverkar nämligen inte sanningshalten i påståendet att aktionerna inträffade i denna ordning, inte heller slutsatsen att den svenska allmänheten och de flesta av riksdagens ledamöter därmed fick ännu mindre tid på sig än regeringen avsett för att förbereda ett genomtänkt beslut i den tvistiga transiteringsfrågan.

Så ligger det till, och ingen kan eller behöver heller begära att en historisk framställning skall vara alltigenom sann, det räcker med de delar där (det var-dagliga) sanningsbegreppet är användbart. Detta borde vara självklart, eftersom en dynamisk historieskrivning inte bara producerar Torstendahlska punkter utan framför allt större helheter, berättelser, mer eller mindre avancerade narrationer, som sträcker sig från tidpunkten a till minst b (ofta nog till o).¹⁷ Avståndet mellan a och o fylls bland annat av deskriptiva utsagor, observationspåståenden med en av författaren markerad, varierande grad av sanningshalt (giltighetshalt): säkert, utan tvivel, troligen, sannolikt, möjligen – ty sådant är livet, både till vardags och helgdags. Däremot är sanningsbegreppet inte användbart när det gäller den övergripande struktureringen, som kan lovordas alternativt kritiseras inte därför att den är sann eller osann men därför att den genomförts mer eller mindre konsistent, utifrån ett fruktbart eller ensidigt perspektiv och så vidare, allt efter exempelvis Torstendahls minimikrav, som jag gärna skriver under.

Därmed har jag bäddat tillräckligt för att än en gång ta ut en viktig poäng med sannings- och sannolikhetsbegreppen, nämligen de sannolika eller sanna påståendenas förmåga att ifrågasätta eller rasera teoretiska konstruktioner uppförda på osäker eller falsk grund. Genom att därvid ta ett näraliggande exempel i Auður Magnúsdóttirs bidrag till temanumret får jag samtidigt tillfälle att motionera en gammal käpphäst, nämligen det fortfarande behovet att utsätta också den så kallade litteraturen, det vill säga teoretikerna, för källkritisk granskning. Hos teoretikerna kan man nämligen förvänta sig olika typer av allmänmänsklig tendens, varav en kan kallas den anakronistiska och

17. Redan en enkel händelse kan, som Arthur C Danto visat, återges narrativt, som en berättelse om en förändring från läge a till läge b.

som jag tidigare exemplifierat med bland annat Eli F Heckschers praxis.¹⁸ Så Magnúsdóttir är i gott sällskap, när hon enligt min mening har fallit offer för den allmänmänskliga frestelsen (i varje ny generation) att projicera nuläget alltför långt tillbaka i tiden. Därmed kan hennes konstruktion ifrågasättas eller raseras genom att en deltagare i seminariesamhället påvisar att den inte bygger på säkra fakta (oomtvistade sanningar).

Eftersom utrymmet är knappt och endast principen viktig inskränker jag mig till att bara ifrågasätta hennes tes, det vill säga att weibullskolans seger bidrog till att svensk medeltidshistoria har fört "en undanskymd tillvaro vid svenska universitet sedan 1940".¹⁹ Detta påstående stämmer inte med gamla handlingar i mitt minnesarkiv. Och även om dessa har gulnat och vittrat, så är jag dock ett förstahandsvittne, som både träffat och skakat hand med erfarna medeltidshistoriker, verksamma efter 1940, vilka även vi fåtaliga modernhistoriker i Uppsala i början av 1960-talet bedömde som framstående i sin genre: Erik Lönnroth (och forskade inte hans son Lars just på isländska sagor?), Ingrid Hammarström, Gösta Hasselberg, Jerker Rosén, Gunnar T Westin och Herman Schück; därtill kan troligen läggas flera etablerade men för tillfället glömda namn. Mitt konstruktiva råd till Magnúsdóttir blir därför att tona ner weibullskolans betydelse och i stället undersöka hur det kom sig, att den högt skattade medeltidshistorikern Carl-Göran Andrae i början av 1960-talet skolade om sig till folkrörelseforskare. Också detta påstående är sant, menar jag, även om jag är villig att revidera min åsikt efter andras kritiska granskning.

Just det, villig att revidera, och det är en viktig sida av det sunda förnuftets roll i vetenskapens kommunikativa gemenskap. Det sunda förnuft, som behövs för att begrunda temanumrets artiklar, förefaller för övrigt vid en första anblick inte vara mycket mera avancerat än vardagens. Här och där dyker visserligen upp en eller annan fackterm, men vid behov av översättning – exempelvis till *Dagens Nyheter*s kultursida – låter sig detta verkställa utan större svårigheter.

Tyvärr är detta en felsyn. Jag säger tyvärr, eftersom de flesta av oss vill vara goda demokrater och därför är redo att förkasta elitistiska idéer. Men det till synes allmänt spridda sunda förnuft som behövs för att ta till sig budskapen i *Historisk tidskrift* är nu en gång för alla icke-existerande hos en ald-

18. Göran B Nilsson, "Historia som humaniora", i Nilsson 1990, s 52ff.

19. Auður Magnúsdóttir är inte konsistent på denna punkt, eftersom hon något tidigare hävdar att forskningen i medeltidshistoria "klingade av efter 1940-talet".

rig så försigkommen 4-åring eller hos en presenil 64-åring. Däremot kan man märkligt nog tänka sig att artiklarna skulle kunna utsättas för kritisk granskning av förflutna filosofer alltifrån Sokrates i Aten till Immanuel Kant i Kaliningrad. Om de nu bara levde, förstås, och dessförinnan fick i sig en rejäl dos av kulturell transformation, som tillät dem att begripa vad en långtradare lastad med whisky kunde vara för ett underligt djur i ett underligt land, där auktoriteterna ljög en gång om året.²⁰

I varje fall vill jag gärna tänka mig den möjligheten, eftersom jag är övertygad om att det existerar gott om tidlösa, eller i varje fall ovanligt slitstarka och användbara sociala konstruktioner av den objektiva verklighet, som vi aldrig kan få säker kännedom om. Och det gäller inte bara materiella artefakter utan också immateriella.²¹ Platon och Kant anses fortfarande – trots sin tidsbundenhet – vara läs- och tänkvärda. Jungs arketyper dyker upp i olika tidsbundna former såväl hos Sofokles som hos Jules Verne. Horatius har fortfarande – trots sin tidsbundenhet – mycket att säga om den civiliserade människans villkor i ett komplicerat samhälle. Och Pieter Bruegel den äldre låter Ikaros störta till marken (det gjorde han redan i antiken) på ett självkritiskt sätt, som tilltalar mig och, tror jag, Maria Ågren.

Varför skulle inte det tidsbundet varierande vetenskapliga sunda förnuftet i sina bärande delar dela samma hoppningivande stabilitet? Att utreda frågan vilka dessa bärande delar kan vara överlåter jag dock åt framtida forskning. Jag nöjer mig här med att framhäva *en* sådan bärande del, källkritiken, som jag anser få sin tidlösa eller slitstarka karaktär som vetenskapligt instrument, om och just därför att den tar sikte på att eliminera *allmänmännsliga* svagheter, det vill säga svagheter som kan misstänkas existera hos källproducenterna oavsett deras klass, kön, ålder etcetera eller deras placering i tid och rum.²²

20. Detta förhållande belyser ytterligare en tveeggad fördel med det sunda förnuftets användning i det vetenskapliga arbetet: historikern slipper därigenom att sida upp och sida ned utreda en mängd omständigheter som är välkända eller självklart irrelevanta för honom själv och hans tilltänkta läsare i det aktuella tid-rummet. Men därmed följer också risken av tid-rumsbundna resultat.

21. Med artefakter menas mänskogjorda ting och institutioner, som bland annat tillgodoser människans praktiska behov av att kunna upprepa eller reversera skeenden utan nämnvärd värdeförlust, även om de strängt teoretiskt sett är unika och oåterkalleliga. Den unika tändsticka som slocknar innan en unik cigarill är tänd vid en unik tidpunkt låter sig ofta nog ersätta med en ny tändsticka, som tänder cigarillen vid en något senare tidpunkt. Slår jag i spiken snett och krokigt kan jag dra ut den med en tång och försöka med en ny. Om Konditori-Bageriet har slut på sina semlor, kan jag inhandla andra, något dyrare på Rådhuskonditoriet.

22. Samma text utläggs i en annan variant i Nilsson, "Den källkritiska processen", 2002 & 2004.

Att förbättra de berättande källornas var-dagshistoria

Jag vidhåller på det hela taget min gamla åsikt, att den traditionella källkritikens (ackuratessprövningens) dominerande ställning bör vara självklar "i alla sammanhang, där de berättande källornas frågeställningar sammanfaller med historikerns".²³ Men tyvärr har måltavlan för denna min pil av år 1973 flyttat sig ännu längre åt sidan sedan dess. Och det till den grad att, som Maria Ågren påpekar, "de flesta historiker [i dag] arbetar med källor som man betraktar som kvarlevor". För historikern gäller det numera inte bara att utsätta tiggande massor av ekonomiskt-historiskt och socialhistoriskt källmaterial för statistisk bearbetning, hon har dessutom att synliggöra tystlåtna samhällsgrupper och blottlägga outtalade mentaliteter och mönster för tanke och handling.

Som Arne Jarrick och jag själv har påpekat, är den traditionella uppdelningen av källmaterialet i kvarlevor och berättande källor inte hållbar.²⁴ Men även om man "for the sake of the argument" bortser från denna springande punkt, måste man ändå beklaga, att den just noterade utvecklingen riskerar att göra historikern hemmablind för de fruktbarheter som finns att hämta i en forskning som utgår från frågeställningar som sammanfaller med eller snarare liknar dem som återfinns i de medvetet berättande källproducenternas var-dagliga historieskrivning.

En viktig sida av den saken är den humanistiska aspekten, den som vid högtidliga tillfällen brukar karakteriseras som historikerns plikt att föra en dialog med människorna i det förflutna. Bakom denna sentimentala formulering återfinns emellertid mera krassa forskningsfördelar såsom möjligheten att analysera komplexa system och förlopp utan att behöva förlora sig i alltför lösa spekulationer.²⁵ För modernhistorikern öppnas stora möjligheter i

23. Nilsson 1973, s 80.

24. Jarrick framför i sin artikel ovan som "sitt centrala påstående [...] att all (eller nästan all) den information vi använder oss av om det förflutna måste betraktas som berättande källor (av mig och Johan Söderberg omdöpta till beskrivande källor) och att ingenting (eller nästan ingenting) kan betraktas som kvarlevor". Jag instämmer och gör anspråk på förstfödslovet till idén, framförd redan i *Historisk tidskrift* 1973:2, s 183ff och ytterligare utmejslad i Nilsson, "Den källkritiska processen", 2002 & 2004, s 133f, två uppsatser som av allt att döma gått Jarrick (och Söderberg) förbi. I den sistnämnda artikeln stryker jag det som Jarrick ovan har satt inom parentes men bibehåller termen "berättande källor", inte bara därför att den är allmänt vedertagen utan också därför att den gör större rättvisa åt mer avancerade källproducenter än dem som endast beskriver. Postulatet att all historia redan är skriven – omedvetet, undermedvetet eller medvetet – får vittgående konsekvenser för källkritikens del, av vilka Jarrick förtjänstfullt diskuterar några, men flera återstår, vilka jag efter fortsatt begrundande ser fram mot att få återkomma till i senare sammanhang.

25. Min regelbundna läsning av *Formvännen* har fått mig att undra över om det numera inte är en gradskillnad mera än en artskillnad mellan proffsärkeologernas och Västgötaskolans – numera Göta-

den vägen genom tillgången till omfattande arkiv med mängder av outnyttjat källmaterial – och även det begagnade källmaterialet blir som bekant nytt om man ställer nya frågor till det. Här sätter dock den moderna modernhistorikerns sunda förnuft gärna upp en varningssignal: Stopp! De stora arkivbildarna är definitionsmässigt makthavare, och de är definitionsmässigt mindre intressanta än diverse förbisedda och av offentliga och privata makthavare undertryckta grupper.

Detta finner jag vara en diskutabel och i varje fall ensidig ståndpunkt. Men ser man historieskrivning som en fråga om medaljutdelning kan man naturligtvis ifrågasätta värdet av min och Ulf Olssons biografier över A O Wallenberg respektive sonsonen Marcus Wallenberg, trots att ingendera lär kunna klassas som äreminnen över kapitalismens hjältar. Att skriva om en teoretiskt och praktiskt skarpsinnig makthavare som A O Wallenberg har dessutom haft andra fördelar än tillgången till ett rikt (och välordnat) arkiv.²⁶ Ty ställd inför nödvändigheten att sätta in dennes verksamhet i större sammanhang – bland annat därför att hans makthaveri inte bara påverkades av utan också påverkade dessa sammanhang – gäller det självklart för historikern att ta hjälp av äldre historieskrivning och samhällsvetenskaplig teori- bildning. I det avseendet har den traditionella källkritiken visserligen ställt till det – och så tycks fortfarande ofta vara fallet att döma av temanumrets artiklar – genom att betrakta det förflutnas källproducenter enbart som aktörer, vilka bara levererar svar på historikerns frågor. Naturligtvis bör de också betraktas som kreatörer, i bästa fall som avancerade teoretiker, väl i stånd att leverera fortfarande tänkvärda insikter och hypoteser till den sentide historikern. Jag har också, mycket riktigt, haft klart större utbyte av A O Wallenbergs teorier om det monetära systemet i ett civiliserat samhälle än av Milton Friedmans. Därmed är också sagt att jag – om tid och kraft hade förefunnits – mycket väl skulle ha kunnat göra en insats, som inte bara hade förbättrat tidigare historieskrivning om A O Wallenberg i synnerhet och svenskt 1800-tal i allmänhet utan också gjort nutidsfixerade samhällsvetenskapliga teoretiker välbehövligt medvetna om att dagens avancerade betalningsinstrument (från M 0 – M 6) inte är naturgivna utan medvetet skapade i en utdragen historisk process.²⁷

landshypotesens – skarpsinniga respektive fantasifulla spekulationer över komplexa samhällsförhållanden på grundval av ett påfallande tunt och bräckligt källmaterial.

26. Jämför Göran B Nilsson, "Den ideale forskningsbyråkraten", i Nilsson 2004, s 217–228.

27. Lyckligtvis finns det yngre och mera ambitiösa ekonomhistoriker, som är villiga att ta itu med denna angelägna uppgift. Dit hör professorerna Hans Sjögren och Sverre Knutsen, som i sitt nystartade

Några avslutande anmärkningar

Jag har här förespråkade ett historiskt forskningsprogram, som tar fasta på nödvändigheten att *förbättra en redan föreliggande historieskrivning, nämligen var-dagens*. Den luddiga/generösa termen "förbättra" är medvetet vald för att tillgodose diverse optimum-normala önskemål, som det inte är min sak att fastställa. De beror nämligen på det aktuella forskningsläget, som kan vara av högst varierande art och kvalitet, beroende till exempel på hur vardagens yrkeshistoriker, journalister och journaillister, har skött sitt arbete.²⁸ Förbättringen kan till exempel bestå i att proffshistorikern tillför nya fruktbara perspektiv, kanske rentav en ny dimension eller – allra mest blygsamt – nytt material som bara bestyrker en redan föreliggande historieuppfattning. En oundgänglig förutsättning utifrån mina värderingar, det vill säga ett minimikrav, är dock att forskningen bedrivs *med objektiviserande metoder, varibland källkritiken intar en självklar plats*.

Vinsten med detta program är att det ger större garantier för ökad samhällelig och individuell relevans i den resulterande historieskrivningen.²⁹ Förlusten är att proffshistorikern tvingas trappa ned sina höga vetenskapliga ambitioner och nöja sig med att arbeta på en lägre nivå, som skulle kunna definieras som förvetenskap men som jag hellre vill kalla vetenskap.

Tyvärr måste jag hålla med Rolf Torstendahl om att en sådan regeländring – från vetenskap till vetenskap – kommer att ta lång tid, och att historikern under mellantiden löper stor risk att bli utdefinierad som ovetenskaplig. Däremot kan jag inte hålla med honom om att det finns alldeles för många källkritiska fundamentalister i Sverige (och övriga bidrag i detta nummer ger inget

projekt skall skapa generell (d v s även för framtiden användbar) teori utifrån en analys av de likartade bankkriserna i Norden med startåren 1878, 1921 och 1987.

28. När det gäller att åstadkomma vetenskapligt och samhälleligt relevanta resultat, kan historikersamhället jämfört med mediafolket principiellt sett glädja sig åt flera komparativa fördelar, som jag noterat i artikeln "Konsten att förtränga vetenskap", *Svenska Dagbladet* 19/7 1998: Färre anakronistiska värderingar, större förmåga till komplexifiering och nyansering (i stället för förenkling och tillspetsning), mindre tidspress, större möjligheter till systematisk insamling av källmaterial och större stråvan efter intersubjektiv giltighet. Till detta har jag ovan lagt större möjligheter att avläsa facit och man kan med Lennart Behrendtz ytterligare tillägga större förmåga att sätta in frågan i ett större sammanhang eller med Martin Kylhammar större förtrogenhet med ett historiskt perspektiv och större förmåga att skilja mellan lösbara problem och slitstarka dilemman; Martin Kylhammar, "Falsarier och försanthållna felaktigheter" i Martin Kylhammar, *Den tidlöse modernisten*, Stockholm 2004, s 250. Varför inte utnyttja dessa teoretiska fördelar i praxis?

29. Även om här förvisso återstår för vetenskaparen svårigheterna att få läsekretsen att ta till sig hennes nya resultat. Och de är klart större än för en naturvetare, som har sina kolleger som central målgrupp. För kulturvetaren tillkommer allmänheten och därmed ett hav av ideologisk tröghet, som till råga på allt gärna återkommer längre fram i form av svårutrotade faktoider; om dessa, se Kylhammar 2004, s 244ff.

stöd för hans påstående). I varje fall har jag inte stött på något sådant exemplar på såg de senaste 25 åren. Däremot har de källkritiska fundamentalisterna märkligt nog under samma tid gjort sig breda på kontinenten i den musikhistoriska genren. Och nog har de därvid drabbats av den fara (tendensrisk) som gäller alla fundamentalistiska teoretiker, nämligen den att man överskattar sina teories räckvidd och vikt. Å andra sidan kan jag inte förneka att den skoningslösa kritiken av sentida (tidsbundna) utgåvor, återställandet av urtexterna och det framgångsrika arbetet med att återgå till tidstroga instrument och samtida uppförandep Praxis inte bara har urartat till självändamål utan också resulterat i smärre underverk som i fråga om JS Bachs cembalokonsalter och cellosviter.

Det ligger därför nära till hands att jämföra den självtillräcklige musikaliske källkritikern också med en konservator som genom varsam rengöring av tavlan återställer lyster i ett förflutet mästerverk – kvarlevan med tidlösa kvaliteter.³⁰ Och varför inte i sin tur jämföra konservatorn med bröderna Weibull & Co, som avlägsnade all färg som hade pålagts av sentida (hötorgs)-konstnärer för att därunder endast återfinna några intetsägande kritstreck? Visst hade konservatorn anledning att ställa tavlan i museimagasinet, även om han dessförinnan borde ha betänkt, att världen ibland vill bedragas.

Att källkritik skulle vara en allena saliggörande metod har jag aldrig hävdad. Ändå har jag aldrig tvekat att uppträda som fundamentalist i inskränkt mening, eftersom jag värderar källkritiken högt som en av få metoder, som uppfyller de strängaste krav vi kan ställa på tidlöshet och universalitet – se ovan. Detta begränsade evangelium har förtjänat och förtjänar fortsatt propaganda, dels av vetenskapliga, dels av psykologiskt-pedagogiska skäl. Som Maria Ågren så riktigt påpekar, är ju källkritiken inte något "som särskiljer oss från andra empiriska vetenskaper, utan tvärtom det som *förenar* oss med andra empiriska vetenskaper". Att källkritik har blivit en specialitet för just historiedisciplinen är visserligen inget att skryta med, eftersom metodens uppkomst och förfining låg i korten, när äldrehistorikerna tog itu på allvar med de indirekta observationernas problematik. Men det är tvärtom heller inget att skämmas för, att historikern kommunicerar metoden till kolleger i andra kulturvetenskaper, som inte har haft lika stor anledning att systema-

30. För den ansvarsfulle kulturvetarens plikt och svårigheter att restaurera framstående kreatörer som Verner von Heidenstam, Sten Selander och Nils Hasselskog, se senast Martin Kylhammar, "Om det fortfarande behovet av samverkan mellan idéhistoria, litteraturvetenskap och historia", i Kylhammar 2004, s 185ff.

tiskt befatta sig med ämnet.³¹ Dessa mindre bevandrade kolleger har inte heller reagerat annat än positivt på de kortkorkurser som regelbundet anordnats i Linköping på den tvärvetenskapliga institutionen Tema Teknik och social förändring.

En annan anledning att ägna sig åt undervisning i källkritik är den välkända psykologiskt-pedagogiska möjligheten att stärka självförtroendet hos den blygsamma nybörjaren: Även lilla jag kan avgöra vetenskapliga frågor. Aha!

History as Knowledge.

The Historian is not Able to Become a Scientist but Well Capable to Produce Better Knowledge

The article develops the program for a "partly new" theory of history, which I outlined in my contribution "History as an artificial science", for the anthology *Artifacts and artificial Science*. A fundamental starting point is the seemingly trivial observation that "the past extends all the way to the present," i. e. to the interface between the past and the future. Interesting complications arise if one connects this statement to the equally trivial claim that "the historian's task is to describe the past." For from this follows that all people are every-day historians, unceasingly writing what I have called ongoing history (O-history). This in contrast to those people who call themselves historians – amateur historians or professional historians – and who produce what I have called conventional history (or C-history). Or is there really a theoretical difference?

As I demonstrate in the article the answer is no, even if the ongoing history writing usually is of a short-term and forecast oriented nature and based on direct observation of the so-called reality – which in fact cannot avoid being a social – though a remarkably stable – construction. I have not been able to discern any distinct limit in time. And even in the ongoing history writing complete professions can be found, whose principled situation is the same as that of the conventional historian, i. e. they are dependent on indirect observation of past events and processes. To this group belongs physicians, lawyers and not least journalists, the last of whom are especially emphasized in the article, since they are often engaged in political history writing, which I have programmatically emphasized as a central task for conventional history writing too.

31. Givetvis gäller detta också mindre medvetna historikerkolleger i andra länder, som t ex England, jfr därom Nilsson, "Den källkritiska processen", 2002 & 2004, s 146 med not 26.

From the thesis that the same rules of method ought to be normative both in ongoing history writing (O-history) and in conventional history (C-history), the use of the concepts of truth, common sense and source criticism are investigated in the two genres. From this it is clear that the theoretical relativist of knowledge is in trouble if he applies his tenets in the ongoing history writing – incidentally a corresponding demonstration could be conducted with regard to the presently extinct arch positivist. Inversely, it is demonstrated how the ambitious, conventional history writer in say 50 years would stand helpless before the task of structuring, describing, analyzing and explaining the entire complex reality, which is right now subjected to the ongoing history writing of six and a half billion people.

Consequently, the author's advice to the conventional historian is that she ought to reduce her high scientific ambitions and be content primarily with improving the already existing, ongoing history writing. There are several good opportunities here, which are thoroughly discussed in the article. In her aspiration to give her enterprise badly needed relevance to social and individual practice the historian may nevertheless never refrain from using objectifying methods. Among these source criticism assumes a prominent place since its principles claim to be universal, i. e. valid for all source producers in all places and times.

Källkritik, metod och vetenskap

Av Rolf Torstendahl

Källkritiken är ett mäktigt instrument. Man behöver bara titta på vad som allmänt godtogs som historiskt om svensk medeltid kring 1820 och hur samma period beskrevs kring 1950 för att konstatera, att mycket stoff försvunnit eller fått en annan plats. Även i översiktliga och populära framställningar har en ny syn slagit igenom. Och det är viktigt att den slog igenom. Det var inte ett par författare (t ex Lauritz Weibull och Erik Lönnroth) som spelade solo och framförde speciella meningar. Det var inte heller en skola ("weibullarna") som ensam stod för den källkritiska insatsen. Det svenska historikersamfundet överlag godtog mycket – inte precis allt – av den kritik av källorna för påstådda händelser, som läromästarna hade framfört. De i sin tur hade tagit djupa intryck av utländsk metodologi. Massor av historiker bidrog till en kritisk omvärdering av det material som fanns att tillgå för medeltidshistorien.

Jag betonar medeltidshistorien inte därför att källkritiken bara skulle vara giltig där utan därför att den fått mycket större effekter på uppfattningen av medeltiden än för senare historia. Det innebär inte att den är betydelslös för exempelvis 1800-talets eller 1900-talets historia. Det finns goda exempel – ofta använda som metodövningar i undervisningen – på att en genomförd källkritik av materialet för ett visst händelseförlopp kunnat radikalt förändra en tidigare gängse bild även för de senaste århundradenas historia. Men de har aldrig inneburit en radikal omskrivning av samma slag som gällt medeltidshistorien.

Det finns inget konstigt i detta. Materialet är faktiskt olika för medeltidshistorien och 1900-talshistorien. Källkritiken är en metod, eller snarare en uppsättning av metoder, som skall appliceras på ett visst sätt i bestämda situationer. *En metod*. Det finns flera metoder.

Det finns en källkritisk fundamentalism i Sverige. Med fundamentalism

Rolf Torstendahl är adjungerad professor vid Mälardalens högskola och emeritus professor från Uppsala universitet. Han har skrivit åtskilligt om historieteori och historiografi, under senare tid till exempel *An Assessment of Twentieth-Century Historiography* och "Professionalization and Deprofessionalization among Swedish Historians", i Frank Meyer & Jan Eivind Myhre (eds), *Nordic Historiography in the 20th Century*.

Adress: Institutionen för Samhälls- och Betendevetenskap, Mälardalens högskola, Box 883, 721 23 Västerås

E-post: rolf.torstendahl@mdh.se

menar jag att det finns historiker som menar – och det har funnits än fler i det relativt nära förflutna som har menat – att det är källkritiken, som gör historikern. Utan källkritik ingen vetenskapsman/-kvinna i historia, men med källkritik är han eller hon helt acceptabel. I denna källkritiska fundamentalism intar Sverige en särposition i det internationella historiska vetenskapsfundamentet. Internationellt har källkritiken ingalunda fått detta utrymme i den historievetenskapliga diskussionen, som den har i Sverige. Inte ens i de nordiska grannländerna är den lika basal i uppfattningen av vad historisk vetenskap är. Inte på kontinenten, där man dock har en lång tradition i användandet och utvecklandet av källkritik. Det var ju därifrån den kom och det var där den fick sin etablerade utformning genom metodläroböcker eller handböcker av Ernst Bernheim å den ena och Charles-Victor Langlois och Charles Seignobos å den andra sidan.¹ Inte heller i Ryssland är källkritik själva lösenordet för vetenskapen, trots att man där regelmässigt har särskilda professurer med inriktning mot "källkunskap" och metod. Minst av allt har källkritiken fått den centrala position den har i Sverige i Storbritannien eller USA, där det inte ens finns ett ord för källkritik. Ändå blomstrar historievetenskapen i dessa länder.

Den svenska källkritiska fundamentalismen har nämligen ett grundläggande fel. Den har ryckt källkritiken ur sitt sammanhang. Källkritik är en metod bland metoder och bör ses som sådan. Och alla metoder kräver en filosofisk bas – vad är det man anser att man skall åstadkomma genom att använda metoden i fråga? Det är en fråga som man bara kan besvara i termer av kunskap och vetenskap, det vill säga man måste ha en vetenskapsfilosofisk utgångspunkt och en epistemologi som ger ledning till att förstå vad den metodiska bearbetningen av vissa empiriska data ger för slags resultat. Därför kallade jag min doktorsavhandling för *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*.

Jag skall inte gå in på de vetenskapsfilosofiska frågorna närmare här,² men jag vill understryka att det är mycket svårt att undkomma problematiken. En del försöker göra det genom att ta för givet att andra har löst den. Om man säger att jag tar för givet att professor X har tänkt igenom den här metodens grunder eller om man hänvisar till det gemensamma arbete som lagts ner på

1. Se Rolf Torstendahl, "Fact, Truth and Text. The Quest for a Firm Basis for Historical Knowledge around 1900", *History and Theory* 42 (2003), s. 305–331

2. Jag har åtminstone till en del berört dessa frågor i Rolf Torstendahl, "Reglerade minimikrav och optimumnormer", i Sivert Langholm et al (red), *Den kritiske analyse. Festskrift til Ottar Dahl på 70-årsdagen den 5 januar 1994*, Oslo 1994, s 43–62.

metodutveckling inom en viss grupp av forskare, skjuter man inte bara över ansvaret på dem utan låter sig själv hamna i beroendeställning till dessa andra vetenskapsutövare och deras bild av vetenskapen och världen. Ett sådant ansvarsöverlämnande är förvisso inte sällsynt i den akademiska världen, men det är inte helt lätt att förena med en forskande nyfikenhet. Det betyder inte att var och en skall skriva sin egen metodfilosofi. Man kan mycket väl överlåta formuleringen till andra, men man bör tänka igenom vad metoden har för berättigande och vad det är man åstadkommer med den. Detsamma gäller naturligtvis om man förkastar en metod. Att det är vanligt att överge en metod, innebär inte att den är dålig. Man måste även här granska skälen för att se om man accepterar att metoden faktiskt inte leder till de resultat man önskar nå.

Mål eller medel?

Vetenskapsutövare måste alltså ha ett perspektiv på metod. Källkritik är ett slags metod. Det är vetenskapen, det vill säga den systematiska kunskap som vetenskapssamhället är intresserat av, som utgör målet, metoden är ett medel att nå dit. Metoden i sin tur omfattar många olika delar, och många av dem tänker vi inte ens på när vi utövar vetenskap, därför att vi tar dem för givna, självklara. Men det finns inga självklarheter i vetandets värld, det har bland annat postmodernismen lärt oss. Det finns alltid de som är villiga att kasta över bord allt det, som tidigare generationer med möda lärt sig. Att två plus två är fyra, är en logisk sanning med definitorisk självklarhet, men inte ens logiken kan man i dessa dagar ta för givna.

När jag talar om "vi" avser jag ett (internationellt) kollektiv av utövare av historisk vetenskap, det vill säga människor som anser sig nå fram till kunskap om det förgångna. Vad kunskapen är, är ingalunda en självklarhet, men denna typ av vetenskaplig kunskap uppstår genom att "vi" tillämpar ett metodiskt normsystem. Normerna jag då talar om är av typen: "Om du har ett material som ser ut så och så, bör du tillämpa följande förfaringssätt..." Självklart är normer inga odisputabla sanningar och jag har i olika sammanhang försökt klargöra, att det är vetenskapssamhället som kollektivt, som avgör vilka de aktuella normerna är. Om det finns aktuella normer, så finns det inaktuella, och vetenskapssamhället avgränsar kollektivt – genom intern diskussion – vilka normer som är accepterade nu. Normsystemet är alltså en social produkt, och metoderna är ett uttryck för det (historiska) akademiska samhällets ståndpunkt i fråga om normer för hur kunskap inhämtas.

Det här är naturligtvis en relativistisk ståndpunkt i den meningen, att metoden är beroende av vetenskapsutövarna. Det innebär att det inte finns en idealisk metod, och att ingen metod kan anses stå över kritisk diskussion och utvärdering. Det innebär också, att det inte är självklart att en senare metod (B), som vuxit fram efter kritik av en tidigare (A), faktiskt har sådana företräden framför den tidigare, att den kan anses vara ett framsteg – vad nu det innebär. Att man överger en metod för en annan innebär bara att den generation av vetenskapsutövare som är aktiva vid det senare tillfället har accepterat metod B och övergivit A. Dessutom krävs att de skall ha ansett att det finns skäl för att B ger en bättre grund för vetenskaplig kunskap – i vårt fall historisk kunskap – än metod A.

Vad jag nyss har sagt får dock inte tas till intäkt för att vilken grupp som helst skulle kunna definiera sina egna metoder och utge dem för att vara uttryck för en ny generations vetenskapsuppfattning. En professor och några av hans eller hennes elever, eller kretsen kring (redaktion och medarbetare i) en tidskrift är inte tillräckligt, inte ens historikerna i ett land, om de nu skulle vara eniga om något som andra länders historiker inte accepterar i metodhänseende. Vetenskapssamhället är helt internationellt. *Subaltern history* har kämpat mot övermakten i åtskilliga år nu, men fortfarande anses dess metodiska teser som kätteri av en stor övermakt i vetenskapssamhället.

Sanning eller giltighet?

Om man accepterar att metoduppfattningen i vetenskapssamhället är föränderlig och att det bara är detta samhälle som utgör regulator för normsystemet i vetenskapen, det vill säga om man accepterar den begränsade relativism som jag beskrivit ovan, då måste man inse, att vetenskapens svar inte är "sanna". Om något är sant idag kan det inte vara osant i morgon. Allt det som var historievetenskapligt accepterat år 1900 var det inte år 2000, och då måste åtminstone den ena ståndpunkten eller uppfattningen om de kontroversiella punkterna vara osann. Eftersom all historia innehåller beskrivande delar – historien består ju inte bara av teori – så är frågan om sanning i beskrivning viktig. När jag skrev *Historia som vetenskap* för 40 år sedan, ville jag mena, att det historikerna nådde fram till var liktydigt med "sanning" så som detta ord används i vardagslivet. Möjligen är detta en riktig empirisk iakttagelse, men det beror då på att vardagsspråket inte är så precist och konsistent i sig självt. Med vetenskapens krav på konsistens tror jag inte längre att min uppfattning från 1960-talet är möjlig att vidmakthålla.

I stället vill jag nu *utmönstra sanningsbegreppet från historieforskningen*. Detta innebär ingalunda att jag givit vika för någon – postmodernistisk eller annan – godtycklighet i historievetenskapen. Däremot är jag nu liksom för 40 år sedan övertygad om att sanningsbegreppet ställt till mängder av bekymmer för historikerna – bekymmer som de egentligen inte behöver känna. Sanningsbegreppet med alla dess varianter inom historisk forskning och historieteoretisk litteratur ("hela sanningen", "oförfalskad sanning", "så nära sanningen vi kan komma" etc) baseras på den mycket speciella tanken, att det skulle vara historikerns uppgift att skriva en historisk framställning som är sann. Detta är också oftast utgångspunkten för kritiken mot historieforskningen – eller mot "den positivistiska historieforskningen". Man säger, som Frank Ankersmit,³ att det inte finns någon möjlighet att ytterst kontrollera "sanningen" i de historiska påståendena genom att de korresponderar mot någon yttre verklighet – för den verkligheten finns per definition inte (annars vore det inte historia). Ankersmit har naturligtvis rätt i att korrespondersteorin för sanning inte kan användas – i varje fall inte i dess ursprungliga form – för historiska påståenden. Men slutsatsen måste inte bli, att det är gestaltningskraften, förmågan att övertyga genom "representation", som är de historiska framställningarnas sanningskriterium. Det som övertygar bär sannolikhetens prägel eller rentav sanningens – *verisimilitude* är, som Ragnar Björk diskuterat, en viktig kategori i engelskspråkig teorilitteratur.⁴

I stället för att historievetenskapen skulle ha till uppgift att presentera sanningen om det ena eller det andra i det förgångna kan man säga, att historia är som alla andra vetenskaper, det vill säga att historien skall framställa *giltiga* påståenden, utifrån vetenskapssamhällets accepterade metodregler och andra normer.

Ingen begär av fysikern att det han framställer som vetenskapliga rön idag skall vara "sanningen" om samma frågor efter 100, 50 eller ens tio år. Ändå vill nog ingen påstå att fysikerna misslyckats, eller att allt flyter i fysikens värld. Absolut ingen skulle påstå, att eftersom fysikerna inte kan svära på att de nått sanningen, så måste man sätta sin tro till den som med mest övertygande framställning kan ge oss en bild av materians beståndsdelar eller något annat fysiskt forskningsobjekt. Fysikerna kommer dock inte med gissningar utan deras påståenden är giltiga därför att de producerats utifrån iakttagel-

3. Jag har behandlat Ankersmits ståndpunkt i Rolf Torstendahl, "Constructions and Constructivism in History", i Dag Prawitz (utg.), *Meaning and Interpretation*, Stockholm 2002, spec s 121f.

4. Ragnar Björk, *Den historiska argumenteringen*, Uppsala 1983, s 26 (och noterna 30f).

ser med metoder, som accepteras i vetenskapssamhället. Så gjorde Newton också, men ingen skulle idag vilja säga att Newtons fysik är sann. Däremot kan man med skäl säga att den var giltig, när Newton lanserade den, och den kanske till och med låg i framkanten av metodutvecklingen, så att många andra forskare först efter en tid insåg, att man måste acceptera den teorin. Einstein upplevde i varje fall just detta, att det tog tid innan hans teori blev giltig för många kolleger.

Giltighet är det normala för vetenskapens påståenden, inte sanning. Om historikerna kunde låta bli att ängsla sig för sanningen, kunde de ägna sig desto mer åt villkoren för giltighet inom historievetenskapen.

Källkritikens plats i historievetenskapen

Låt mig därmed återgå till frågan om källkritikens plats i historievetenskapen. Som jag redan klargjort menar jag, att källkritik inte räcker för att historiska forskningsresultat skall vara acceptabla som vetenskap. Källkritik är nödvändig, men som metod är källkritiken inte tillräcklig. Sedan länge har jag propagerat för uppfattningen, att vetenskapens normsystem innehåller två olika huvudkomponenter, minimikrav och optimumnormer.⁵ Detta gäller naturligtvis alla vetenskaper, men jag skall här uppehålla mig vid historisk vetenskap. Minimikraven kan preciseras som:

- logisk konsistens
- empirisk prövbarhet
- beaktande av allt relevant material
- inre sammanhang (koherens) i framställning av resultaten
- nya resultat (inte bara upprepning av vad som redan är känt)

Källkritik och alla andra metodregler döljer sig bakom kravet på empirisk prövbarhet. Om ett historiskt påstående skall vara empiriskt prövbart, måste grunderna för det anges (för skriftligt material förvaringsplats i arkiv och för annat material, intervjuer etc., var det finns återgivet) och tillvägagångssättet för att skapa påståendet också preciseras. Källkritiken ingår i detta, men också all möjlig annan metod. Det finns alltså något som jag skulle vilja kalla *det stora metodpaketet*, som historikern måste ha kännedom om och tillämpa relevanta delar av. Detta stora metodpaket innefattar:

5. Speciellt i Torstendahl 1994.

källkritiken med alla dess regler (inte bara t ex tendenskritik)
 statistisk metod
 ekonomisk metod (t ex för prisjämförelser)
 intervjumetod (*oral history*)
 etnologisk/socialantropologisk metod (utöver intervjumetod)
 idéhistorisk metod (i den mån den kan preciseras)
 flera specifika samhällsvetenskapliga metoder (från sociologi och statsvetenskap mm)
 flera specifika beteendevetenskapliga metoder

Det är som synes alldeles omöjligt att räkna upp alla metoder, som finns och som kan vara relevanta för historikern. Men det är av största vikt, att historikern har klart för sig, att källkritik inte ger dispens från att använda de metoder, som vetenskapssamhället prövat som de lämpliga för en viss typ av undersökning. Detta är så uppenbart för sådana undersökningar, som vilar på numerisk behandling av data, att det finns särskilda läroböcker i statistik för historiker, även om dessa snabbt åldrats genom de nya vägar till formalisering, som IT-bearbetning skapat och de program som finns tillgängliga för sådant. Den som med enbart miniräknare själv dragit kvadratrötter och bearbetat stora siffermängder vet, vilken oerhörd arbetsbesparing den nya informationsteknologien medfört för den statistiska bearbetningen. Det är då lätt att tro, att den är en genväg också till metoden. Så är dock inte fallet. Forskaren måste själv ta ställning till den vetenskapliga metod, som är lämplig för ett givet numeriskt material. Det är i nästa steg som datorn visar sin överlägsna kapacitet. Metodvalet är dock forskarens.

Det är naturligtvis så, att intervjumetoderna inte i principiella avseenden skiljer sig mellan historiker (*oral history*) och etnologer och sociologer. Den ene kan vara mer benägen att ta till enkäter och den andre mer lockad av djupintervjuer, men för alla intervjuande forskare är valet öppet och möjligheterna flera. Svårigheterna och reglerna är också desamma oberoende av disciplin – men naturligtvis är de inte desamma för alla typer av intervjuundersökningar.

Vad gäller idéhistorisk metod är den naturligtvis i högsta grad relevant för historieforskare, som ofta sysslar med idéer, deras spridning, och deras inbördes likheter och olikheter. När jag litet ifrågasätter, om de kan preciseras, betyder detta enbart, att det inte är alldeles lätt att ge regler för hur materialet skall behandlas vid de nyss nämnda typerna av frågeställningar.

Kravet som ställs är alltså, att historikern – inom ramen för minimikraven

på vetenskap – skall göra sig förtrogen med alla metoder som har relevans för den egna forskningen. Dit hör naturligtvis källkritiken, men också så mycket annat. Det är inte acceptabelt att framföra forskningsresultat om ekonomiska förhållanden men strunta i ekonomisk metod, och inte heller att i ett intervjumaterial strunta i de särskilda reglerna för intervjuer. Forskningen på olika områden har utvecklat sina metoder för att nå så god säkerhet som möjligt, och giltigheten av resultaten fordrar därför, att reglerna skall följas. Om man är missnöjd med reglerna får man kämpa för att de skall förändras, men det är något som normalt tar mycket lång tid. Tills det har skett får man foga sig – eller bli utdefinierad som ovetenskaplig.

Källkritiken är en viktig och nödvändig del av metodpaketet för historikerna – och inte bara för historiker utan för var och en som sysslar med ett material där källkritiska frågor kan väckas. Historiker har nog ett och annat att lära forskare i andra discipliner därvidlag. Men de får inte fördenskill glömma att ta lärdom av andra, när deras metodkunskap är relevant.

Fixeringen vid källkritik, som jag ofta upplevt alltsedan jag skrev boken *Historia som vetenskap*, trots att den i viss utsträckning handlar om att det finns mer än källkritik som historikerna bör veta, är en stor fara för historikerna. De betraktas ibland och av vissa kolleger bara som bidragsgivare till vetenskapen utifrån källkritikens begränsade horisont, och de betraktar ibland sig själva som främst källkritiker. Den källkritiska fundamentalismen har inneburit att unga historiker ibland fått lära sig källkritik, men inte mer. När de då sysslat med forskning, där källkritik haft en begränsad effekt på resultaten – även om den alltid är relevant på ett allmänt sätt – så har de blivit självtillräckliga och inte sett att det finns andra metoder de också borde lära sig och som skulle ha större inverkan på deras forskningsresultat.

Än viktigare är dock, att ingen blir en bra forskare med enbart metod. Hur stora och många metodpaket man än lär sig, så blir man inte en bra forskare med enbart dessa. Bara i kombination med optimumnormer, som jag har kallat dem, är metoderna fruktbringande. Att göra intressant och fruktbar forskning är minst lika viktigt som att skapa giltiga forskningsresultat.

Source Criticism, Methodology and Science

Source analysis and the critical evaluation of sources has been a very powerful instrument in transforming our understanding of history, especially our understanding of medieval history. Thus, there is an enormous difference between what history textbooks of the early nineteenth and of the mid-twentieth century accept as the true history of medieval Sweden. Many individuals contributed to this transformation, not only one specific historical school.

The first part of this article asserts the importance of source criticism although it is also critical of the "fundamentalism" with regard to source criticism that has been dominant in Swedish historiography. In Sweden, historical method has come to be centred on source criticism, which has been regarded as the historian's primary methodological tool. In this respect the Swedish historical community deviates from that of all other countries known to the author, to whom source criticism is only one element of a bundle of methodological norms.

The second part of the article discusses the normative set-up of historical scholarship. Like all other norms, all methods are socially produced. The (international) community of historians is the point of reference for acceptance of norms. Methodological norms form only a part of the total normative set-up, and are part of the "minimum demands", which are here contrasted to the "optimum norms" that determine what constitutes interesting problems and fruitful approaches in historical research. These optimum norms are no less important than the minimum demands.

Källkritiken måste uppdateras för att inte reduceras till kvarleva

Av Arne Jarrick

Källkritikens tre förutsättningar

Den historievetenskapliga källkritikens förutsättningar kan uttryckas i tre satser. Den första satsen är att det går att göra sanna påståenden om det som har hänt. Den andra satsen är att det är historikerns uppdrag att göra sådana påståenden – här fattade i vid mening. Den tredje satsen är att de vittnen, vilka historikern bygger sina påståenden på, inte är garanterat vittnesgilla, antingen därför att de inte kunnat eller också därför att de inte velat vara det – såvida de inte vare sig kunnat eller velat.

Ovanstående satser är den historievetenskapliga källkritikens förutsättningar i den meningen att alla tre måste erkännas om det ska vara meningsfullt att bedriva källkritik. Erkänner man inte möjligheten att rekonstruera vad som hänt, bortfaller naturligtvis uppdraget att söka skilja mellan riktiga och felaktiga rekonstruktioner. Erkänner man både möjligheten och skyldigheten att göra sanna påståenden om det förflutna är källkritiken omvänt meningsfull först om man också erkänner att människor kan ta fel eller ljuga trots möjligheten att ta rätt eller tala sanning. Det tycks mig svårt att förneka det senare, ty världshistorien är full av vittnesbörd om människor som både bedragit varandra och sökt inrätta system för att skydda sig mot bedragare. Domstolarnas skiftande edssystem ger exempel på det.¹ Men det är

1. Domstolsväsendet är för övrigt en av de verksamheter som tjänat, och på visst sätt fortfarande tjänar som modell för källkritiken och för möjligheten till historisk bevisföring. Se Rolf Karlbohm, "Källkritik, bevisteori, vittnespsykologi", *Historisk tidskrift* 1991:3; Lars Magnusson, "Förord", i Richard Evans, *Till historiens försvar*, Stockholm 2000, s 7–15.

Arne Jarrick, f 1952, är professor i historia vid Stockholms universitet. Jarricks huvudsakliga forskningsinriktning har varit mentalitetshistoria. Hans senast publicerade arbete, *Jorden runt igen – nya bidrag till en gammal globalhistoria* (red tills med Alf Johanson) rör dock världshistoria. Jarrick har också, tillsammans med etologiprofessorn Magnus Enquist, lett ett tvärvetenskapligt projekt om människans kulturella evolution, vilket bland annat resulterat i den kommande boken *Behovet att behövas – en bok om människan, kulturen och världshistorien*. Jarrick deltar i EU-kommissionens expertgrupp kring forskning om "Vad det är att vara människa" och är svensk delegat i European Science Foundation.

Adress: Historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm.

E-post: arne.jarrick@historia.su.se

klart: den som på ett allmänt plan förnekar möjligheten att göra sanna påståenden om det förflutna kan naturligtvis förneka också detta.²

För egen del instämmer jag i alla de tre satserna ovan. Det är inte att undra på. Det är ju jag själv som har formulerat dem, och det till på köpet i enlighet med en vetenskapsfilosofi som jag redan i andra sammanhang har avslutit mig till.³ Detta instämmande kvarstår trots det faktum att det naturligtvis inte går att göra sanna rekonstruktioner av allt som har hänt. Somligt är och förebli förborgat för eftervärlden, en del så till den grad att det inte ens låter sig beljugas.

Lägger man ihop ett och ett får man därför fram att jag finner källkritiken meningsfull. Eftersom denna meningsfulla verksamhet tycks vara på tillbakagång bland svenska historiker, behöver en diskussion föras om hur den ska upprättas på nytt.⁴ Detta oavsett orsakerna till nedgången, om den till exempel beror på att historikerna successivt dragit tillbaka sitt erkännande av alla eller några av de källkritikens förutsättningar som nämndes ovan, på ökande brådska eller på lockelserna från de kommersiella förlagen, som ofta tycker att välskrivande historiker inte bör låta sina framställningar tyngas av tråkig källkritik.

Om källkritiken ska kunna återvinna en stark ställning inom historievetenskapen kan den dock inte bara dammas av och oförändrad åter placeras i högsätet, utan då måste den både avdramatiseras och förändras. Det är inget särskilt eller heligt med källkritiken; den är en praktisk procedur som ständigt måste både tillämpas och förändras allteftersom dess förutsättningar förändras. Nedan följer en diskussion i detta ärende, först genom ett försök till urskillning av objektet, de historiska källorna, därefter genom en demonstration av källkritikens ständiga förändring och till sist genom några förslag om hur källgranskningen skulle kunna förändras.

2. Detta har diskuterats teoretiskt inom evolutionärt tänkande, där det har sagts att människan har en machiavellisk intelligens, d v s en särskilt väl utvecklad förmåga att luras och att avslöja luredrejeri ledande till ett slags kapprustning. Om detta, se Peter Gärdenfors, *Hur homo blev sapiens*, Nora 2000, s 102ff; Kevin N Laland & Gillian R Brown, *Sense & Nonsense. Evolutionary Perspectives on Human Behaviour*, Oxford 2002, s 166; Bo Gräslund, *De första stegen. Urmänniskan och hennes värld*, Stockholm 2001, s 26. För min syn på saken, se Arne Jarrick, *Behovet att behövas – en bok om människan, kulturen och världshistorien*, under utgivning på SNS förlag.

3. För en diskussion om sanningen, se Arne Jarrick, "God historia är mer än goda historier", *Axess* 2003:5; se också Arne Jarrick, "Historieforskningen inför framtiden – en återblick juni 1998", i Roger Qvarsell & Bengt Sandin (red), *Den mångfaldiga historien*, Lund 2000.

4. Se t ex Mona Bläsjö, *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer*, Stockholm 2004, s 143f, 171–179, 200, 222, 239, 242ff, 251, 276, 282, för indikationer i den riktningen.

Källor i allmänhet och historiska källor i synnerhet

I överförd vetenskaplig bemärkelse kan något anses vara en källa då det används för att dokumentera ett sakförhållande och på så sätt utgör grund för de påståenden som en person gör om detta sakförhållande. Nästan allt kan rymmas inom en sådan vid och närmast tautologisk definition,⁵ trots att definitionen samtidigt är så formulerad att det med dess hjälp går att skilja ut när något – det kan vara vad som helst – fyller funktionen av källa från de tillfällen då det inte gör det: åsikter uttryckta i en skrift, jordlager, C14-isotoper, askhögar, atomrörelser i en partikelaccelerator, fågelsång, intervju-svar, initiationsriter, guldvaskande människor i Amazonas, domstolsprotokoll, kroppsliga reaktioner på medicinska preparat och så vidare i all oändlighet.

Så betraktade är källor något långt utöver det vi vanligtvis förknippar med den information som ligger till grund just för historisk forskning. Omvänt kunde man säga att alla källor egentligen är historiska, eftersom allt vi kan veta något om redan har hänt och det som redan har hänt just tillhör det förflutna, det vill säga historien. Ändå finns det goda skäl att göra åtskillnad mellan historiska och andra källor. Huvudskälet är att källor tillkommer på olika sätt, vilket i sin tur ger olikartade relationer mellan källan och forskaren som gör bruk av dem.

En del källor finns först då forskaren skapar dem. Så är det inom experimentella vetenskaper där man i förväg iordningställer villkoren för de företeelser man sedan studerar, bland annat genom att bestämma vad som ska tillåtas variera och vad som ska hållas konstant. Sådan forskning har många uppenbara fördelar, bland annat att en viss typ av observation, det vill säga en viss källa, kan upprepas och återskapas på samma sätt nästan hur många gånger som helst men också varieras på ett kontrollerat sätt. Fysiken är skol-exemplet på sådan källproduktion, men den förekommer också inom många andra forskningsområden. I exempelvis den amerikanske psykologen Stanley Milgrams omtalade experimentella studie från 1960-talet, om auktoritet och lydnad, varierades omständigheterna för experimentet på ett karakteristiskt sätt inom ramen för det som hölls konstant: att förmå en försöksperson att ge vad denne falskeligen trodde var verkliga elstötar till en falsk försöksperson som hade instruerats att svara fel på försöksledarens frågor och sedan enligt ett särskilt schema protestera mot de fiktiva stötarna. För att testa om det primärt var försökspersonens lust att plåga en annan människa eller om

5. Den är tautologisk i de fall som det som används för att dokumentera ett sakförhållande självt är detta sakförhållande.

det var dennes benägenhet att lyda auktoriteter som förmådde honom eller henne att ge stötarna, ändrade forskarna på olika sätt auktoritetsattributen hos försöksledarna och i hela situationen. Ibland uppträdde försöksledaren i vit rock, ibland utan. Ibland användes två försöksledare som råkade i oenighet. Ibland var försöksledaren närvarande i det rum där försökspersonen utdelade elstötarna, medan han andra gånger satt i ett angränsande rum. Vanligtvis ägde experimenten rum i respektingivande universitetslokaler, men ibland flyttades experimentet till sjabbiga lokaler ute i staden. Med mera.⁶

I fallet ovan är det forskaren själv som har skapat det källmaterial som ska bilda underlag för de påståenden som sedan ska göras och det är också forskaren som styr över de betingelser som källorna, försökspersonerna, försätts i och uppmanas att reagera på. Nu kan källor skapas av forskaren också utan att arrangemangen därför måste vara experimentella. Så sker till exempel i de intervjuer som etnologer, sociologer och andra använder sig av i sin forskning. Den potentiella påverkan mellan aktörerna i Milgrams experiment reste ett källkritiskt problem, som forskarna löste genom att på ett systematiskt sätt införliva i själva undersökningen. Intervjuer har fördelar som experimentet saknar, men samtidigt uppstår här en liknande påverkan och därmed ett likartat källkritiskt problem som i experimentet, utan att dock samma lösning erbjuder sig.

En tredje typ av källor är de företeelser som fångas in av det naturliga experimentet, som de så kallade gröna biologerna ofta är hänvisade till, och av den deltagande observationen, som är en vanlig arbetsmetod bland antropologer. Att göra naturliga experiment är att studera det som sker därför att det skulle ske ändå, likgiltigt om forskaren vore där för att beskåda det – parningsspel bland grönsångare eller kontinentalplattornas förskjutningar, till exempel. Att göra deltagande observationer påminner om det naturliga experimentet, även om det vore naivt att tro att de observerade fortsätter som om ingenting hade hänt när forskarna kommer. Likheten med de två förstnämnda typerna är att forskarna här är de primära och omedelbara vittnena till de händelser som bildar deras källmaterial, skillnaden att det inte är de själva som har iordningställt vare sig händelsen eller de villkor under vilka händel-

6. Stanley Milgram, *Lydnad och auktoritet*, Stockholm 1975. Man manövrerade också med närheten mellan den äkta och den falska försökspersonen, från att tvinga den förra att placera den senares hand på det instrument som gav stöten via ett antal mellanled till att det skedde mellan olika rum med ett mattslipat glas emellan. Milgrams forskning har varit mycket inflytelserik, bl a inom historieforskningen. Två exempel är Zygmunt Bauman, *Modernity and Holocaust*, Cambridge 1989; Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, London 2001.

sen inträffar. Det hindrar inte att forskarna också i det här fallet löper risken att påverka de studerade aktörerna just genom att studera dem, även om de kan göra åtskilligt för att minska betydelsen av sin egen närvaro mitt i källmaterialet. Det senare är dock lättare för vissa än för andra: en fågelskådare kan ju gömma sig men det kan inte antropologen som ju måste vara där.

Så har vi till sist de historiska källorna, det vill säga de nutida företeelser som används för vad de kan utsäga om det som inte utspelas framför våra ögon, eller, annorlunda uttryckt, det närvarande ur vilket något om det frånvarande kan utläsas. Definitionen är funktionell, just som de andra definitionerna: källor är historiska just därför att någon i det som sker nu söker spåren av det som skedde förut, om det som sker nu så bara är det långsamma, knappt märkbara materiella sönderfallet av en text. Så definierade kan historiska källor alltså vara nästan vad som helst, just som fallet är med de andra typerna av källor. Ändå är skillnaden till de andra typerna av källor uppenbar: Vi kan inte ändra på det vi söker kunskap om medan vi söker kunskap om det och följaktligen inte ordna så att det händer igen. Det som har hänt har hänt och kommer aldrig mer igen, och det som hände var inte arrangerat av historikerna efter deras intentioner.

Fördelarna med historiska källor är uppenbara: objekten för historikernas intresse låter sig inte påverkas av att studeras.⁷ Här har Werner Heisenberg därför inget att hämta. Nackdelarna är dock lika uppenbara: vi har bara indirekt tillgång till det förflutna. Vi saknar därför möjligheten att experimentellt upprepa våra observationer och har därför också särskilda svårigheter att testa våra hypoteser. Det brukar anges som ett grundkrav inom vetenskapen att de observationer som en forskare har gjort ska kunna upprepas av andra, observationer här fattade som ett visst slag av händelser iscensatta av forskaren själv. Och just detta krav kan vi historiker inte leva upp till, utom i den begränsade meningen att de dokument över det förflutna som en historiker läst, kan läsas av andra historiker. Men själva den händelse om vilken dokumenten vittnar kan inte göras om. Ludvig XVI kunde bara avrättas en gång, fast vittnesmålen och berättelserna om avrättningen kan räknas i tusental. Det försvårar tolkningen av varför det skedde.

En av frånsidorna med vårt retrospektiva angreppssätt är att vi inte gör prospektiva studier, såsom bland andra de medicinska forskarna ofta gör då

7. Detta gäller naturligtvis inte för de historiker som, liksom etnologer eller antropologer, bygger sina studier på interaktion med nu levande människor.

de prövar effekterna av olika preparat och terapier. Till exempel studerar vi inte socialpolitikens historia genom att på prov iscensätta olika typer av bidragssystem. Så är vi inte heller framtidsforskare. Men även om vi ville vara det och bestämde oss för att bortse från de moraliska problem som sammanhänger härmed, skulle vi ha svårare än de medicinska forskarna att få ut något av sådan forskning. Ett samhälle är nämligen inte som en cell i människokroppen. Inte ens en socken är det. I exempelvis forskning om effekterna av olika terapier för diabetessjuka räcker det med att studera omkring 100 fall för att få fram generellt och globalt användbara resultat.⁸ Hur många socknar skulle vi inte behöva undersöka för att få fram något motsvarande?

Det hindrar inte att vi kan hantera våra källor systematiskt och ändå på prov söka mer och mindre generella orsaker till historiska förlopp. Ett av våra ofullkomliga alternativ är att göra kontrafaktiska antaganden om passerade förlopp, en i och för sig högst meningsfull verksamhet.⁹ Ett annat alternativ är att göra systematiska, slumpmässiga urval ur stora källserier, ett annat, åter, att med komparationens hjälp söka efterlikna experimentet. Men inget av detta ändrar på det faktum att vi är hänvisade till vad vi finner och att det vi finner riskerar att ge en snedvriden uppfattning av det förflutna.

Nästan vad som helst kan tjänstgöra som historiska källor: stolphål, askhögar, pergamentrullar, pollenrester, sönderfallande C14-isotoper, benrester, fosfater, räfsor, rutmönster i jorden efter odling med årder, röjningsrösen, texter, med mera. Trots detta brukar historiker begränsa sig till att utnyttja olika slag av texter som källor för sina påståenden om det förflutna. Det är till och med så att just valet av texten som den primära källtypen har kommit att skilja ut historikern från andra som forskar om det som varit, särskilt från de mer föremålsinriktade arkeologerna. Detta är en beklaglig men begriplig begränsning, som bara få historiker har överskridit.¹⁰ Men den är ett faktum, och eftersom texten nu är basen för vår verksamhet, borde källkritiken också vara mer textanalytiskt inriktad, så som den i någon mån var i början av 1900-talet då den intertextuella beroendeanalysen tillämpades flitigt.¹¹ Jag

8. Per Reichard, "The Effect of Long-term Intensified Insulin Treatment on the Development of Microvascular Complications of Diabetes Mellitus", *New England Journal of Medicine* 329 (1993).

9. Se t ex Lars M Andersson & Ulf Zander (red), *Tänk om. Nio essäer om historien som den kunde ha blivit*, Stockholm 2003.

10. Ett par exempel kan nämnas: Janken Myrdal, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Stockholm 1985; Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, Harmondsworth 1979, som till en icke oväsentlig del bygger på bildanalyser.

11. Se t ex de tidiga årgångarna av *Scandia*.

ska strax föra en diskussion om implikationerna av ett sådant önskemål, men först demonstrera källkritikens eviga förändring.

Källkritikens ständiga förnyelse

Stundtals framställs den historiska källkritiken som en svensk uppfinning, framtagen och fixerad av bröderna Weibull i början av 1900-talet. Det stämmer naturligtvis inte, ty den är varken svensk eller fast. Ett granskande förhållningssätt till de historiska källorna kan återfinnas på många håll utanför Sveriges gränser långt före och ända fram till det så kallade källkritiska genombrottet inom svensk historieforskning, till exempel hos sådana som Barthold Georg Niebuhr, Leopold von Ranke, Charles Seignobos, Ernst Bernheim.¹² Så också i Sverige, bland annat hos 1700-talshistorikerna Sven Lagerbring och Olof von Dahlin.¹³ Dessutom har källkritiken aldrig fixerats till en kanon, utan tvärtom kontinuerligt ändrats av sina utövare. Trots att Martin Weibulls söner Curt och Lauritz ihärdigt verkade för särskilda källkritiska principer, formulerade de aldrig dessa till ett samlat regelverk,¹⁴ och då Rolf Torstendahl i sin metodbok från 1960-talet gjorde det var historikerkåren redan på väg överge sin trohet till källkritiken.¹⁵ Men den försvann inte för den sakens skull, utan fortsatte att praktiseras och förändras, som tidigare.

Att källkritiken i Sverige och annorstädes kontinuerligt har förändrats kan man inhämta i flera arbeten om dess historia, bland annat just hos Torstendahl, nämligen i hans doktorsavhandling från 1964, vilken hade den svenska källkritikens utveckling som ämne, i Birgitta Odéns studie om Lauritz Weibull och forskarsamhället, och på annat håll.¹⁶ Det räcker med att redovisa några brottstycken ur denna historia för att göra detta klart. Låt se.

Källkritiken växte fram genom att skiljas ut från sakkritiken. Medan sakkritikens överordnade fråga hade varit "Kan detta ha hänt", gick källkritiken främst ut på att ta ställning till om vittnet talat sanning om det som hade

12. Ett med Weibullarna samtida exempel kan vara Marc Bloch, *The Historian's Craft*, Manchester 1976, fr a kap 2–3.

13. Nils Eriksson, *Dalin – Botin – Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787*, Göteborg 1976.

14. Se t ex Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911. Dessutom höll sig de källkritiska pionjärerna i Norden inte själva till sitt program. Om detta, se Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Praktisk historieteori*, Stockholm 1993, s 127.

15. Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Stockholm 1978.

16. Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Stockholm 1964; Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975; Ottar Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo 1976.

hämt. I ena fallet ett slags förnuftskritik, i andra fallet en formell trovärdighetsprövning av källans så kallade upphovsman.¹⁷

Visserligen ställde sig både upplysningens sakkritiker och romantikens framväxande källkritiker tvivlande till saga och myt,¹⁸ och visst är de två formerna för kritik också svåra att hålla åtskilda i det praktiska hantverket. Eftersom källkritiken dessutom bygger på ett slags antropologi, bland annat på tesen att människor tenderar att fara med osanning om de kan tjäna på det, rymmer den själv ett mått av sakkritik. Ändå representerade förändringen en viktig tyngdpunktsförskjutning, nämligen i riktning mot en större misstänksamhet gentemot de historiska vittnena. Omöjliga händelser förblev visserligen omöjliga även i fortsättningen, men de möjliga var inte längre verkliga redan i kraft av sin möjlighet och därför att någon vittnat om dem. Det räckte inte längre med att någon vittnat om något som kunde ha hänt för att man skulle tro att det verkligen hade det.

Den ovan nämnda urskillningsprocessen började senast på 1700-talet, dit man kan spåra källkritiska ansatser hos sådana som Olof von Dahlin, Anders Schönberg, Sven Lagerbring och Jonas Hallenberg. Kravet på samtidighet kom först, framfört av just Dahlin och Schönberg samt av ytterligare några som nu har fallit i glömska.¹⁹ Att just detta krav kom först beror nog på att det representerar den enklast tänkbara kognitiva principen för att skilja trovärdiga från mindre trovärdiga vittnen: vi har ju alla erfarenhet av att vi glömmet med tiden.

Utan annan utrustning än samtidskravet var källkritiken i början en relativt naiv procedur, inte bara till följd av att dess kognitiva grundval var enkel utan också därför att den i princip räknade med att ögonvittnen alltid var vittnesgilla.²⁰ Den reservation som ibland sköts in, att vissa ögonvittnen var mer trovärdiga än andra, gjorde saken bara obetydligt bättre, eftersom, omvänt, trovärdiga personers vittnesmål aldrig behövde betvivlas. Att grunda källkritiken på en sådan princip var som att tillämpa det edgårdsinstitut som hade använts inom rättskipningen fram till trolldomsprocesserna på 1600-ta-

17. Distinktionen gjordes hos de tidiga källkritiska teoretikerna men föll sedan bort. Hos Kristian Erslev, *Historisk teknik. Den historiske undersøgelse fremstillet i sine grundlinier*, Köpenhamn 1965 (1911), kallades sakkritiken för realkritik. Se härom också Jarrick & Söderberg 1993, s 123.

18. För romantiken var dock helheten och staten i centrum. I enlighet med sina moralistiska principer gällde det för romantikerna att visa "Guds kraft i människan". Detta är inte olik dagens behov av att visa godheten hos den ena eller andra gruppen. Se hos Torstendahl 1964, t ex om Svedelius, s 122.

19. Eller säger namn som Anders Magnus Strinholm, Henrik Reuter Dahl eller Carl Gustaf Styffe någon något längre?

20. Se här Odén 1975, s 168.

let.²¹ Ännu gjorde man sig inte omaket att skilja på sak och person, bara på person och person: vissa var automatiska vittnesgilla, andra inte. Naiv var också den länge tillämpade proceduren att söka harmoniera motstridande uppgifter ur olika källor, något som småningom det tidiga 1900-talets lundahistoriker kraftfullt kom att göra upp med.²²

Så småningom lades så kravet på tendensfrihet till samtidskravet, företrätt av bland andra W E Svedelius, som dock, likt andra, lät tendenskritiken falla inför risken att äventyra den svenska ärans behov. Kritik i all ära, men nationens hjältar, sådana som Karl X Gustaf, måste ändå lämnas ifred. Med de filologiska inflytelserna från Ranke genomgick så källkritiken en kraftig utveckling. Nu kom många nya procedurer på dagordningen: utöver samtidighet, sådant som ursprunglighet och beroende, äkthet, tendens och estetisk målsättning (vad man idag kallar genreanalys). Men trots alla dessa tillskott till historievetenskapens källkritiska metodarsenal, fortsatte svenska historiker att göra hävdvunnen a prioristisk skillnad mellan pålitliga och opålitliga källor. Så ansåg exempelvis F F Carlsson att det bara var källor som vittnade om "sakernas insida", det vill säga privat material, som måste utsättas för källkritisk granskning, medan offentliga källor, vittnande om "sakernas utsida", var oproblematiska.²³

Som synes fortlevde den gamla edgärdsinställningen, trots inflytelserna från Rankes avancerade metodkrav. Snart nog skulle dess saga dock vara all, ty successivt skärptes källkritiken, först genom Harald Hjärne, med distinktionen mellan så kallade medelbara och omedelbara källor (motsvarande uppdelningen mellan berättande källor och kvarlevor), därefter genom Hans Forsells stränga beviskrav och så genom de historiker som numera särskilt brukar förknippas med det källkritiska genombrottet inom svensk historievetenskap: Lauritz och Curt Weibull. Med deras inställning till det historievetenskapliga uppdraget upphörde det, hårdraget, att vara intressant vad som vore intressant att veta, eftersom det enda av vikt var om något var vetbart eller ej.²⁴ Målet skulle inte längre vara att behaga eller oroa, inte att skriva läsaren moraliska eller politiska lärdomar på näsan, utan att ge historisk kunskap rätt och slätt. Vad dessa bröder specifikt anbefalldes är så allmänt känt att det inte sär-

21. För ett exempel, se Torstendahl 1964, s 111: "Så berättar Oxenstierna om uppkomsten av 1634 års regeringsform och han är en man, som kan tros på sina ord." (Wingkvist 1852)

22. Torstendahl 1964, s 109.

23. Enligt Torstendahl hängde detta samman med statsidealismen. Se Torstendahl 1964, s 209.

24. Odén 1975, s 183.

skilt behöver påpekas, även om det förmodligen blir mindre och mindre känt allteftersom tillämpningen av deras stränga krav tycks avta hela tiden.²⁵

Vad behöver nu förändras?

Källkritiken har alltså ingen av alla historiker erkänd kanon. Såväl dess innehåll som intensiteten i dess tillämpning förändras ständigt. Jag har själv under årens lopp då och då levererat förslag till sådan förändring och ska avsluta den här artikeln med några delvis nya, delvis redan tidigare presenterade reflektioner i frågan.²⁶

Mina reflektioner rör det yttre kulturella såväl som det inre textuella sammanhangets betydelse för förståelsen av texter, historikerns centrala källtyp. Mitt centrala påstående är att all (eller nästan all) den information vi använder oss av om det förflutna måste betraktas som berättande källor (av mig och Johan Söderberg omdöpta till beskrivande källor²⁷) och att ingenting (eller nästan ingenting) kan betraktas som kvarlevor. Det är till och med så att en viss sekvens i en text kan betraktas som berättande källa om en annan sekvens i samma text. Konsekvensen är att ingenting av den information vi använder kan undandras från källkritik av andra än vetenskapligt irrelevanta, om än mänskligt begripliga skäl. Detta synsätt medför vissa nya krav men öppnar också för nya möjligheter i hanteringen av historiska källor. Låt mig förklara vad jag menar.

Att det är texter som ofta (eller oftast) är vår väg till kunskap om en förfluten värld bortom eller utanför texterna själva, betyder samtidigt att vi är avskurna från direkt kontakt med denna värld. Men det betyder också att de tolkningar vi gör av det förflutna bygger på de redan utförda tolkningar som de samtida vittnena gjort i de efterlämnade texterna. Vi tolkar härigenom en redan tolkad värld, som det brukar heta. Det är inget märkvärdigt med detta. Människor har påstått saker vilket har bevarats i dokument. Det är dessa påståenden som är lika med den primära tolkningen, likgiltigt om denna tolkning är uppgifter i mantalslängder om hushållsmedlemmar, eller berättelser om häxors föregivna färd till Blåkulla, tolagsjournaler eller likpredikningar.

25. Detta är inte undersökt, utan bygger på mina intryck från läsning av avhandlingar i historia.

26. Se bl a Arne Jarrick, *Psykologisk socialhistoria*, Stockholm 1985, kap 6. Se också Arne Jarrick, *Möt det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm*, Stockholm 1992, s 100–110, 199, där ett försök görs att använda statistiska metoder i källkritiken; för resonemangen om det dubbla representativitetsproblemet, se Arne Jarrick, "Textual Analysis in the Historiography of Mentalities. Its External and Internal Problem of Representativity", i Dag Prawitz (ed), *Meaning and Interpretation*, Stockholm 2002; Jarrick & Söderberg 1993, s 124ff.

27. Jarrick & Söderberg 1993, s 124ff.

Här anmäler sig det grundläggande källkritiska problemet att förstå vad textens upphovsmän har menat. Därefter är svårigheten att förstå innebörden av de händelser om vilka de talar. Vad menade de och vad menade de som de talar om? Vad ville Contat ha sagt med sitt vittnesmål om stora kattmassakern i Paris något årtionde före franska revolutionen och vad ville bokbindarna själva ha sagt med sin famösa rättegång?²⁸ Vad trodde kapten Cooks män om hawaiianerna som mördade deras kapten och vad ansåg dessa själva att de gjorde då de dödade honom i januari år 1779?²⁹ Och vad betyder ord som enfald, förtvivlan, ärlig, där de står i de otryckta källor vi brukar konsultera? Och vad syftade William Wordsworth på då han använde ordet gay.³⁰ Och så vidare.

För att komma till rätta med dessa svårigheter gäller det att söka avkoda de utomtextuella sammanhang som orden kan relateras till. Utan en sådan förståelse går det inte att utföra källkritik, vilket är detsamma som att säga att källkritik hör oupplösligt samman med textförståelse. Då man väl utrett vad källans upphovsman velat säga om en händelse som inträffat så att säga skilt från källans upphovssituation, som Ottar Dahl en gång uttryckte saken,³¹ är den givna, konventionella källkritiska frågan om texten kan sägas korrekt representera de händelser som den talar om. Det vill säga: Kan historikern rekonstruera vad som faktiskt har hänt med hjälp av källans vittnesmål?

Detta är en okontroversiell procedur för dem som tror på möjligheten att göra sanna påståenden om historien. Men vittnen talar också om sig själva, om hur de upplever världen, andra människor samt just sig själva.³² Sådana källor brukar föras åt sidan som kvarlevor, som lämningar efter vad uphovsmannen tänkt och tyckt. Men också här finns ett representativitetsproblem och därmed ett källkritiskt problem av samma art som det ovan nämnda, ty vi kan inte vara säkrare på att uphovsmannen är mer vittnesgill i sina utsagor om sig själv än då hon talar om annat. Vidare, just som händelser i världen

28. Robert Darnton, *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysnings-tid*, Stockholm 1987, kap 1.

29. Marshall Sahlins, *Kapten Cooks död*, Stockholm 1988; för en frän kritik av Sahlins bok om Cooks död, se Gananath Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook. European Mythmaking in the Pacific*, Princeton 1992; för ett lika fränt försvar, se Marshall Sahlins, *How "Natives" think. About Captain Cook, for Example*, Chicago 1995.

30. Se Jarrick 2002 samt Umberto Eco, *Interpretation and Overinterpretation*, Cambridge 1992.

31. Dahl 1976, s 33ff.

32. De fall då de talar om sitt eget förflutna räknas inte hit, ty även då talar de om något utanför källans uphovssituation, och även i dessa fall är det okontroversiellt att behandla källan som en berättande källa.

är länkade till varandra, är såväl texter som skilda sekvenser av en och samma text kopplade till varandra, ibland på ett motsägelsefullt sätt. Därför riskerar man att missförstå såväl texter och textsekvenser som andra händelser ju mer man studerar dem isolerat från varandra. Det är också därför man inte kan använda vad jag i andra sammanhang har kallat en bevissökande metod, då man i texter söker stöd för att någon tyckt eller tänkt på ett visst sätt. Det vill säga: man kan inte vara rimligt säker på att man fångat in upphovsmannens uppfattning så snart man identifierat ett textställe där den eller den uppfattningen kommer i dagen. Det kan man i bästa fall vara först sedan man försökt relatera det särskilt identifierade textstället till alla de andra textställena – såvida man inte just genom en sådan analys måste ge upp sina hypoteser. Medan den konventionella källkritiken är ett sätt att lösa ett yttre representativitetsproblem, är denna mödosamma procedur ett sätt att söka lösningen på den källkritiska textanalysens inre representativitetsproblem.³³ Det är bland annat härigenom som källkritiken oupplösligt hör samman med textförståelse, som ett slags intratextualitet.

Men källkritiken är också intertextuell. Ja, i själva verket är systematiska jämförelser av texter ett av den moderna källkritikens främsta kännetecken. I synnerhet var det så på den tiden då historikerna sökte avslöja beroenden mellan källor, eller mellan källor och föregivna källor, genom att ställa upp dem i parallella spalter. Detta intertextuella arbete var destruktivt i den meningen att det, genom identifikation av beroenden, gick ut på att utmönstra falska källor. Nu skulle dock samma slags textjämförelser kunna användas också konstruktivt, det vill säga inte bara för att urskilja var beroenden mellan texter kan tänkas föreligga utan också för att söka spåra gränserna för detta beroende. En sådan intertextuell analys skulle kunna vara ett instrument för att underlätta den intratextuella analysen, det vill säga vara ett sätt att säkra den positiva tolkningen av en text. Gränserna för beroende säger nämligen något om vad textens upphovsman inte tagit intryck av hos den förlaga som samtidigt avsatt tydliga spår i upphovsmannens egen text.

Kanske förefaller det mycket abstrakt, det jag just sagt om den intertextuella källkritikens och textanalysens konstruktiva potential. Men jag behöver bara nämna Carlo Ginzburgs numera klassiska studie av den friulanske mjölnaren Menocchio, så blir det troligen lättare att föreställa sig vad den här

33. Se Arne Jarrick 2002.

metoden konkret kan gå ut på.³⁴ Exemplet visar dessutom att metoden redan har använts, även om Ginzburg själv inte sett dess potential för källkritiken.

Det man härmed kan utläsa om min uppfattning, är dels att källkritiken även i fortsättningen bör ha en given plats inom historievetenskapen, dels att den i förening med en utvecklad textanalys kan användas konstruktivt och inte bara för den nedbrytande verksamhet som den så länge ensidigt har förknippats med.

Source Criticism in Need of Modernization

This article takes as its starting point the premise that it is possible to make true statements about the past and that it is the historian's task to make such statements, but that it is not possible to do so unless we systematically distrust the testimonies left to us by witnesses to past events. For this reason, the article defends the claim that historical source criticism is a meaningful and necessary part of the professional enterprise of historians. Unfortunately, over the last couple of decades, source criticism has gradually become less practiced in our profession and has today been pushed to the margins of Swedish historiography. It needs to be restored to its central position, but it also needs to be modernised in the light of new trends and new conditions of historical research. Basically, source criticism has to be used as a tool for intertextual as well as intratextual analysis, aiding the historian as much in her or his constructive work as in his or her critical task of weeding out false information.

34. Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983; i Jarrick 1992 görs ett liknande försök.

Postmodernism, källkritik och historieskrivning

Av Roddy Nilsson

Postmodernismen – eller rättare ett antal företeelser som förknippas med denna strömning – har under de senaste två decennierna kommit att utöva en omfattande påverkan på humanvetenskaperna.¹ Det är därför på sin plats att något reflektera över några aspekter av denna påverkansprocess. Källkritiken har under lång tid betraktats som själva grundstommen för historikerns arbete. Den har dock i praktiken haft en vidare roll än att bara vara ett verktyg i teknisk mening. Ofta har den övergått till att bli en del i tolkningsprocessen. Som en integrerad del av historievetenskapen vilar den på vissa specifika antaganden av epistemologisk karaktär som väsentligt skiljer sig från motsvarande antaganden inom postmodernismen. Relevansen i postmodernismens kritik vilar ytterst på dess förmåga att formulera fruktbara alternativ till och vidareutvecklingar av historievetenskapen. Det är därför av betydelse både hur postmodernismen i sig uppfattas av historikerna och vilket utrymme historievetenskapen har för dessa alternativa perspektiv. Jag kommer därför att ägna denna artikel dels åt att diskutera hur postmodernismen bemötts av historiker, dels åt hur jag ser på möjligheten av ett fruktbart och kreativt möte mellan postmodernismen och historievetenskapen. I samband med detta kommer jag att diskutera sanningsproblematiken inom historieskrivningen.

1. Det är endast med största tvekan jag använder beteckningarna postmodernism, postmodernitet och postmodernist då detta innebär att diskussionen riskerar att fastna i de svepande generaliseringar och förenklingar som varit ett utmärkande drag i mycket av kritiken mot de nya strömningarna. Beteckningarna kan ges det mest skilda teoretiska, politiska och kulturella innehåll, som det inte finns utrymme att diskutera här. Följaktligen ser jag heller inte något behov av att identifiera mig själv som postmodernist eller som företrädare för någon annan ism. Min egen hållning till postmodernismen bestäms enbart av att jag inom ramen för denna funnit flera insikter värda att integreras i en reflexiv diskussion beträffande historieskrivningens karaktär och målsättningar.

Fil dr Roddy Nilsson, f 1957, är verksam vid Centrum för kulturforskning och Institutionen för samhällsvetenskap vid Växjö universitet. Hans senaste bok är *Makt, kontroll och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940*.

Adress: Centrum för kulturforskning, Samhällsvetenskapliga institutionen, Växjö universitet, 351 95 Växjö

E-post: Roddy.Nilsson@svi.vxu.se

Det framhålls ofta att historia är en empirisk vetenskap. Samtidigt har forskning visat att empirismen betonats olika starkt i olika länder. Den har till exempel framträtt mycket tydligare i Danmark än i Sverige, där i stället behovet av problemorientering och teori anknytning har markerats starkare.² Generationer av historiker har fått lära sig att källkritikens viktigaste funktion är att hjälpa historikern i hans empiriska arbete med att fastslå vad som verkligen hänt. Med källkritiken som verktyg skall historikern destillera fram de fakta som utgör den grund på vilken (re)konstruktionen av det förflutna kan ske. Postmodernismen har på denna och en rad andra punkter inneburit en utmaning mot historievetenskapen genom att kritisera denna för att kunskapsteoretiskt bygga på en naiv realism parad med en vetenskapssyn som fortfarande bestäms av en tilltro till möjligheten att rekonstruera det förflutna som "det en gång varit".³ Även om kritiken i vissa fall varit träffande, framför allt mot de historiker som arbetat inom en tradition av oreflekterad empirism, har den också delvis skjutit över målet.

Historikerna och den postmoderna utmaningen

Historikernas förhållningssätt till postmodernismen har i de flesta fall präglats av försiktigt avståndstagande eller likgiltighet.⁴ Svenska historiker har endast i ett fåtal fall sett sig föranledda att mera ingående diskutera postmodernismen och dess eventuella påverkan på historiedisциплиnen. Detta är knappast överraskande; svenska historiker brukar bara undantagsvis ägna sig åt att mejsla ut och diskutera positioner vare sig det gäller kunskapsteoretiska frågor eller framställningsform och gestaltning, de två områden där postmodernismen starkast får sägas ha utmanat historiedisциплиnen. Förutom att de i regel (kortfattat) behandlas i läroböcker står dylika problem sällan i fokus. Däremot har kunskapsteoretiska ståndpunkter ibland, som vi skall se, fyllt en funktion i debatter i form av varningar mot oroande tendenser i den samtida forskningens utveckling.⁵

Karaktäristiskt är att ett från engelskan översatt arbete, Richard J Evans *Till historiens försvar*, egentligen är det enda där en mera omfattande diskus-

2. Cecilia Trenter, *Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990*, Uppsala 1999.

3. Se t ex Keith Jenkins, *Rethinking History*, London 1991; Robert F Berkhofer Jr, *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse*, Cambridge Mass & London 1997.

4. Med förhållningssätt menar jag här explicita uttalanden i olika sammanhang vilket skall skiljas från den betydligt större frågan om postmodernismens eventuella inflytande inom historieforskningen.

5. Jfr Peter Aronsson, "En lomhörd dialog", *Historisk tidskrift* 1998:1.

sion kring historievetenskapens förhållande till det postmoderna tänkandet återfinns. Evans är mycket kritisk till postmodernismens inflytande inom historievetenskapen och ser, som antyds av bokens titel, ett behov av att formulera ett försvar mot dessa tendenser.⁶ Det är i detta sammanhang också viktigt att notera hur boken, när den år 2000 utkom i vårt land, ackompanjerades av en hårdlansering från förlaget understödd av historiker i styrelsen för de Svenska historiedagarna.⁷ I förordet till boken skriver Lars Magnusson bland annat att den är "oundgänglig för alla dem som tycker det förflutna är tillräckligt viktigt för att inte falla offer för allsköns irrationalitet med långtgående och synnerligen tveksamma moraliska konsekvenser".⁸

För några ledande historiker har alltså postmodernismen kommit att framstå som ett hot mot historievetenskapen vilket resulterat i ett antal debatt- och diskussionsinlägg. Att något centralt uppfattas stå på spel märks inte minst på det uppskrivade tonläge som har kännetecknat några av inläggen. Ibland har det också mera allmänt, utan att postmodernismen uttryckligen nämnts, hävdats att vad som ansetts vara centrala delar av historievetenskapen under senare år försumrats eller tunnats ut. Birgitta Odén framhöll till exempel i ett inlägg om historievetenskapens ställning i denna tidskrift, att den intersubjektiva prövbarheten urholkats, de empiriska beläggen inte längre redovisas och att källkritiken marginaliserats.⁹ Lars Magnusson såg i samma nummer en ökande subjektivitet inom historieskrivningen som hotade att "växa oss över huvudet".¹⁰ Senast har Göran B Nilsson pläderat för att det i våra dagar "mer än till förne" behövs en vaccination av sunt förnuft, då detta hotas bland annat av "distanslös hermeneutik" och "subjektivistisk kunskaps-sociologi".¹¹

I andra fall har postmodernismen mera direkt utpekats på samma gång som rena undergångsstämningar frammanats. Christer Winberg skrev till exempel redan för dryga tioåret sedan, apropå postmodernismens förmenta hot mot historievetenskapen, om "historiska kamikazepiloter".¹² De som under senare år riktat skarpast kritik mot vad de uppfattat som postmoderna

6. Richard Evans, *Till historiens försvar*, Stockholm 2000. För en i huvudsak kritisk recension, se Roddy Nilsson, "Till historiens försvar?", *Historisk tidskrift* 2001:3, s 430–434.

7. Se Nilsson 2001, s 433f.

8. Lars Magnusson, "Förord", i Evans 2000, s 15.

9. Birgitta Odén, "Metodologisk meny", *Historisk tidskrift* 1997:1, s 19.

10. Lars Magnusson, "Finns det något utrymme för en historia som vetenskap i framtiden?", *Historisk tidskrift* 1997:1, s 34.

11. Göran B Nilsson, *Djupast sett. 12 tankeväckande essäer*, Stockholm 2004, s 150.

12. Christer Winberg, "Historiska kamikazepiloter", *Historisk tidskrift* 1992:3, s 366ff.

tendenser är Arne Jarrick och Lars Magnusson, samtidigt som de pläderat för att historieskrivningens legitimitet ligger i sanningssökandet. Det ligger onekligen en viss ironi i att dessa två forskare engagerat sig hårdast i kritiken mot postmodernismen. I slutet av 1980-talet pläderade nämligen just Jarrick och Magnusson för nya metoder och angreppssätt vilket då föranledde skarpa angrepp från andra historiker. Magnusson sågs av den nyss nämnde Winberg som en företrädare för en farlig relativism och subjektivism, vilket av artikelrubriken att döma också förknippades med inflytandet från postmodernerna strömningar medan Jarrick kritiserades av Anders Florén, bland annat för att "öppna dörren för en fullt genomförd idealistisk historiesyn".¹³ Jämförelsen visar med all önskvärd tydlighet på de positionsförskjutningar som skett inom det historiska fältet.

Svårigheten – eller oviljan – att definiera postmodernismen har gjort att den kan fungera som en bekväm samlingsbeteckning för en rad olika företeelser inom historieskrivningen som kritikerna ogillar.¹⁴ Slående är också hur kritiken ofta tagit formen av svepande generaliseringar och obestyrkta påståenden. I en artikel i *Svenska Dagbladet* skriver Jarrick att om den "postmodernerna idealismen" och/eller den "antivetenskapliga solipsismen" segrar så kommer historievetenskapen att förlora sitt existensberättigande.¹⁵ I samma tidning pekar han ett år senare på det "nedbrytande" i att "postmodernt influerade skeptiker" betonar att alla sanningar är personliga och därför omöjliga att pröva.¹⁶ Jarrick återkom i tidskriften *Axess* med en längre artikel i vilken han kritiserade vad han såg som en rad oroande tendenser inom forskningen. Han menar här bland annat att relativismen hotar vetenskapligheten och att ledande forskare har lättat på sanningsskravet.¹⁷

Två historiedoktorander som dristat sig att skriva ett svar på Jarricks förstnämnda artikel – ett svar som till en del kan sägas vara influerat av postmodernt tänkande – bestods en veritabel utskäpning av Magnusson. Denne menade bland annat att deras inlägg framkallade rysningar och att det var "oro-

13. Christer Winberg, "Nyhistorism och postmodernism i dagens svenska historieskrivning", *Historisk tidskrift* 1991:2, s 239–254; Anders Florén, "Psykologi + historia = psykohistoria?", *Häftena för kritiska studier* 1988:4, s 69.

14. Illustrativt är hur Evans, trots att bokens huvudsyfte är att försvara historiedisiplinen mot de postmodernerna influenserna, placerar diskussionen om innebörden i själva begreppet postmodernism i en not. Se Evans 2000, not 5, s 271f.

15. Arne Jarrick, "Vetenskapen hotar förfalla till kollektiv monolog", *Svenska Dagbladet* 1999-06-20.

16. Arne Jarrick, "Inte förändra världen", *Svenska Dagbladet* 2000-10-15. Jarrick anger vad han menar är ett exempel på denna tendens i form av Malin Lennartssons resonemang om sanning i hennes avhandling *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999.

17. Arne Jarrick, "God historia är mer än goda historier", *Axess* 2003:5.

väckande när svenska doktorander i historia inte längre tycktes intresserade av att upprätthålla det kritiska samtalet och hålla rent hus inför allsköns vidskepelse". I samma artikel skrev Magnusson, utan att ge några exempel eller referenser, om en "postmodernt nonchalant hållning till sanningskravet".¹⁸ I förordet till Evans ovan nämnda arbete talar Magnusson om att postmodernerna historiker hävdar att det "i princip är omöjligt att veta något om det förflutna". Han tillvitar dem vidare uppfattningen att allt vad historikerna kan åstadkomma "bara är projektioner av deras egna fördomar och ideologiska illusioner", att postmodernisterna vill kasta allt fastställande av historiska fakta över bord samtidigt som de jämställer tolkning med fakta.¹⁹ Magnussons som kritik avsedda påstående att tolkning och fakta flyter samman hos postmodernisterna är intressant samtidigt som det visar komplexiteten i problem av det här slaget. Tvärtemot vad Magnusson påstår betonar många så kallade postmodernister att det finns en distinkt skillnad mellan fakta och tolkning (berättelse).²⁰ Snarare är det hos empirikerna som fakta och tolkning flyter samman genom att de fakta som etableras också är de som ger historien mening. Så framhåller till exempel Jarrick att det över huvud taget inte finns några tolkningsfria fakta.²¹

Inläggen är exempel på den kritik som riktats mot postmodernismen och dem som utpekats som dess företrädare. I förstone kan den häftiga kritiken tyckas paradoxal. Antalet historiker som ser sig som postmodernister är försvinnande litet, både i vårt land och i det internationella historikersamhället. För dem som ser de postmodernerna influenserna som ett hot mot historievetenskapen handlar det dock sannolikt inte i första hand om hur många forskare som är postmodernister. Den fara de ser är av ett mera indirekt slag, att historikerna inte håller vakt vid sanningens och objektivitetens gränser utan medvetet eller omedvetet gör avkall på de normer som bör definiera disciplinen. Det finns i flera av inläggen en klar tendens till vad Peter Aronsson har kallat en strategi av "disciplinär gränsdragning" i syfte att motverka önskade influenser.²² Är det alltså en hårdare institutionalisering och styrning av forskningspraktikerna – via rådsanslag, riktade doktorandtjänster, avgränsa-

18. Lars Magnusson, "Allsköns vidskepelse framkallar rysningar", *Svenska Dagbladet* 1999-08-11. För en kritik av Jarricks och Magnussons ståndpunkter, se Håkan Arvidsson, "Historiker måste konfrontera då med nu", *Svenska Dagbladet* 1999-08-19; Håkan Arvidsson, "Det är själva rullandet av stenen som är meningsfullt", *Svenska Dagbladet* 1999-09-24.

19. Magnusson 2000, s 8, 15.

20. Se t ex Alun Munslow, *The New History*, Harlow 2003.

21. Arne Jarrick, "Sanning är en demokratifråga", *Svenska Dagbladet* 1999-09-03.

22. Aronsson 1998, s 63ff.

de konferenser och forskarmöten etcetera – som behövs? En sådan utveckling vore ytterst olycklig. Vakhållandet kan emellertid också ses som ett inslag i en sedan länge använd professionaliseringsstrategi, som bland annat kännetecknas av en strävan från historikernas sida att hålla avståndet till statsmakten och dess krav och, under senare år, även till andra grupper som vill påverka historieskrivningens inriktning. Det finns utan tvekan en rad goda skäl att betona den speciella kompetens som professionella historiker besitter i förhållande till andra grupper som producerar historia. Vad jag ställer mig ytterst tveksam till är däremot att vissa specifika hållningar i vetenskapsteoretiska frågor skulle vara en del av denna kompetens.

Förhållandet att det finns mycket få postmoderna historiker borde naturligtvis vara en tröst för postmodernismens motståndare. För min del är inte det centrala hur många historiker som arbetar inom en viss tradition eller ser sig som hemmahörande i en viss specifik riktning. Det viktiga bör i stället vara de intellektuella argumentens kvalitet och vad diskussionen därmed kan bidra till när det gäller att skapa en livaktig och konstruktiv historievetenskap.

Källkritikens relativa tillbakagång

Det råder förmodligen enighet om att källkritiken förlorat en del av sin centrala roll inom historievetenskapen. Klart är att avhandlingar och andra former av historisk forskning allt mera sällan innehåller utförliga resonemang av källkritisk art liksom att själva forskningsobjekten numera knappast väljs utifrån källmässiga överväganden. På sin höjd redogörs med viss utförlighet för materialets karaktär och de speciella svårigheter som anses förknippade med detsamma. Likaså är det idag ovanligt att de invändningar som riktas mot historiska arbeten handlar om att bristande källkritik fått forskaren ifråga att dra felaktiga slutsatser. I detta sammanhang är det dock viktigt att inte dra slutsatsen att det just är de postmoderna influenserna som skulle ha gjort historiker mindre benägna att använda källkritik. Detta är något som fortfarande återstår att undersöka. Det finns också mycket som tyder på att källkritiken fortfarande sitter i ryggraden på historikerna och många gånger är så självklara att de steg och överväganden som görs inom dess ram inte redovisas.²³ Den försvagning av källkritikens ställning som kan iakttagas bör därför i första hand ses som en *relativ* försvagning i förhållande till andra typer av metodiska överväganden och val.

23. Stellan Dahlgren & Anders Florén, *Fråga det förflutna. En introduktion till modern historieforskning*, Lund 1996, s 185.

Det finns flera anledningar till källkritikens relativa tillbakagång och det skulle krävas betydligt större utrymme än vad som här står till buds för att diskutera detta. Ett skäl är dock uppenbart och har att göra med förändringar inom historiedisiplinen under de senaste decennierna. Dessa har bland annat inneburit en inkorporering av teorier, metoder och problemställningar, där källkritiken tilldelats en mindre framträdande roll. Ett viktigt skäl till att källkritikens plats och funktion emellertid bör bli föremål för diskussion är att det idag tycks råda oklarhet om vad den innebär.

Det osunda sunna förnuftet

Källkritiken är i huvudsak en teknik som historikern använder i sitt arbete med att slå fast historiska "fakta". Men sådana anspråk åtföljs alltid av – explicita eller implicita – uppfattningar om hur dessa fakta erhålls och hur de förhåller sig till vad vi vanligtvis benämner verkligheten. Källkritiken skall inte förväxlas med en metod. Det senare bör ses som ett teoretiskt informerat sätt att arbeta med de valda vetenskapliga problemen. Däremot kan källkritiken vara ett inslag i historikerns metod.

För att komma längre i diskussionen än att konstatera att källkritikens ställning försvagats måste vi se litet närmare på de, ofta implicita, teoretiska antaganden och utgångspunkter som omger källkritiken. Som ett första problem framstår då att källkritiken ofta betraktas som en systematisering av sunt förnuft.²⁴ Göran B Nilsson talar om flera sorters sunt förnuft varav han kallar det "vetenskapligt sunna förnuftet" är det som sägs utmärka källkritiken.²⁵ Sunt förnuft kan förvisso vara mycket praktiskt i vardagslivet men som grund för vetenskapligt tänkande är det otillräckligt och många gånger rent av bedrägligt. Att se källkritiken som en form av sunt förnuft riskerar att leda fel då den är en medvetet förmedlad regelstyrd teknik. Nilsson menar också att kravet på objektivitet, definierat som allmängiltighet och sanning, är absolut och grundläggande för det vetenskapligt sunna förnuftet.²⁶ Detta förefaller lika problematiskt. Frågor om sanning och objektivitet är vetenskapsteoretiska problem och måste därmed, som alla andra problem av denna karaktär, kunna bli föremål för argumentation. Nilsson tycks också erkänna detta, då han påpekar att postulater om objektivitet är ett etiskt val.²⁷ Vad

24. Se t ex Dahlgren & Floren 1996, s 192.

25. Nilsson 2004, s 128.

26. Nilsson 2004, s 130

27. Nilsson 2004, s 151 not 4.

som behövs i vetenskapliga sammanhang är snarare en konstant vaksamhet mot det sunda förnuftet. Det sunda förnuftet – oavsett om det definieras som vetenskapligt eller ej – är snarare ett av de områden i historien som måste bli föremål för problematisering. Vetenskapen kan rent av sägas konstruera sina objekt och problemställningar i *motsättning* till det sunda förnuftet.²⁸

Det epistemologiska glappet

Ontologiskt kan vi på goda grunder utgå från antagandet att det existerar en av oss oberoende verklighet.²⁹ Ingen av den skara som mer eller mindre godtyckligt inordnats under beteckningen postmodernister har så vitt mig är bekant förnekat detta.³⁰ Oenigheten är således mera att hänföra dels till olika kunskapssteoretiska antaganden, dels till olika uppfattningar om hur historien skrivs.

Förutsättningen för all historieskrivning är att det i relationen mellan historikern och det förflutna finns ett epistemologiskt glapp, som inte kan överbryggas. Kring hur detta dilemma skall lösas har stått strid sedan historieskrivningens början; de skilda synsätt som här diskuteras är bara de senaste tillskotten till denna debatt.³¹ Historiker har traditionellt arbetat inom ramen för en oreflekterad kunskapsrealism som överges först när de sätts under press. När det gäller dagens praktiskt arbetande historiker skall dock inte skillnaderna överdrivas mellan traditionella historiker och postmodernistiskt influerade dito. Båda grupperna befinner sig i olika mellanpositioner mellan å ena sidan en naiv realism och å andra sidan ren idealism. I allmänhet dominerar en pragmatisk realism, där utgångspunkten är att vad vi betraktar som en beskrivning av verkligheten också *på något sätt* är det. Vissa

28. Se t ex Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon & Jean-Claude Passeron, *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*, Berlin & New York 1991, s 33ff. Min kursivering.

29. Frågan om verklighetens beskaffenhet formuleras vanligen som ett val mellan att anta att denna verklighet "ytterst" är av materiell eller ideell art. Utan tvekan torde de flesta historiker, postmodernist eller ej, ansluta sig till någon form av materialism.

30. I den ovan omtalade artikeln i *Axess* menar dock Jarrick att undertecknad i en artikel i *Historisk tidskrift* har hävdats att det inte finns någon oberoende verklighet utanför oss människor. Vad jag i själva verket skriver i den återopade artikeln är att historien som en *berättelse* om världen inte kan referera till en verklighet utanför sig själv, vilket är något helt annat än att förneka förekomsten av en oberoende verklighet. Se Roddy Nilsson, "Historiedidaktiken och den postmoderna utmaningen", *Historisk tidskrift* 2001:1, s 72f. Kursivering tillagd. Skälet till att historien inte kan referera till en verklighet utanför sig själv är att den berättelse historikern skapar inte refererar till världen utan till olika *representationer* av världen, den är alltså en representation av representationer.

31. Historievetenskapen har som välkänt är löst problemet med hur vi får kunskap om det förflutna genom att ansluta sig till en, efter hand dock modifierad, empirism. De problem och implikationer detta medfört kommer dock inte att diskuteras här.

försök har gjorts att precisera positionerna i denna fråga. Christer Winberg talar till exempel om "teoretisk realism"³², de amerikanska historikerna Joyce Appleby, Margaret Jacobs och Lynn Hunt om "praktisk realism".³³ Bland postmodernistiskt influerade forskare läggs tyngdpunkten istället snarare på de kategorier och medel med vilka vi skapar våra berättelser om det förflutna.

I allmänhet ansluter sig de flesta historiker till någon form av realistisk sanningsteori. Detta är som jag ser det inte det huvudsakliga problemet. Vi kan mycket väl anta som rimligt att singulära satser utgör goda representationer av verkligheten.³⁴ Men dessa måste förbli av annalistisk karaktär, till exempel: "Gustaf II Adolf dog den sjätte november 1632 i slaget vid Lützen" eller "Anna Andersson invaldes i kommunalfullmäktige i valet 1924".³⁵ Problemet uppstår i stället genom att realistiskt orienterade historiker arbetar utifrån antagandet att påståenden av annalistisk karaktär kan transformeras till sanningar på tolkningsnivå. Detta avvisas, som jag ser det, på goda grunder av postmodernisterna. Jag inskränker mig till att peka på två skäl till detta. Ett första skäl är att singulära satser saknar historisk mening i sig. En sådan får de först genom att bli en del av den historiska berättelsen. Medan ett singulärt påstående kan *representera* verkligheten kan en tolkning bara handla *om* verkligheten och om andras tolkningar av denna verklighet.³⁶ Ett andra skäl är att historiska berättelser rent logiskt helt enkelt inte kan vara sanna (eller falska) på samma sätt som singulära påståenden. Den "sanning" som återfinns i dessa kan inte transformeras till en *i samma mening* sann berättelse. Vad de postmoderna kritikerna av den realistiska historieskrivningen betonar är att historia är *något annat* än enskilda fakta + historikerns egna slutsatser. Enskilda fakta ger inte historien mening. Historikern har aldrig tillgång till direkta observationer av verkligheten, endast till återgivningar (representationer) av denna. Representationerna skall sedan, bland annat med hjälp av källkritiken, sammanställas till en ny representation i form av historieskrivning. Således finns alltid ett led av förmedling mellan den förflutna verkligheten och den färdiga produkt vi kallar historia.

32. Christer Winberg, "Varför skriver vi inte historiska romaner i stället?", *Scandia*, 1990:1.

33. Joyce Appleby, Margaret Jacobs & Lynn Hunt, *Telling the Truth About History*, New York 1994, s 247ff.

34. Observera att representation inte är detsamma som avbildning eller avspegling utan en *ersättning* för dessa.

35. Det kan naturligtvis hävdas att det inte finns några tolkningsfria fakta, att tolkningen redan ligger inbyggd i den singulära satsen. Jag menar dock att det är mera fruktbart att se detta som en fråga som handlar om semantisk förståelse och inte om tolkning.

36. Frank Ankersmit, *Historical Representation*, Stanford 2001, s 41.

Den punkt som postmodernismens belackare kanske mera än någon annan riktat in sin kritik på är vad de ser som postmodernisternas förnekande av att det går att fastslå historiska sanningar.³⁷ Det är knappast någon tillfällighet att postmodernismens föregivna brister framför allt hänförs till 1900-talshistorien. Det finns i detta en tendens att tro sig kunna nå närmare verkligheten under 1900-talet än, låt oss säga 1500-talet. Ju längre bakåt i tiden man går desto otydligare blir verkligheten. Medan 1500-talets historia ofta omnämns i termer av att "ge en bild av", "tolka", "konstruera", sträva efter att "förstå" etcetera, tenderar skildringen av 1900-talets historia betydligt oftare att skrivas och diskuteras under förutsättningen att vi här har att göra med en historieskrivning där vi inte behöver hemfalla åt tolkningens osäkerhet och dess relativistiska implikationer utan kan tala om hur det förhöll sig. Detta måste i så fall grunda sig på en rent kvantitativ skillnad i källäget, då någon kunskapsteoretisk skillnad inte finns. Men även detta kan ifrågasättas. Som Hayden White har framhållit är det inte är bristen på dokument och vittnesbörd utan tvärtom just den enorma mängden av källor som utgör modernhistorikerns dilemma – och som gör att inslaget av konstruktion blir ännu mera tydligt. Källäget blir så oöverskådligt att det kommer att finnas utrymme för otaliga olika tolkningar och perspektiv som kan hämta lika mycket stöd i fakta.³⁸ Medan Caesars krig i Gallien finns omtalade i en begränsad mängd källor är källäget för till exempel Gulfkriget fullkomligt oöverskådligt. Källkritiken tenderar också att spela en mindre roll inom samtidshistorisk forskning, då de frågor som ställs ofta är mindre beroende av denna.

Narrationens betydelse

Historieskrivningens karaktär avgörs till stor del av hur historikern ordnar sitt material, hur han argumenterar, vilka begrepp, metoder och teoretiska antaganden han använder etcetera. Allt detta är välkänt och ägnas numera

37. Det är i detta sammanhang den ofta upprepade tesen att postmodernismen legitimerar förnekandet av Förintelsen har formulerats och kring vilket en livlig debatt förts internationellt. Se t ex Saul Friedländer (ed), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'*, Cambridge & London 1992; Gertrude Himmelfarb, *Looking in to the Abyss. Untimely Thoughts on Culture and Society*, New York 1994; Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore & London 2001; Robert Eaglestone, *Postmodernism and Holocaust Denial*, Cambridge 2001. En variant av denna tes är ett slags guilt by association, där postmodernismens farlighet framhålls genom att implicera att dess tänkande riskerar leda till uppkomsten av totalitära regimer och etnisk rensning. Se t ex Magnusson 1999 samt Magnusson 2000, s 8.

38. Hayden White, *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*, Baltimore & London 2000, s 71.

vederbörlig uppmärksamhet i metodböcker. Vad som tilldrar sig betydligt mindre intresse är de narrativa tekniker, strategier och konventioner som styr historikerns arbete. En anledning till detta är att historikers språkanvändning länge sågs som en fråga om individuell skicklighet, som en fråga antingen om att fritt välja framställningsform eller att berättelsens form på något sätt var nedlagd i det förflutna. Båda dessa synsätt har kritiserats av postmodernt inriktade historiker. En annan anledning till det ringa intresset för framställningsformen är att fokuseringen på metod- och teoriproblem gjort att frågan fått underordnad betydelse. Den diskussion som under de senaste decennierna förts i internationella sammanhang om historieskrivningens narrativa dimensioner har endast i ringa mån avsatt spår i vårt land.³⁹ Utgångspunkten för denna debatt tas nästan alltid i Hayden Whites omtalade *Metahistory*, som kom ut 1973.⁴⁰ White hämtade den huvudsakliga teoretiska inspirationen från litteraturvetenskapen och lingvistikens med vilkas hjälp han formulerade en till stor del ny form av kritik av historieskrivningen. Whites teser har tillsammans med framför allt poststrukturalistiska tankegångar varit en del i vad som med en otymplig översättning från engelskan kommit att kallas "vändningen mot språket", en vändning som så småningom även kommit att nå långt in i historiedisciplinens kärna.

Vad White och andra visat är att de narrativa strategier som väljs också ger den historiska berättelsen dess karaktär.⁴¹ Genom en akt av *emplotment* skapas ur flödet av kronologiska händelser en berättelse, inklusive orsaker och förklaringar. Whites yttrande att studiet av det förflutna är lika mycket en narrativ-lingvistisk som en empirisk-analytisk aktivitet har inspirerat många forskare att gå vidare och diskutera hur historiker faktiskt går till väga i sitt arbete.⁴² Detta innebär också att historieskrivningens förmåga att övertyga är beroende av dess struktur som i sin tur är en följd av historikerns förmåga att använda de lingvistiska praktiker som står honom eller henne till buds. Den historiker som inte behärskar dessa tekniker kan aldrig skriva en övertygande berättelse oavsett hur många nya och intressanta fakta han eller hon har funnit. För den postmodernt influerade historikern är det uppenbart att

39. En relativt tidig introduktion till denna diskussion finns dock i Lennart Lundmark, "Berättande och verklighet i historieskrivningen", *Scandia* 1990:1.

40. Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth Century*, Baltimore 1973.

41. White urskilde själv fyra huvudstrategier: Romans, tragedi, komedi och satir.

42. Whites historietänkande har bestått med en initierad och perspektivrik diskussion på svenska i form av Torbjörn Gustavsson Chorells, *Studier i Hayden Whites historietänkande*, Skellefteå 2003.

den mening historikern kan åstadkomma är den som uppnås genom att skapa berättelser om det förflutna.⁴³ Sanning i historien kan, även om den vilar på aldrig så noggrann källkritik, därmed bara finnas som en ”andra ordningens koherens”, det vill säga i förhållande till andra delar av samma berättelse eller till andra berättelser.⁴⁴ Det betyder samtidigt att historikerna och de kunskaper de producerar är delar i en historiekultur som också innehåller andra gestaltungsformer och bärande berättelser.⁴⁵

Avvisandet av en kunskapsrealism, där sökandet efter sanningen framställs som historikerns uppgift, innebär vare sig att historieskrivningen blir godtycklig eller att de enskilda språkliga satser som är källornas minsta beståndsdelar blir irrelevanta. Fasthållandet vid att sanning endast kan ses som en kunskapsteoretisk fråga riskerar att leda historikerna fel. På samma sätt som vi lever våra liv utan några krav på sanning i kunskapsteoretisk mening klarar sig historikern i sin praktiska verksamhet bra utan några sådana krav. I vårt arbete som historiker bör vi sätta den kunskapsteoretiska frågan om sanningen inom parentes. Vi riskerar annars att hamna i en diskussion, där vetenskapligheten bedöms utifrån kriterier och uppfattningar som hämtas utanför historievetenskapen, från vardagsantaganden av karaktären sunt förnuft eller från filosofiska spekulationer. Vad inte minst Michel Foucault visat är att vad som betyder något är vad som *hålls* för sant och gott. Det förflutna är, liksom vår egen tid, befolkat av människor med olika typer av försanthållanden om världen omkring sig: antaganden, trosuppfattningar, rädslor, förhoppningar och kalkyler, traditioner, mentaliteter etcetera. Det är när vi kan nå insikter om dessa försanthållanden som vi kan skapa meningsbärande berättelser. Av detta följer också att vi på ett argumentativt sätt bör studera möjlighetsbetingelserna⁴⁶ för hur sanning skapades i det förflutna. Men vi bör inte stanna här. Vi bör även reflektera över möjlighetsbetingelserna för vår egen *san-*

43. Se t ex Munslow 2003, s 23.

44. Munslow 2003, s 91.

45. Se t ex Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001; Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004; Peter Aronsson, *Historiebruk – att använda det förflutna*, Lund 2005.

46. Det ursprungligen ur den kantska filosofin sprungna begreppet möjlighetsbetingelser användes ofta av Michel Foucault för att karaktärisera en historisk situation, där t ex olika företeelser eller diskursiva förhållanden sammanstrålade till en konstellation som innebar förutsättningar för en möjlig kunskapsmässig förändring. Förledet ”möjlighet” innebär i enlighet med Foucaults historiesyn en betoning på kontingensen i situationen och innehåller därmed en kritik av olika varianter av teleologi och ”baklängeshistoria”. Se t ex Michel Foucault, *The Order of Things. Archaeology of the Human Sciences*, New York 1973, s xxii.

ningsproduktion. Det är inte minst på denna punkt som många historiker brister.

I praktiken har också de flesta historiker för länge sedan insett att sanningsträvandena inte kan vara deras främsta ledstjärna även om många i teorin fortfarande klamrar sig fast vid någon form av tro på möjligheten av en sanningsskapande epistemologi. Här kan det vara illustrativt att återvända till Evans *Till historiens försvar*. En stor del av hans bok är en historiografisk översikt över 1900-talets historieskrivning, där en lång rad berömda historiker presenteras. Hela denna exposé kan emellertid ses som ett empiriskt stöd för det *praktiskt* omöjliga i att utöva objektiv historieforskning och finna allmängiltiga historiska sanningar. Evans arbete erbjuder därmed en rik samling exempel på hur historiker *inte* levt upp till en sådan historieskrivning som Evans, Magnusson och Jarrick pläderar för, hur deras aldrig så objektivistiska och metodologiskt medvetna och sanningssökande arbetssätt inte hindrat dem från att styras och påverkas av fördomar, nationalistiska och religiösa ideologier, politiska preferenser, personlig animositet etcetera. Borde inte detta få alla empiriskt inriktade historiker att fundera över om det verkligen är strävan efter objektivitet och sanning som bör vara historikerns främsta credo?

Vad den postmoderne historikern argumenterar för är att historieskrivning inte i första hand handlar om att söka den historiska sanningen utan om att skapa meningsbärande berättelser om vårt förflutna.⁴⁷ Detta är vad så gott som alla framstående historiker sysslar med och, hävdar jag, också uppfattas göra av dem som läser deras arbeten. Även om Arne Jarrick och Lars Magnusson programmatiskt hävdar att de i sin forskning söker sanningarna i det förflutna är det framför allt historisk mening de skapar genom sin verksamhet. De gör det också på ett mycket intressant och framgångsrikt sätt.⁴⁸ På samma sätt förhåller det sig med de historiker som Evans framhåller som föregångsmän inom disciplinen. Deras framgångar som historiker har varit avhängiga av att de bättre än de flesta andra har lyckats skriva för sin tid meningsbärande berättelser.

47. En meningsbärande historisk berättelse har främst en moralisk och existentiell betydelse. Den handlar om vad som under olika tider och i olika situationer hållits för sant och gott och därmed varit det som format den historiska utvecklingen i dess oändliga mångfald.

48. Följaktligen läser jag t ex Lars Magnussons arbete om den "bråkiga kulturen" eller Arne Jarricks och kollegan Johan Söderbergs dito om en tilltagande civilisationsprocess under tidigmodern tid som starka meningsbärande berättelser om det förflutna.

Att utmönstra modernitetens sanningskrav ur historievetenskapen

Idag är de flesta professionella historiker konstruktivister och relativister av något slag. Få skulle hävda att deras uppdrag som historiker består i att finna den enda och objektiva sanningen när det gäller ett historiskt problem. Lika få, eller ännu färre, skulle numera hävda att de ägnar sig åt att rekonstruera det förflutna. I det praktiska arbetet skiljer sig heller inte postmodernistiskt influerade historiker särskilt mycket från dem som uttryckligen tar avstånd från sådana tankegångar. Alla yrkesverksamma historiker arbetar i stort sett utifrån samma konventioner och överenskomna regler när det gäller referenser, citat, redovisning av forskningslägen, metodiska och teoretiska utgångspunkter och uppställande av problem. Trots de förändringar som sker inom historieforskningen kommer källkritiken, eller åtminstone delar av den, att fortsätta att spela en viktig roll för historiker. Det kan till och med hävdas att den ökade reflektionen kring språkets mångfacetterade och ständigt föränderliga karaktär som kunnat iakttas under de senaste åren också inneburit en vidareutveckling av källkritiken genom att skapa en förhöjd medvetenhet om språkets begränsningar. Det bör emellertid framhållas att källkritiken är ett redskap för att tidsfästa händelser, avslöja förfalskningar, korrigera felaktigheter i texter, fastställa provinienser etcetera. Där bör också källkritiken stanna. Den är inte någon metod för att skapa mening i det förflutna.

Historievetenskapen måste emellertid våga erkänna att det finns plats för ett annat, och kanske till och med bättre, förhållningssätt till sanningen när det gäller hur det förflutna skall skildras, ett förhållningssätt där det kanske till och med är mera fruktbart att överge sanningskravet *sådan det utformats av den moderna historievetenskapen*. Alternativet till ett övergivande av denna form av sanningssökande är inte någon total relativism. Inte heller skulle det innebära slutet för historievetenskapen eller att historievetenskapens status som vetenskap försvann. Det skulle däremot ge oss ett annat sanningskriterium och en delvis annan historieskrivning, ett kriterium som inte främst bygger på kunskapsteoretiska antaganden utan på en insikt om vetandets begränsningar. Det skulle ge oss en historieskrivning där vetenskapligheten beror på förmågan att formulera teoretiskt informerade frågor, epistemologisk och metodisk reflektion och medvetenhet om framställningsformens konsekvenser, snarare än på anslutningen till på förhand fastslagna disciplinära normer.

Det skulle också innebära att historikern på djupaste allvar måste ställa sig frågorna: Var står *jag*? Från vilken position bedriver *jag* min historiska forsk-

ning? Frågorna har naturligtvis framför allt väckts av feminismens och den postkoloniala forskningens avslöjande av historievetenskapens manliga och etnocentriska drag men har mycket vidare implikationer. Under de senaste decennierna har det blivit allt tydligare att historia kan skrivas från allt flera ståndpunkter av vilka ingen nödvändigtvis är sannare än den andra.⁴⁹ Jag kan inte se utifrån vilka kriterier man skulle kunna avgöra om till exempel en feministisk historieskrivning om en viss händelse eller process är mer eller mindre sann än en historieskrivning med andra utgångspunkter. Problemet löses inte genom att upprätta någon form av skillnad mellan de fakta och det teoretiska perspektiv respektive forskare valt, då historiska fakta är ett resultat av vilka (teoriimpregnerade) frågor och problemställningar som valts.

Histeskrivningen handlar alltså främst om att skapa meningsbärande berättelser men också, med Torbjörn Gustafsson Chorells ord, om att "fördjupa insikten om frågornas komplexitet och få fördjupad förståelse för andras tänkande och sina *egna* ställningstaganden, inte att nå enighet i de frågor som avhandlades".⁵⁰ Här är historikerns förmåga och vilja till reflektion och argumentation kring sitt arbete, inklusive den egna forskningspraktiken, centrala. Jag tror att "postmodernister" och alla andra historiker, oavsett hur de vill beskriva sig själva, måste lära sig att leva med varandra inom samma vetenskapliga ram. Jag vill till och med hävda att denna samexistens mellan radikalt olika perspektiv är en av historievetenskapens största tillgångar i en tid när vetenskapen kanske förändras snabbare än någonsin förr. Historiker *har* anammat flera punkter på den postmoderna agendan.⁵¹ Den teoretiska diskussionen har på många sätt fått en annan grad av medvetenhet när det gäller problem kring vad vi kan veta om det förflutna, vilka anspråk historikern kan ha och inte minst hur vi producerar våra berättelser. Klyftan mellan vanliga historiker och postmodernistiskt influerade är inte oöverstiglig. Men

49. Om detta är styrkan med dessa ansatser är de främsta svagheterna att mycket av det som skrivits har producerats med hänvisning till kategorin "erfarenhet" – olika kvinnogrupper, etniska grupper eller yrkesgruppers erfarenheter – vilket gjort att man ofta missat hur subjekten (inklusive deras erfarenheter) själva konstituerats. Det är, som Joan Scott säger, inte individer som har erfarenheter utan erfarenheter som konstituerar individer. Se Joan Scott, "The Evidence of Experience", i Terrence J McDonald (ed), *The Historic Turn in the Human Sciences*, Ann Arbour 1999, s 384.

50. Torbjörn Gustafsson Chorell, "Humanism, relativism och tolerans. Hayden Whites samtal med Roger Chartier", *Historisk tidskrift* 2004:3, s 388. Min kursiv.

51. Jfr t ex Peter Aronssons tal om en etablerad "praktisk postmodernism" i Peter Aronsson, *Historisk forskning på väg – vart? En översikt över avhandlingar och forskningsprojekt vid de historiska universitetsinstitutionerna samt en kritisk granskning av den officiella vetenskapliga debattens form och funktion i Sverige 1990–1996*, Växjö 1997.

för att ett konstruktivt och meningsfullt samtal skall bli möjligt krävs en ökad förståelse från båda läger, ett övergivande av de djupaste skyttegravarna och en vilja att komma ut på fältet och mötas, om inte i strid, så i en öppen och respektfull diskussion. För att nå detta mål är det nödvändigt att postmodernistiskt influerade forskare slutar hemfalla åt att förneka historievetskapens legitimitet och att försvararna av historievetskapen ger upp sitt fasthållande vid att "sanningen" är denna legitimitets yttersta grund.

Postmodernism, Source Criticism and Historical Research

In general, historians have been mildly hostile to, or uninterested in, the challenges of postmodernism. However, there are some examples of explicit criticism of postmodern ideas, which have been perceived as a threat to historical research.

As a series of new theoretical perspectives and methods have been incorporated into the writing of history, the significance of source criticism has declined. It is unclear to what extent this is a result of postmodern influences. This article argues that the habit of regarding source criticism as a form of common sense knowledge is untenable. Source criticism is not a method to create meaning out of past events and therefore cannot help the historian to create stories of the past. Nevertheless, it does have an important role to play as a technical instrument useful to date events, to expose forgeries in documents and to determine the provenance of artefacts.

The article further argues that the question of historical truth needs to be bracketed off. Most contemporary historians are social constructivists and epistemological relativists of some brand or other. Hence, the claim that the search for truth provides the ultimate legitimacy for historical research ought to be abandoned in favour of an attempt to create meaningful stories of the past. This would *not* mean that historians would abandon all rules of scholarly practice or embrace an unqualified relativism. However, it would mean that the statements historians make to represent reality can never be regarded as true in a final sense. Such an insight means that historians can never legitimate historical research as the search for, and revelation of, truths about the past. Proper scholarly practice will instead entail the ability to formulate theoretically informed questions and to reflect upon methodological and epistemological perspectives, as well as an awareness of the consequences flowing from the choice of style in which the historian presents her or his story about the past. Last but not least, it would mean a form of history writing where the historian earnestly considers his or her own position.

Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning

Av Maria Ågren

Våren 2004 kunde man i Sveriges Television se en intervju med Hans Blix, som då nyligen hade lämnat sitt uppdrag som chef för vapeninspektionen i Irak. Blix redogjorde här för sitt arbete, och kom in på orsakerna till att han varit mycket mer skeptisk än George W Bush och Tony Blair när det gällde de uppgifter som lämnats av irakiska avhoppare. Blix hade insett att det fanns anledning att misstänka att avhopparna friserat sina uppgifter för att de skulle behaga mottagaren. Med andra ord: Det förelåg sannolikt tendens i materialet, och detta kunde därför inte utan vidare användas som bevis för vilka förhållanden som faktiskt rådde i Irak – det vill säga, om det fanns massförstörelsevapen eller ej.

Blix hänvisade inte till någon erfarenhet som historiker utan till sin juristutbildning, vilken lärt honom vikten av kritisk bevisvärdering. Han hade dock mycket väl kunnat inhämta dessa insikter genom en skolning till historiker, eftersom den kritiska bevisvärderingen – källkritiken – var ett centralt element i denna skolning när Blix var ung. Men är den det fortfarande? Det faktum att *Historisk tidskrift* ägnar ett temanummer åt källkritik antyder möjligen att det finns en känsla av att källkritikens ställning inom disciplinen behöver diskuteras.

Jag får ibland intrycket att källkritiken idag uppfattas som något nödvändigt men litet tråkigt. Den utgör å ena sidan ett adelsmärke för historikern, men den verkar å andra sidan vara något som man snabbt vill få avklarat för att sedan kunna kasta sig över mer spännande frågor, ofta av teoretisk art. In-

Maria Ågren, f 1959, är professor i historia vid Historiska institutionen, Uppsala universitet, sedan 2002. Ågren arbetar med problem som ligger i skärningspunkten mellan socialhistoria, ekonomisk historia och rättshistoria, såsom frågor om krediter, skuldsättning, äganderätt, arv, äktenskap och arbete under tidigmodern tid. Hennes senaste större publikation är (tillsammans med Amy L Erickson) *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*.

Adress: Historiska institutionen, Uppsala universitet, Box 628, 751 26 Uppsala
E-post: Maria.Agren@hist.uu.se

trycket får visst stöd av Birgitta Odén, som i sin artikel om källkritik i *Nationalencyklopedien* skriver att efter 1970 "har intresset för källkritik svalnat i samma mån som urvalsproblemen, syntesförsöken och prövning av olika historiska teorier pockat på uppmärksamhet". Mycket riktigt finns det inte så många svenska artiklar efter 1970 som försöker vidareutveckla källkritiken. 1973 skrev Göran B Nilsson sin inflytelserika artikel om hur de då nya socialhistoriska frågeställningarna och kvantitativa metoderna gjorde det nödvändigt att införa nya källkritiska proberstenar, såsom relevans och representativitet.¹ 1988 argumenterade Christer Winberg för hur man bör gå till väga om man vill utveckla fältet historisk antropologi på ett källkritiskt tillfredsställande sätt; en central tanke hos Winberg var att man bör utnyttja uppgifter som framkommer *en passant* i materialet.² 1991 hävdade Rolf Karlbom att källkritiken i dess weibullska tappning varit alltför bunden av en ålderdomlig form av bevisvärdering – den legala bevisteorien – och att svenska historiker skulle ha mycket att lära av juristernas numera fria bevisvärdering och av modern vittnespsykologi.³ Göran B Nilsson har sedan återkommit till källkritiken en gång till,⁴ och vissa andra insatser har gjorts; här tänker jag främst på viktiga diskussioner av källkritikutvecklande art som kan återfinnas i opponentrecensioner. Men bortsett från detta, verkar Odéns omdöme om fältet fortfarande vara riktigt. Källkritiken hör inte till det vi diskuterar mest intensivt, trots att disciplinen har utvecklats i nya riktningar under 1980- och 1990-talen. Vem har egentligen diskuterat huruvida dagens forskningsfrågor, om till exempel genus, diskurs, identitet och habitus, föranleder oss att omformulera och vidareutveckla källkritiken?

Både Birgitta Odén och Göran B Nilsson har använt uttrycket sunt förnuft när de karakteriserat källkritiken. Och visst står källkritiken för det sunda förnuftet, och det är inget fel med sunt förnuft. Men det kan likväl finnas en fara i att utse något så allmänt som det sunda förnuftet till den bas på vilken vår professionalitet och vetenskaplighet vilar. Det är nämligen ganska svårt att lära ut sunt förnuft, och det är svårt att *tala* om det sunda förnuftet som en metod. Jag tror att alla discipliner vinner på att samla upp sina allmänna insikter och erfarenheter, att inordna dem inom den gängse metodarsenalen

1. Göran B Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik. Jämte några reflexioner över midsommaren 1941", *Historisk tidskrift* 1973:2.

2. Christer Winberg, "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk tidskrift* 1988:1.

3. Rolf Karlbom, "Källkritik, bevisteori, vittnespsykologi", *Historisk tidskrift* 1991:3.

4. Göran B Nilsson, "Den källkritiska processen – mer än ett hederligt hantverk. En studie i sunt förnuft", *Scandia* 2002:2.

och, framför allt, att ge dem namn i form av begrepp. Det som gjort att den traditionella källkritiken – här förstådd som närhets-, beroende- och tendenskriterierna – varit så framgångsrik är väl inte bara att den står för det sunda förnuftet utan även att den har fästs i vissa distinkta verbala uttryck, som gör att det går att tala om den. Detta mitt bidrag kan därför ses som inlägg i en pedagogisk-didaktisk diskussion där en central fråga är hur de nya källkritiska insikter som vi faktiskt har skall betecknas.

Vad är källkritikens kärna?

"Källkritiken är de kritiska test historikern använder för att avgöra om historiska påståenden är vetenskapligt användbara för ett bestämt syfte eller ej."⁵ Så definierades källkritiken i Rolf Torstendahls metodbok från 1970, och det är den innebörden ordet fortfarande har, när det idag används av professionella historiker. Källkritiken betecknar en uppsättning metodregler eller mentala rutiner som historikern förutsätts följa i alla lägen, i syfte att förhindra förhastade slutsatser. Inskottet "för ett bestämt syfte" är viktigt; det anger att det inte finns några i absolut mening bra eller dåliga källor, utan att deras användbarhet är beroende av frågeställningen.⁶ I överförd bemärkelse kommer källkritiken ofta att stå för nykter distans, skepsis och rigorös intellektuell självdisciplin – "källan påstår A, och det vore väldigt frestande att ta fasta på detta, men jag gör det inte, för jag vet att källan saknar trovärdighet".

Källkritiken uppfattas som ett insignium för vårt yrke. Men är källkritik verkligen något som bara kännetecknar historiker (och kanske jurister), eller står den för något mer allmängiltigt? Jag vill hävda att källkritiken inte är det som särskiljer oss från andra empiriska vetenskaper, utan tvärtom det som *förenar* oss med dessa. Alla empiriska vetenskaper brottas nämligen med problemet huruvida de data man får fram genom undersökningen verkligen utgör ett relevant svar på den fråga man ställt. I kvantifierande vetenskaper uttrycks detta ofta i frågan om man verkligen lyckats "mäta det man vill mäta", vilket i förstone kan te sig som en för humanisten främmande frågeställning. Men det är i själva verket samma fråga som den Torstendahl formulerade som huruvida ett historiskt påstående är vetenskapligt användbart för ett be-

5. Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Stockholm 1971, s 89.

6. Se även Sebastian Olden-Jørgensen, *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*, Köpenhamn 2001, s 50, 71, 77.

stämt syfte eller ej. Oavsett om informationen har formen av en serie mätvärden eller om den består av ett påstående hämtat ur en skriftlig källa, måste forskaren bedöma om den kan användas för att besvara just den fråga som han eller hon föresatt sig att besvara. Ingen vill behöva inse att man levererat ett resultat av karaktären God dag – Yxskaft.

Källkritiken är med andra ord historikerns sätt att säkerställa *validiteten* hos resultaten. Inom andra empiriska vetenskapsgrenar kan validiteten ibland fastställas på andra sätt, men *att* den behöver fastställas är alltså något som förenar oss med andra vetenskaper, inte något som skiljer ut oss. Däremot kan det finnas skillnader i fråga om vilka *konsekvenser* validitetsprövningen får inom olika vetenskaper. Inom naturvetenskap och medicin brukar man, såvitt jag förstår, justera och modifiera experimentet, datainsamlingsmetoden eller instrumentet, tills dess att man är säker på att man verkligen mäter det man vill mäta. I historieforskningen är de praktiska möjligheterna att justera informationen ofta begränsade. Man kan önska att man hade haft tillgång till andra typer av data, men saknas sådana kan saken inte hjälpas. Konsekvensen av validitetsprövningen eller källkritiken blir då i stället att man förkastar frågan såsom varande omöjlig att besvara, eller – och det är mycket vanligare – att man formulerar om frågan så, att de påståenden och utsagor som står till buds blir användbara för ens syften.

Den pedagogiska uppgiften att förklara vari källkritikens poäng ligger är alltså förhållandevis enkel om man vänder sig till en företrädare för en annan empirisk vetenskap, ty här finns på båda sidor en gemensam insikt om betydelsen av att fastställa att de resultat man får fram utgör relevanta svar på frågan. På samma sätt förhåller det sig rimligen om man talar med en i vetenskapsteorien välbevandrad person. Uppgiften blir däremot svårare om man har att vända sig till en mer oinitierad publik. Min uppfattning är att man i sådana lägen ofta alldeles för snabbt tar klivet från källkritikens allmänna syfte – såsom det uttrycks hos Torstendahl – till den mer snäva, klassiska källkritiska apparaturen, i form av närhetskriteriet, beroendekriteriet och tendenskriteriet samt frågan om dokumentens eventuella äkthet. Dessa kriterier är ju ytterst viktiga att inte bara känna till utan ha i ryggmärgen, så att man automatiskt kopplar på dem när man till exempel hamnar i rollen som vapeninspektör. Icke desto mindre återspeglar de ett skede i historieforskningen, då berättande källors trovärdighet stod i centrum, på ett sätt som de inte alls gör idag när de flesta historiker arbetar med källor som man betraktar som kvarlevor.

Jag vill plädera för att man i stället skall utgå ifrån begreppen *synlighet*, *vikt* och *trovärdighet*, och att man skall ta dem i den ordningen. Under begreppet trovärdighet samlar jag den klassiska källkritiken, och jag kommer inte att gå närmare in på den här.

Synlighet

Historiker vet att mycket i förgångna samhällen över huvud taget inte fångas upp av de källor som finns. Det allra mesta har gått ohjälpligt förlorat. Historiker vet också att vissa saker har haft större chans att fångas upp i källorna än andra. Till exempel så tenderar sådant som staten har haft anledning att intressera sig för att bli mer synligt i källorna, än det som staten inte brytt sig om. Följaktligen finns det stora mängder av källor vilka vittnar om statens skatteuttag och beskattningsambitioner, men endast bristfälliga och fragmentariska källor om kvinnors arbete i äldre tider. Det finns källor som belyser sådant folkligt motstånd som staten försökt slå ned, medan det motstånd som staten varit ovetande om eller negligerat har lämnat få eller inga spår i källmaterialet.

Historiker vet som regel hur de skall hantera det faktum att olika fenomen uppvisar skiftande grader av synlighet i källorna. Om man till exempel märker att en viss typ av brottslig handling plötsligt försvinner ur de källor, som brukar visa på detta brotts förekomst, så drar den erfarna historikern knappast slutsatsen att denna handling plötsligt har upphört att förekomma i samhället. I stället antar hon, och försöker belägga, att man i det dåtida samhället lade om registreringsrutiner (och bokförde brottet i en annan källserie), bytte beteckning på handlingen, eller något liknande. Vi kan också vända på exemplet och tänka oss att en viss brottstyp, som tidigare saknats, plötsligt blir väldigt vanlig i källan. Ingen historiker skulle utan vidare dra slutsatsen att handlingen i sig blivit vanligare; vi skulle snarare tänka oss att handlingen hade kriminaliserats och alltså inte tidigare betraktats som ett brott, eller att myndigheterna satt in en kampanj för att bekämpa just denna typ av handling. Med hjälp av sina kringkuskaper lyckas historiker göra en korrekt tolkning av materialet.⁷ Kringkuskaperna består dels av epokkännedom, dels av en med tiden uppövad känsla för hur plötsliga förändringar i materialet skall hanteras.

De lärdomar vi kan dra av dessa exempel är: (a) Allt i samhället är inte lika synligt i källorna. (b) Det är sällan slumpen som avgör vad som syns och vad

7. Kringkuskapernas betydelse understryks även i Olden-Jørgensen 2001, s 57.

som inte syns, utan här spelar samhällseliga maktförhållanden in. (c) Av det faktum att något inte syns i källorna, kan man inte dra slutsatsen att det inte alls har förekommit.

Det är inget revolutionerande nytt i dessa tre meningar. I själva verket uttrycker de insikter som historikerna länge har besuttit. Att man aldrig får dra slutsatsen att något inte förekommit, bara därför att det inte nämns i källorna, brukar uttryckas som att *e silentio*-slutsatser aldrig är giltiga. Att sådana måste avvisas visste man i Sverige under tidigt 1800-tal, efter läsning av Friedrich Rühs.⁸ Att samhällseliga maktförhållanden påverkar vilka uppgifter som kommer med i de skriftliga dokumenten, och på så vis kan komma att styra den efterföljande historieskrivningen, har man också vetat länge, och man har uttryckt denna insikt i en varning för att historikern förfaller till att skriva segrarnas historia.

Men även om vi länge vetat dessa saker, brukar vi inte presentera dem som källkritiska insikter, som källkritiska proberstenar av samma dignitet som de tre klassiska kriterierna. De utgör en sorts allmänna insikter, ibland av karaktären *tacit knowledge*. Problemet med sådan kunskap är att den är svår att tala om och att lära ut. Den vinner på att samlas upp under ett gemensamt begrepp – som synlighet – och på att presenteras som del av ett sedan tidigare existerande metodområde, i det här fallet som källkritik.

Frågan om vad som blir synligt i vilka källor, och varför vissa saker nästan aldrig syns, borde vara den första och mest grundläggande frågan inom källkritiken. När man kommer fram till frågor om närhet, beroende och tendens hos enskilda påståenden, har man redan lagt fast undersökningens perspektiv och lämnat åt sidan frågan om vad vi alls kan se av det förgångna.

På 1970-talet, just då intresset för källkritiken dalade, började man bland historiker tala om den dolda historien. Vad man då hade i åtanke var de grupper som inte syns så ofta i källorna – eller åtminstone inte i mer traditionella källor –, nämligen obesuttna grupper, kvinnorna, de som haft en annan etnicitet än den dominerande, och så vidare. Man ville utvidga historieämnets domän så, att även dessa grupper fick plats, och man riktade kritik mot den traditionella historieskrivningens oförmåga att problematisera dessa människors roll i historien.⁹ De som stod bakom denna utveckling var de nya gene-

8. Se Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Stockholm 1964, s 15ff.

9. Birgitta Odén, "Den 'osynliga' historien", i *Usynlig historie. Studier i historisk metode* 17, Oslo 1983. Odén pekar på att redan vissa 1800-talshistoriker (som Geijer och Fries) intresserade sig för den (då) osynliga historien.

rationer historiker, som då kom in på arenan och förde med sig nya kunskapsintressen – arbetarhistoriker, kvinnohistoriker. De använde som bekant inte några källkritiska argument för varför denna ämnets utvidgning var nödvändig. Snarare såg de det som att det var nya teoretiska insikter och dagordningar som föranledde kursändringen. Men min poäng är att man mycket väl *hade* kunnat underbygga projektet den ”dolda historiens framdragande i luset” med hjälp av källkritiska resonemang, som ytterst skulle gå tillbaka på *e silentio*-argumentets ogiltighet. Att kvinnor sällan nämns i källorna, betyder inte att de inte varit närvarande. Frågan är om det inte hade varit till nytta för den källkritiska diskussionens livskraft om den sammankopplingen hade gjorts.

Synlighetskriteriet leder automatiskt över till frågan hur vi uppfattar historikerns kunskapsobjekt, liksom till frågan hur vi ser på oss själva som kunskapsproducerande forskare.

Det finns med andra ord ett antal fruktbara kopplingar mellan den källkritiska frågan om synlighet och frågor av mer teoretisk och epistemologisk art. Båda dessa frågor skulle kräva en mer omfattande utläggning än vad det finns plats för här; jag skall här blott kort antyda hur jag tänker om den första, för att sedan i min avslutning snudda vid den andra.

Utvecklingen inom historieämnet sedan 1960- och 1970-talen har inneburit att kunskapsobjektet hela tiden har vuxit, i den meningen att det uppfattats som viktigt att utforska så mycket som möjligt av förgångna samhällen, inklusive de delar som tidigare setts som ointressanta eller som, till följd av bristen på källor eller bristerna i dessa, menats vara utforskbara. Vi har hela tiden accepterat att den helhet vi arbetar med innehåller fler aspekter och komponenter än vad man tidigare tänkt sig. Idag godtar vi i allt väsentligt att *disciplinens* uppgift är att skriva *histoire totale* (vilket självfallet inte betyder att varje enskild forskare måste göra det). Vi har med andra ord hela tiden ansträngt oss för att göra vår gemensamma uppgift allt svårare. Resultatet har, menar jag, blivit att man idag får beteckna kunskapsobjektet som komplexa helheter, i form av samhällen och/eller kulturer som inte längre finns. Trots detta, gör historikern dem till föremål för empiriska studier, genom att utnyttja spår. Ett viktigt mål med historikerns arbete är att analysera dessa helheter, både hur de fungerade som system betraktade och hur de förändrades.¹⁰ Eller med

10. En annan slutsats är att ambitionen att förstå samhällen i hela deras komplexitet skulle vara missriktad. Jag håller inte med om detta.

Giovanni Levis ord: "[T]he true problem for the historian is to succeed in expressing the complexity of reality[.]"¹¹

För att direkt undanröja några tänkbara feltolkningar, vill jag understryka följande. Jag menar inte att alla historiska arbeten har, eller måste ha, uttryckliga syntesambitioner. Det är inte det jag lägger in i begreppet helhet. Jag menar däremot att man av historikers praktik kan utläsa uppfattningen att en konkret detaljanalys blir bättre ju skickligare dess upphovsman lyckas med att placera in sin del och/eller sitt objekt i en större helhet. Även om vi av praktiska skäl ofta tvingas att analysera mindre delar av samhället, är vi egentligen inte nöjda med att bara göra det. Vi vill förstå helheten genom delen, och delen genom helheten. Vår övergripande metod kan ofta liknas vid biopsin: Delen menas kunna säga något om helheten, eftersom den är "im-pregnerad" med helhetens egenskaper.

Vidare är det naturligtvis så att olika historiker kan uppfatta och karaktärisera samhällshelheten på olika sätt. Många av de mer intressanta historiedebatterna har handlat om vilket som är det mest fruktbara helhetsperspektivet. I värderingen av olika historiska arbeten kommer helhetsidealet ofta fram som en optimumnorm. Ibland talar man om att den historiska kontexten behöver bli tydligare i en avhandling, andra gånger säger man att återkopplingen från empirisk undersökning till övergripande frågeställning är bristfällig. Jag menar att det som regel handlar om samma sak, nämligen att man inte tycker att en författare lyckats utvinna tillräckligt mycket kunskap om helheten genom analysen av delen. Våra faktiska värderingar visar att vi omfattar ett ideal där helhetsförståelse är viktig.

Om man ser kunskapsobjektet som en komplex helhet, följer det ganska naturligt att vi bör vara intresserade av att få veta så mycket som möjligt om denna helhet. Vi bör med andra ord vara intresserade av att så mycket som möjligt av helheten – oavsett hur den uppfattas – blir synlig för oss. Med dessa utgångspunkter blir synlighetskriteriet – vad vi kan se och varför vi ser just detta – ett viktigt kritiskt test.

Afrika-historikern Steven Feierman har lyft fram Fernand Braudel och *Annales*-skolan, just för att dessa insisterade på att fråga hur representativ vår (västerländska) kunskap egentligen är "in relation to the totality of the universe that might be described, if only we knew the full story". Feierman menar att denna inställning varit viktig för utvecklingen av afrikansk histo-

11. Giovanni Levi, "On Microhistory", i Peter Burke (ed), *New Perspectives on Historical Writing*, Oxford 1991, s 110.

ria, och att det finns en viktig koppling mellan kritiken av eurocentrismen och källkritiken: "[E]ven if conventional sources were silent on Africa, this could not be taken as evidence that nothing had happened in Africa."¹² Ett annat sätt att formulera Feiermans mening vore att helt enkelt säga, att slutsatsen – att inget hände i Afrika – var en *e silentio*-slutsats och därmed ogiltig. Jag menar dock att exemplet visar att frågan om tystnad och synlighet har kopplingar till ett vidare och mer teoretiskt perspektiv. Har man väl omfattat uppfattningen att det är önskvärt att beskriva "the totality of the universe" – vilket *Annales* pläderade för – så följer därav en mycket mer medveten problematisering av källornas tystnad än den som vanligen gjorts inom den traditionella källkritiken.

Vikt

Göran B Nilsson betonade 1973 att när det gäller kvarlevor så är det deras relevans och representativitet som skall skärskådas, snarare än närhet, beroende och tendens. Är den information vi får fram ur källan relevant, med tanke på frågan, och visar informationen på något typiskt för det dåtida samhället? Relevansfrågan är egentligen identisk med den grundläggande validitetsfrågan, medan representativitetsfrågan, återigen, handlar om vår önskan att få en helhetsförståelse av samhället. Jag väljer här att i stället för representativitet tala om *vikt*, eftersom jag har märkt att många idag ryggas för ordet representativitet. Man tycker att det leder tankarna fel, då det förutsätter att det finns vissa fenomen som är mer typiska än andra. Det finns något unikt i varje situation och fenomen, som bör respekteras och som representativitetsbegreppet inte gör rättvisa.

Det kan ligga något i detta. Men även om många idag tvekar att ta ordet representativitet i sin mun, är det svårt att frigöra sig från tanken att de flesta, medvetet eller omedvetet, ändå tänker i sådana banor. Vi vill, och behöver, få veta om ett fenomen är vanligt, centralt och betydelsefullt, eller om det är ovanligt, udda och perifert. Vi behöver, kort sagt, veta om fenomenet är viktigt eller inte för besvarandet av vår fråga. Jag vill därför plädера för att man explicit bör erkänna betydelsen av att kritiskt granska ett fenomenets vikt; det behöver inte innebära att vi försvar oss åt ett snävt kvantitativt sätt att bedöma vikten. Ofta, men inte alltid, kan vikten bedömas och beläggas genom en kvalitativ argumentation.

12. Steven Feierman, "African Histories and the Dissolution of World History" i Robert H Bates, V Y Mudimbe & Jean O'Barr (eds), *Africa and the Disciplines*, Berkeley 1993, s 172.

Varför spelar vikten roll? Om man avvisar uppfattningen att historikern har ett ansvar för att förstå och beskriva samhället som komplex helhet, spelar vikten sannolikt mindre roll, liksom frågan om synlighet. Då kan en liten samhällsdetalj sägas vara intressant i sig, oberoende av vad som händer i samhällets övriga delar och oberoende av vilka kopplingar som finns mellan detalj och helhet. Detaljen har funnits och det gör den tillräckligt intressant – den är sig selv nok. Problemet med en sådan inställning är att den inte ger någon vägledning beträffande på vilket sätt översikter och synteser skall skrivas. Ty så fort det blir aktuellt att sammanfatta vårt vetande om en viss tid, ställs vi inför behovet att kunna värdera betydelsen av olika resultat, som hänför sig till olika samhällsdelar. Eftersom det hela tiden finns ett såväl inomvetenskapligt som utomvetenskapligt behov av översikter och synteser – både för att fastställa *state of the art* inom forskningen och för att skriva läroböcker – måste historikerna ta på sig uppdraget att bedöma vikt, för det finns inga andra som är bättre skickade att göra det.¹³

Idag använder vi i stor utsträckning källorna som kvarlevor. Dessa ses mindre ofta som uttryck för en individs uppfattningar och ståndpunkter, utan vi tänker oss snarare att källorna återspeglar samhällsfenomen av mer kollektiv art. Vi kanske är intresserade av hur den patriotiska diskursen sett ut, och hur den interagerat med andra typer av diskurser. Vi kanske vill veta något om hur kön konstruerats, eller vilka andra kollektiva föreställningar och mentaliteter som kännetecknat ett samhälle. Ofta tänker vi oss diskurser eller konstruktioner som en sorts mönster eller regelbundenheter som kan avläsas i källornas språkliga uttryck. Mönstren uppfattas inte som personliga och individuella, utan som anonyma och allmänna. Frågan är vilken typ av källkritik som här krävs.

Om jag exempelvis vill undersöka hur den politiska diskursen såg ut i samband med omvälvningarna 1809 och då väljer en viss polemisk skrift (såsom "Hvad synes allmänna opinionen ønska till en, nu möjlig förbättring af svenska statsförfattningen?"),¹⁴ måste jag först fråga mig om det alls är relevant att undersöka just detta dokument. Ger det uttryck för den diskurs jag är på jakt efter, eller belyser det egentligen någon annan typ av diskurs? Och vilken vikt har skriftens idéer, är de representativa? Fångar vi in viktiga och centrala

13. Jfr *Historisk tidskrift* 2003:2 (temanummer om synteser) och *Historisk tidskrift* 2003:4 (debattinlägg av Maria Ågren om synteser).

14. Jag tackar Anders Sundin, Historiska institutionen, Uppsala, som försett mig med detta exempel.

komponenter i den sökta diskursen, eller är det något udda och esoteriskt som vi fått in i nätet av en slump? Hur hanterar man viktproblemet i ett sådant sammanhang?

På motsvarande sätt kan man ställa frågor om en källas relevans för att belysa äldre tiders genuskonstruktioner. Är det relevant att ta fasta på Claes Rålamb's uppfattningar om hur giftermålsbalken skall tolkas när vi vill belysa genuskonstruktionen under sent 1600-tal, eller belyser denna text enbart strikt juridisk-tekniska lösningar? Är Claes Rålamb typisk när han hävdar att kvinnan är det svagare kärelet, eller representerar han en konservativ och ovanlig uppfattning som säger föga om det dåtida samhället? Även detta handlar om hur man hanterar viktproblemet.

Många av de frågor som man arbetar med idag förutsätter en ganska liberal syn på viktfrågan. Vi har med andra ord en uppfattning som innebär att en källa kan förstås på många olika plan, att den kan vittna om fler saker än bara en, att den har flera stämmor. Rålamb's text kan läsas som en strikt juridisk text, men vi kan också avläsa en ekonomisk, en religiös och en genusrelevant stämning i den. Att vi ser källorna som *mångstämmiga* ser jag som ett metodiskt framsteg; det handlar om en sensibilitet för källornas olika tolkningsmöjligheter som är värdefull. Men kan man utläsa hur mycket som helst ur en källa? Finns det en gräns för vad den kan utnyttjas till? Hur många och starka belegg krävs för att vi skall känna oss övertygade?

Källkritik och självkritik

I denna artikel har jag argumenterat för att källkritiken bör ges en bredare explicit innebörd, och att detta förutsätter att man skapar begrepp för en del av den tysta kunskap som historiker besitter. Jag har här valt att laborera med begreppen synlighet, vikt och trovärdighet, där trovärdighet står för de tre klassiska källkritiska kriterierna. Frågorna om synlighet, vikt och trovärdighet utgör exempel på sådana kritiska test som vi måste utsätta vårt material för, i syfte att avgöra om det är vetenskapligt användbart eller ej. I sak är det inget som skiljer mitt synsätt från den mer abstrakta definition som Torstendahl formulerade 1970 – där källkritiken ses som en del av validitetsprövningen – men jag tror att vi idag kan vinna på att konkretisera källkritiken och formulera den på nya sätt.

Men räcker det med att bredda källkritikens innebörd? Behöver inte disciplinen dessutom skapa sig ett begrepp för en helt annan typ av – nödvändig – kritisk reflexion?

År 1906 gjorde Marc Bloch en dagboksanteckning, i vilken han jämförde naturvetenskapsmannen med historikern. Bloch menade att den förre "deals with simple phenomena that pass only through his consciousness" medan historikern "deals with 'psychosocial' phenomena that pass through both his and the historical agent's consciousness".¹⁵

Det viktiga är inte om jämförelsen med naturvetaren var riktig, utan vad Bloch sade om historikern. Han pekade nämligen ut två väsentliga epistemologiska komplikationer som är förknippade med uppgiften att skaffa sig kunskap om det förgångna: att empiriska data skall filtreras genom människor två gånger, först genom den, som skapat källan, och sedan genom historikern, som använder källan. Den första komplikationen brukar vi säga att vi hantearar med hjälp av källkritik; den är vårt sätt att analysera källans tillkomstsituation och vår möjlighet att bedöma vilka slutsatser som kan dras av källan. Den andra komplikationen – datas filtrering genom oss själva – brukar vi inte inbegripa i källkritiken. Vi har i själva verket ingen egentlig term för detta. Men varför inte tala om det som självkritik?

Den självkritik som forskaren behöver är förstas insikten om att det vi förstår se och förstå av det förgångna inte enbart begränsas av källornas skevhet och fragmentariska bevarandegrad. Det begränsas även av oss själva, av brister i vår beläsenhet och slutledningsförmåga, i vår fantasi och mänskliga erfarenhet. Synlighetskriteriet är därför viktigt inte bara inom källkritiken, utan även inom självkritiken. Vad är det jag ser – och vad är det jag inte ser? Sebastian Olden-Jørgensen har uttryckt detta i sin lilla fina bok om källkritik på följande sätt: "Mistaenksomhed over for kilderne [...] det er hvad man normalt forstår ved kritisk sans. Den vigtigste form for kritisk sans er imidlertid den, man udøver over for sig selv."¹⁶

15. Notebook 7 October 1906; återgivet efter Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London & New York 2000, s 9.

16. Olden-Jørgensen 2001, s 33. Se även Steven Feierman, "Colonizers, Scholars, and the Creation of Invisible Histories", i Victoria E. Bonnell & Lynn Hunt (eds), *Beyond the Cultural Turn*, Berkeley, Los Angeles & London 1999, s 189.

Summary: Visibility, Importance, Reliability, and Self-Criticism. Observations on the Role of Source Criticism in Contemporary Historical Research

The point of departure of this article is the allegedly declining interest in the classical source-critical agenda, as it was formulated by the so-called Weibull school in Sweden. The author discusses ways in which source-critical insights can be rephrased, so that their importance once again becomes obvious.

Like others before her, she argues that many source-critical insights have the character of common sense, or tacit, knowledge. However, the present author sees this as a problem, because it downplays the fact that source critical requirements are central to scientific history writing, just as testing the validity of results is crucial to all empirical sciences. Moreover, by reducing source criticism to mere common sense it becomes difficult to talk about its necessity, and to hand down source critical skills to new generations. Therefore, she proposes that new concepts be introduced, in order to turn central source-critical insights from tacit to manifest knowledge.

In particular, the author argues for the need to include 'visibility' among the source critical touchstones, as being the first and possibly most important criterion against which sources should be judged. We should always ask ourselves: Which parts of past society are revealed by this particular source, and which parts remain invisible? What kinds of conclusions does this source allow us to draw? The author points out that, in principle, the visibility criterion has long been known and used among historians; it is often formulated as a warning against conclusions *e silentio*. However, she contends that the criterion needs to be phrased in a more general way, in order to make its importance apparent. For instance, the ambition to write "histoire totale" (Annales) or the pursuit of 'invisible history' (from the 1970s and onwards) require close attention to issues of visibility.

The author also argues that even if the touchstone "representativeness" seems to have fallen out of grace, it nevertheless remains true that historians have a special responsibility for assessing the relative importance of various social phenomena in the past. If professional historians shirk this responsibility, non-professional historians will try to assess importance on their own, writing syntheses that will put their imprint on textbooks used in schools, etc. Therefore, if historians wish to retain influence over how "the grand narratives" are constructed and disseminated, they still need to pay close attention to representativeness, or relative importance.

Finally, the author argues for the need to coin a word for the self-critical scrutiny to which all historians have to expose themselves. Here, she proposes the word self-criticism.

Sätt att se

Av Eva Blomberg

När amerikanska soldater publicerade sina egenhändigt tagna digitalbilder på sina tortyroffer och lade ut dem på Internet våren 2004 förorsakade detta en häftig diskussion världen över. I förhållande till den amerikanska militärledningens bedyranden visade bilderna med all önskvärd och detaljerad tydlighet hur amerikanska soldater uppfattat sitt uppdrag i Irak, ett uppdrag som varken militärledningen, USAs kongress eller president Bush ställde sig bakom – officiellt. Genom publiceringen visade soldaterna också att de varken hade något att dölja, eller att de ansåg sig ha gjort något orättfärdigt.¹ Det var denna gång inte media som avslöjade något, utan soldaterna som skaffade sig interaktiva fotoalbum som kunde betraktas av fler än de närstående. Militärledningen hade tydligen inte ens kommit på tanken att förbjuda dem att fotografera eller att lägga ut bilderna privat.

Bilderna har kanske präglat vår uppfattning om kriget i Irak, på ett liknande sätt som de bilder vi har i minnets arkiv över andra världskriget eller Vietnamkriget. Däremot har de knappast fått oss att revidera den grundinställning vi hade till själva kriget. Diskussionen ledde inte heller till att president Bush försvann från den politiska arenan, något som massmedia spekulerade i under våren och sommaren 2004.² Bilder påverkar, men det betyder inte att de påverkar i någon särskild riktning. Äger bilderna egentligen någon större potential, någon större makt, än orden? Behöver vi som historiker bry oss om bilder?

Min utgångspunkt är att bilder både kan och bör användas i historisk forskning, därför att vi kan fördjupa och förbättra våra analyser om vi för samman

1. Mats Holmberg, "Bilden får kraft när ondskan kommer nära", *Dagens Nyheter* 2004-05-16, Stockholmsutgåvan.

2. *Dagens Nyheter* 2004-05-16.

Eva Blomberg, f 1952, är docent i historia och verksam vid Mälardalens högskola. Hon har arbetat inom det arbetslivshistoriska fältet och skrivit *Män i mörker* men också publicerat flera artiklar om film, däribland "Modärna Eva. Fackförbundsfilmer i en moderniseringsprocess" och "Tidens krav hette film". Hon arbetar för närvarande med en bok om artistyrket där hon analyserar bilder: *Idol i fokus. Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919-1953*.

Adress: Mälardalens högskola, ISB, Box 883, 721 23 Västerås

E-post: Eva.Blomberg@mdh.se

text och bild, istället för att se och tolka dem som separata enheter. Vi bör därför utveckla de metodologiska redskap som finns. Jag anser att bilden skall kunna användas med liknande noggranna metoder som vi tillämpar på en text.³ Vad jag här vill ta upp är en del metodproblem med massproducerade bilder, framför allt porträtt, något som jag anser har diskuterats för litet.⁴

Jag vill också påstå att bilden kräver något mer, som många historiker tycks sakna: ett sätt att se. Den vana vi har att läsa och tolka texter har fått oss förblindade och oförmögna att se, vilket varit till förfång för analyserna. Det samhälle vi lever i idag skapar alltfler bilder som både bekräftar och skapar verklighet – autenticitet – åt det som ägt rum. När jag nu skriver detta är tidningarna fyllda av bilder på jordbävningkatastrofen i Sydostasien. I ett första skede är det bilderna som bekräftar att katastrofen verkligen ägt rum, och i likhet med 11 september 2001 är det amatörbilderna som berättar.⁵ Det är just karaktären av skakiga halvdåliga amatörbilder som ger bilderna deras autenticitet. Vi kan lita på att de inte är arrangerade, förfalskade eller estetiskt uttänkta, något som skulle förta effekten. Pressfotografernas klubb skickar i år prispengar till katastrofens offer och väljer att inte låta bilderna från katastrofen delta i fototävlingen Årets bild därför att skulle vara "osmakligt".⁶ Att estetisera skulle väcka – berättigat – ramaskri. Till detta kommer att Årets bild 2004 visade Anna Lindh på en bår, något som också blev omdebatterat. Men det handlar inte om osmaklighet utan snarare om bildens autentiska krav och vem/vilka de avbildade är. Fotografier som avbildar lidande bör inte vara vackra.⁷

Exempel på hur bilder har blivit till en del av vår verklighet, samtidigt som de föreställer verkligheten, kan också hämtas från mindre katastrofala händelser. 1900-talets sista decennier har sett en massmedial expansion utan like. Bilden är inte längre en illustration till det sagda utan utgör en egen källa, den är en aktör som påverkar och bidrar till politiska uppfattningar, samtidigt som den visar hur samhället förändras.⁸ Det massmediesamhälle vi lever i skapar också nya sociala relationer och ny kunskap där bilderna får en

3. Kurt Bergengren, *Tänka med ögonen*, Stockholm 1993, s 121f.

4. Lars M Andersson för en noggrann metoddiskussion om tecknade massbilder i *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000, s 80–85.

5. Detta innebär samtidigt att bilderna inte analyserar något, de visar bara att något ägt rum. I ett andra skede kommer informationen och tolkningarna, via texten. Se Kari Andén-Papadopoulos, *Kameran i krig. Den fotografiska iscensättningen av Vietnamkriget i svensk press*, Stockholm/Stehag 2000.

6. "Prispengar till Asien", *Dagens Nyheter* 2005-01-14, Stockholmsutgåvan, del 1, s 22, personnytt.

7. Susan Sontag, *Att se andras lidande*, Stockholm 2004, s 82.

8. Eva Åhrén Snickare, *Döden, kroppen och moderniteten*, Stockholm 2002, s 28.

framskjuten position, de lever nästan ett eget liv. En representativ massmedial framtoning är idag viktig för makthavare – åtminstone diskuteras detta som om det vore viktigt. Idag blir företagsledningarnas framträdande vid bolagsstämmorna recenserade av tidningarnas *teaterrecensenter*, liksom vi själva blir recenserade vid anställningsintervjuer. Utstrålar vi styrka och självförtroende, ger vi ett sympatiskt intryck eller har vi en dämpad framtoning?⁹ Det är möjligt att vi lever i en åskådningskultur, där vi bedöms efter prestation och framtoning, men även om det inte är så kanske vi borde fundera mer över bildens plats, som verklighetsgörare.¹⁰

Bilder berättar något som går utöver texterna och har en egen visuell verkningkraft.¹¹ När Susan Sontag analyserar tortyrbilderna från Irakkriget visar hon inte bara våldet utan också hur influerade soldaterna var av våldspornografi. Det sexualiserade våldet har kommit att bli "var mans sak" som ingår i mejlade och nätbaserade familjealbum.¹² Vad som visas är hur det sexualiserade våldet betraktas som något normalt av soldaterna, samtidigt som omgivningen reagerar ännu mer på den avskyvärda handlingen, just för att den sexualiseras. Att först bli torterad, sedan framställas som sexuellt objekt i förnedrande situationer, och dessutom uppvisad till allmänt beskådande över hela världen, åsamkar tortyroffren ännu större skada.¹³ I detta fall kan man hävda att bilder gör något med offren – de kan förnedra och kränka.

Under de senaste åren har historiker, litteraturvetare, massmedieforskare, statsvetare, sociologer med flera gett sig i kast med bilder på ett mer uttryckligt sätt än tidigare och därmed står vi inför en metoddiskussion om hur vi kan hantera bilden.¹⁴ Vilka typer av frågor kan bilder svara på? I nästan varanda metodbok i historia som används i detta land betonas att historiker använder sig av den skrivna texten som primärmaterial och detta är viktigt att understryka för studenter men samtidigt innebär det en olycklig läsning vid en typ av källmaterial. Med tanke på hur många studenter som arbetar både

9. Leif Zern, "Svanberg gav aktieägarna valuta för pengarna", *Dagens Nyheter* 2004-04-07, Ekonomidelen s 5.

10. Sontag 2004, s 111–115.

11. Andén-Papadopolous 2000, s 25.

12. Sontag 2004, s 142f. Soldaterna visade inte bara bilder, de berättade också tämligen öppenlydligt om vad de gjorde med krigsfångarna. Se Georg Cederskog, "Graner fick fängelse i tio år för övergrepp", *Dagens Nyheter* 2005-01-16, del 1, s 20.

13. *Dagens Nyheter* 2005-01-16, del 1, s 20.

14. Se t ex Andén-Papadopolous 2000; Andersson 2000; Annika Olsson, *Att ge den andra sidan röst*, Stockholm 2004; David Ludvigsson, *The Historian-filmmaker's Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius*, Uppsala 2003; Åhrén Snickare 2002; Cecilia Åse, *Makten att se. Om kropp och kvinnlighet i lagens namn*, Stockholm 2000.

tvärvetenskapligt och interaktivt finns det idag få metodböcker som meto-
diskt och källkritiskt behandlar bilder.¹⁵

Min avsikt är inte att lyfta fram en viss typ av källmaterial, utan jag vill
verkligen framhålla att det handlar om de problem vi har att valt att lösa. Men
trots att relativt många idag arbetar i en postmodern tradition och diskur-
sivt, är det relativt få som utnyttjar kombinationen av bild och text. Jag anser
att *kombinationen* kan tillföra ny kunskap. Vi har möjlighet att utforska
maktrelationer mellan individer och grupper, som vi inte kan fånga med
skriftligt källmaterial, genom att använda bildmaterial.

Men om vi vill använda bilder behöver vi skaffa oss ett sätt att se, och sätt
att systematisera vad vi ser. Filmvetaren Astrid Söderbergh Widding behand-
lar i en essä skillnaden mellan begreppen *imago*, avbilden, imitationen, och
video, det sedda. Imago får sin existens, skriver Söderbergh Widding, i för-
hållande till det som den representerar. Video har istället en tyngdpunkt på
vad bilden kan erbjuda för blicken. Det handlar om två väsensskilda sätt att
betrakta bilden. I det första står bildens innehåll i fokus, i det andra dess ex-
istens i sig själv. Det jag behandlar är framför allt bildens innehåll, och detta
kan vara viktigt att komma ihåg. Men det är när imago möter video, när vi
kan se bilderna på olika sätt som det händer något oväntat som gör att tolk-
ningarna rämnar. Det finns något i själva bilden som bjuder motstånd och
som samtidigt ger upphov till nya tolkningar. Att *se* bilder är inte någon en-
kelspårig process som man med de rätta metoderna kan hantera smärtfritt,
utan det bjuder på ständiga överraskningar. Det tar dessutom tid.¹⁶

Sontag tar upp betraktarens roll, hur vi alla idag medverkar i andras lidan-
de, och väcker frågan om detta får oss att bli avtrubbade eller om det ökar
vår sensibilitet för världens ondska och människans lidande. Blir vi human-
re? Känslokallare?¹⁷ Det finns med andra ord anledning att fråga vad bilder
gör med oss och hur våra sociala relationer förändras. Eller bekräftar bilder-
na den förändring som skett?

15. Se t ex Gabriela Bjarne Larsson (red), *Forma historia. Metodövningar*, Lund 2002, s 9; Anders
Florén & Henrik Ågren, *Historiska undersökningar: Grunder i historisk teori, metod och framställnings-
sätt*, Lund 1998, s 62; Stig Ekman, Per Thullberg & Klas Åmark, *Metodövningar i historia 1. Historisk
teori, metod och källkritik*, Lund 1993, s 7. Den metodbok som avviker från detta är Knut Kjeldstadli, *Det
förflytna är inte vad det en gång var*, Lund 1998, s 184–199.

16. Astrid Söderbergh Widding, *Blick och blindhet*, Stockholm 1997, s 16ff.

17. Sontag 2004, s 111.

Metodiska problem

Det finns egentligen inte något riktigt bra sätt att metodiskt hantera bilder för historiska ändamål. De ikonografiska analysmetoderna, i Erwin Panofskys efterföljd, handlar om identifiering av bilden: när den producerades, av vem, dess tekniska tillkomsthistoria och i vilken genre den ingår. Bildkompositionen kan handla om spatiala och visuella aspekter, det vill säga samordningen mellan bild- och texttytor, och mellan bilden och ornamentiken. De textuella och funktionella aspekterna behandlar bilden i relation till texten och dess funktion i boken och/eller manuskriptet.¹⁸ Lars M Andersson, Lars Berggren & Ulf Zander tar upp hur otillfredsställande de ikonografiska analysmetoderna är för historisk forskning och i synnerhet för forskning som handlar om normer, värderingar och föreställningar.¹⁹

Det jag vill lyfta fram här handlar om hur massproducerade bilder, framför allt porträtt, kan behandlas. De ikonografiska metoderna utgår ofta från ett enskilt konstverk och låter sig inte utan svårighet tillämpas på stora bildmängder. Massproducerade bilder väcker också andra frågor som handlar om representativitet, om urval och systematik, men också om förändring och förfalskning samt frågor rörande betraktarens roll.²⁰ Vad jag vill lyfta fram är själva föremålet för avbildningen. Vem och/eller vilka blir eller låter sig bli avbildade och varför?²¹ Hur reagerar de?

Inom massmediefältet har bilder diskuterats metodiskt på senare år. Det finns inte *en* enda metod för visuella analyser, snarare fyra om inte ännu fler. Den första handlar om hur bilder förvanskas, redigeras, lånas in och görs om på otaliga sätt (ett problem som bara blir aktuellt med den digitala tekniken). Tyngdpunkten ligger på produktionen och relationen till publiken/åskådaren. Den andra handlar om symbolik, hur bilder skapar mening och hur man kan identifiera dem. Den tredje ringar in semiotikens betydelse, hur olika tecken genererar specifika meningar. Den fjärde ansatsen, den episte-

18. Lena Johannesson, *Den massproducerade bilden*, Stockholm 1998, s 241–243; Lena Liepe, "Konst som historiskt källmaterial? Om bildens epistemologi," i Lars M Andersson, Lars Berggren & Ulf Zander (red), *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, Lund 2001, s 27.

19. Lars M Andersson, Lars Berggren & Ulf Zander, "Bilden som källa," i Andersson, Berggren & Zander 2001, s 11.

20. Gunilla Knappe, "Some Notes", i Lena Johannesson & Gunilla Knappe, *Women Photographers – European Experience*, Göteborg 2004, s 8; Lena Johannesson, *Mörkrum & transparens. Studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*, Stockholm 2001, s 230–238; Andersson 2000, s 80–85.

21. Gunnar Broberg, "Det antropologiska fotoalbumet", i Andersson, Berggren & Zander 2001, s 156f. Sontag tar upp att vi lever i en åskådningskultur, i "skådespelets samhälle", där allt förvandlas till skådespel och bilder. För att bli verklig måste man finnas på en bild – eller i TV. Se Sontag 2004, s 115.

mologiska, går djupare i förståelsen av hur bilder hjälper till att konstruera kunskap och vetande.²²

Stillbilder

Här kommer jag att resonera kring några metodproblem med utgångspunkt från fotografier i populärpressen. Jag tar bara upp porträtt. Utan att vara riktigt säker skulle jag vilja hävda att porträttet är en av de allra vanligaste bilderna i såväl vecko- som dagspress. Med detta menar jag inte bara ateljégjorda fotografier utan också bilder i andra sammanhang. Normer för hur porträtt bör se ut har förändrats kontinuerligt sedan 1840-talet. Porträttkonsten och pressfotografiet stod i samklang med kamerateknikens utveckling, och först i och med att små lätta kameror skapades underlättades möjligheten att ta reportagebilder och snapshots.²³ I början av 1900-talet förändrades förutsättningarna när filmen, med sina närbildstagningar, skapade efterfrågan på en ny typ av porträtt.²⁴ Det handlar således inte bara om hur en fotograf vill göra sin bild utan också om hur den avbildade önskar bli fotograferad. En bild konstrueras med andra ord av både fotograf och objekt, den tas inte. En fotograf måste därför utveckla sitt sätt att se, forma sin relation till verkligheten och konstruera den till en bild.²⁵ Historikern Tom Olsson liknar denna relation vid ett kontrakt som parterna upprättar, i hans fall mellan fotograf och politiker, för konstruktionen av den representativa politikern. Olsson skriver att det fanns ett samarbete mellan fotograf och motiv som resulterade i att en offentlig person skapades.²⁶ Det handlar om hur konventioner och genrer förändras, och hur olika medier förhåller sig till detta.

När man arbetar med att analysera massproducerade bilder kan det vara nödvändigt med en övergripande kvantitativ inventering, både för att få en uppfattning om antalet bilder men framför allt om innehållet i dem. Det handlar om representativiteten. Det handlar också om att kontrollera de egna

22. Simon Cottle, "Analysing Visuals. Still and Moving Images," i Anders Hansen, Simon Cottle, Ralph Negrine & Chris Newbold, *Mass Communication Research Methods*, Hampshire & London 1998, s 189–224. Se också Oliver Boyd-Barrett & Chris Newbold, (eds), *Approaches to Media. A Reader*, London 1995; Kirsten Drotner, Klaus Bruhn Jensen, Ib Poulsen & Kim Schröder, *Medier och kultur. En grundbok i medieanalys och medieteor*, Lund 1996.

23. Rolf Söderberg & Pär Rittsel, *Den svenska fotografins historia 1840–1940*, Stockholm 1983.

24. Petr Tausk, *Fotografins historia under 1900-talet*, Lund 1980; Jan Holmberg, *Förtätade bilder. Filmens närbilder i historisk och teoretisk belysning*, Stockholm 2000, s 60–63.

25. Bergengren 1993.

26. Tom Olsson, "Den politiska föreställningen", i Karin Becker, Jan Ekekrantz & Tom Olsson (eds), *Picturing Politics. Visual and Textual Formations of Modernity in the Swedish Press*, Stockholm 2000.

iakttagelserna, ett metodiskt problem som handlar om det bedrägliga seendet och minnet. Det är svårt att *se* bland mängden bilder. De bilder vi lagrar i minnet tenderar att vara de mest spektakulära, de mest slående.²⁷ Det kan därför vara nödvändigt att systematisera iakttagelserna och kvantifiera kameravinklingar, närbilder, blickar, leenden och kroppsretorik med mera för att kunna välja ut ett representativt analysmaterial.

Före 1950-talet kan det vara problematiskt att identifiera fotografierna. Det är bara de största och mest välrenommerade ateljéerna som namnges i bildtexter eller bylines. Om tidningarna också hade egna fotografer, tillsammans med frilansare, framgår detta sällan. Det finns, menar jag, därför anledning att vara skeptisk mot dem som skriver fotografins historia och periodiserar utifrån olika genrer, just för att de okritiskt skriver om ett fåtal fotografier och deras produktion, som något normgivande. Till detta kommer att de fotografier som reproducerades i tidningar var retuscherade av fotografen och beskurna av redaktionen (ofta utan fotografens medverkan).²⁸ Frågan är om man inte bör hålla frågan öppen hur man kan periodisera och genreindela, med tanke på att flertalet fotografer arbetade för pressen och var beroende av både redaktionernas önskemål och klippeteknik. Det finns med andra ord en rad metodiska problem som handlar om representativitet, identifiering och contextualisering.

Jag kommer att ta upp några begrepp som kan användas för att analysera porträtt. Det kan handla om var och hur bilderna placeras på sidan, i jämförelse med texten. Med begrepp som *avbildning* kan man resonera om kameravinklingen, om den porträtterade är avbildad rakt framifrån, ovan- eller underifrån, men också om avståndet till den porträtterade. Handlar det om en närbild som enbart visar ansiktet, eller en halvbild som visar ansiktet samt överdelen av kroppen?²⁹ Kategoriseringen handlar om hur bilder kommunicerar, hur de skapar närhet eller distans, hur de inbjuder till intimitet eller avståndstagande. Generellt anses en närbild skapa intimitet, men detta kan nog modifieras utifrån tidningstyp och tilltal.³⁰

Omgivning och rekvisita handlar om bildens bakgrund, vad den består av och på vilket sätt den avbildade placeras i en miljö och tillsammans med vem

27. Andén-Papadopoulos 2000, s 15.

28. Det är tyvärr inte alltför ovanligt att tidningarnas bildarkiv slängs iväg och det kan därför vara svårt att följa bildprocessen.

29. Anja Hirdman, *Tilltalande bilder. Genus, sexualitet och publiksyn i Veckorevyn och Fib aktuellt*, Stockholm 2002, s 48f.

30. Hansen, Cottle, Negrine & Newbold 1998, s 207.

eller vilka. Vilka föremål och attribut omges personerna av och vad skall de säga? Vilken är tendensen i bilden?

Kroppsretoriken i bilderna används för att förmedla känslotillstånd och makt. Den handlar om handrörelser och gester, hur kroppen visas, och i vad, om de avbildade sitter, hur de håller kroppen och huvudet. Sociala kategorier brukar avbildas på olika sätt med olika rekvisita.³¹ Vanligtvis visas män med upptagen blick, som om de blickade över sina ägor och de ser inte på betraktaren.³² Män ur eliten visas tillsammans, de gör saker ihop, pekar med hela handen på något, samtalar med blicken i varandra, och de vänder sig inte mot kameran.³³ Underordnade sociala kategorier visas ofta sittande, överksamma eller med armarna hängande. De är där för att betraktas.³⁴ Susan Sontag skriver till exempel om hur bilden av kriget förändrats alltsedan de första bilderna från Krimkriget togs. Längre var det tabu att visa *vita* mäns döda ansikten. Det var heller inte ovanligt att arrangera lik så att de kom i en lämplig bildkomposition. Underordnade kategorier brukar framställas på ett sätt som reducerar deras personligheter och individuella drag, och de namnges inte i bildtexter, de avpersonaliseras.³⁵ Man kan alltså säga att kroppsretoriken styrs av olika regelverk.³⁶ Men samtidigt kan det vara viktigt att problematisera kroppsretoriken och undersöka hur nya regelverk utformas.³⁷

De sociala koder vi har för blickspel handlar om kontroll och makt. Vi lär oss alla att undvika att titta "fel". Under uppväxten lär vi oss vem som äger makten och kontrollen över blicken, vem som har rättighet att granska med blicken och vem som granskas. Vi lär oss att se rätt och att inte stirra på fel människor vid fel platser och det är de sociala koderna som avgör hur vi tit-

31. Anette Göthlund, "Makt och blickar i Sisleys modebilder," *Konsthistorisk tidskrift* 2003:3, s 206–216.

32. Richard Dyer, "Don't Look Now. The Male Pin-up", i *Screen. The Sexual Subject. A Screen Reader in Sexuality*, London & New York 1992, s 265–277.

33. Olsson 2000.

34. Richard Dyer, *The Matter of Images. Essays on Representations*, London & New York 1993, s 2f. Detta är ett generellt grepp och ett traditionellt könsmonster, men med undantag och konstnärliga utmaningar, se Anna Lena Lindberg, (red), *Den manliga mystiken. Konst, kön och modernitet*, Lund 2002. Lena Johannesson tar emellertid upp andra perspektiv på kvinnliga konstnärers sittande i "Sittandets semiotik och den kvinnliga modernismen" i Yvonne Eriksson & Anette Göthlund, *Från modernism till samtidskonst. Svenska kvinnliga konstnärer*, Lund 2003, s 22–47.

35. Sontag 2004, s 76ff, 84f; Linda Williams, (ed) *Viewing Positions. Ways of Seeing Film*, New Brunswick 1995, s 1–19.

36. Hirdman 2002, s 49f.

37. Se t.ex Madeleine Hurd, "Masculine Spirit Encounters Feminine Body. A Newspaper Case Study", i Eva Helen Ulvros (red), *Kön makt våld*, Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistoriker mötet 8–11 augusti 2002, Göteborg 2003, s 169–173.

tar. Blicken uttrycker därför föreställningar om makt, etnicitet, genus och sexualitet.³⁸

Blicken handlar om blickens riktning, och om vem som betraktar. Vem ser på vem, på vilket sätt (vänligt, ilsket), hur returneras blicken, vem möter den, vem blir betraktad – och hur? Mötande blickar kan inbjuda, kräva och erbjuda något. Men de behöver inte möta betraktaren utan kan lika gärna vara bortvända, och då handlar det om på vilket sätt de är bortvända. Handlar det om att den bortvända blicken skall uttrycka upptagenhet, eller kontempleration? Eller är den onåbar och upphöjd?

Blicken handlar också om den *seendeposition* som ges till betraktaren: voyeuristisk eller narcissistisk. Den förstnämnda skapas utifrån distans, den andra utifrån närhet och identifikation. Den icke-mötande blicken anses skapa en högre grad av voyeurism eftersom inget stör betraktarens öga. Den direkta blicken skulle kunna anses som mer jämlik, där den avbildade möter åskådaren på en jämbördig nivå. Samtidigt reduceras detta i och med att underordnade kategorier ofta avbildas vända mot kameran och tittande rakt in i den. Överordnade däremot ser oftare bort och låter sig bli betraktade men de möter inte betraktarens blick.³⁹

Seendepositioner är kanske det mest omdiskuterade området inom det feministiska film- och konstvetenskapliga fältet med utgångspunkt från Laura Mulveys epokgörande studie *Visual Pleasure and Narrative Cinema* 1975, som behandlar makten över blicken i ett psykoanalytiskt perspektiv. Mulvey skriver om den manliga blicken; dels hur den i filmen reducerar kvinnan till objekt, dels hur betraktaren tvingas att inta en position som man. Sedan dess har den manliga blickens primat och position diskuterats och ifrågasatts. Det finns här ingen anledning att fördjupa sig närmare i denna diskussion förutom att understryka att Mulvey fokuserade på maktfrågan. Intresset har senare vänts mot receptionen, men detta har samtidigt inneburit att maktfrågan reducerats.⁴⁰

Leendet handlar om kontakt med läsaren, om ett möjligt kompanjonskap mellan den avbildade och betraktaren. Generellt avbildas kvinnor med leen-

38. Sontag 2004, s 78; Göthlund 2003, s 206–216.

39. Dyer 1993, s 2f; Hirdman 2002, s 49–53.

40. Laura Mulvey, "Visual Pleasure and Narrative Cinema", i *Screen. The Sexual Subject. A Screen Reader in Sexuality*, London & New York 1992, s 22–35; Mary Ann Doane, "Film and the Masquerade. Theorizing the Female Spectator", i *Screen. The Sexual Subject. A Screen Reader in Sexuality*, London & New York 1992, s 227–244; Jackie Stacey, "Desperately Seeking Difference", i *Screen. The Sexual Subject. A Screen Reader in Sexuality*, London & New York 1992, s 244–257.

den vilket anses stå för att de är mer lättillgängliga och oproblematiska.⁴¹ Utifrån ovanstående kategorier, hämtade från både semiotiken och retoriken, kan man sedan analysera porträtt, eller andra bilder.

Vad jag har velat visa är hur pass detaljrikt man ändå måste närma sig bilder, oavsett om det handlar om stillbilder eller rörliga bilder, för att lära sig se. Den metod man kan använda måste givetvis avpassas efter frågeställning och typ av bild/media. Men bildens komplexitet och mångtydighet utgör ändå ett problem i sig som gör att tolkningarna kan variera stort.⁴²

Jag har här valt ut porträttet för att visa på en möjlig ingång till analysen och därför att porträttet förekommer så rikligt i alla typer av massmedia. Analysen blir i detta perspektiv diskursiv, men min poäng är att det inte är särskilt väsentligt. Vad jag vill lyfta upp är snarare kombinationen av text och bild, att se dem som en gemensam utsaga, eller som en berättelse som spretar åt olika håll. Bild och text kämpar om att skapa mening och att tolka världen.⁴³ Ett begrepp för detta är *isotopi*, där text och bild ses som jämbördiga och där tolkningen handlar om en kamp om mening, om relationerna mellan texten och bilden.⁴⁴ Det kan alltså bidra med att lösa upp den åtskillnad som brukar läggas in mellan text och bild och kanske bidra med att mindre fokusera på källmaterialet som sådant än på själva problemet, och hur det kan lösas på bästa sätt. Det är snarare detta som jag tror kan tillföra den historiska forskningen något substantiellt.

Jag anser att det är viktigt att historiker analyserar bild och text som ett sammanhang, att vi inte väljer bort bilden *när den finns där* och bara slentrianmässigt fortsätter att analysera texten med någon slags outtalad tanke om att den är viktigast för läsarna/publiken/aktörerna. Det är inte särskilt svårt att tillämpa den traditionella källkritiken, vilket dessutom underlättas om analysen vilar på både texten och bilden. Närhetskriteriet kan användas på bilder som går runt i ett kretslopp, speciellt vanligt inom organisationers och myndigheters filmer, men också i nyhetsrapportering. Men snarast handlar det om att källkritiken inte riktigt förslår, utan behöver utvidgas.

Tortyren i Abu Ghraib-fängelset har nu fått sitt rättsliga efterspel och ledaren för tortyren har fällts av krigsrätten i Texas, men däremot inte någon i högre militär position. De torterade har vittnat om vad de fått utstå och får

41. Hirdman 2002, s 49.

42. Sontag 2004, s 84f.

43. Kirsten Drotner, Klaus Bruhn Jensen, Ib Poulsen & Kim Schröder, *Medier och kultur. En grundbok i medianalys och medieteori*, Lund 1996, s 217ff.

44. Andén-Papadopoulos 2000, s 26; Hirdman 2002 s 25f.

nu leva med sina minnen, och kommer förmodligen att påminnas om det de utsatts för en lång tid framöver. Vi – åskådare – kommer också att bära med oss dessa bilder. Men vad säger bilderna om värderingar och föreställningar i vår samtid? Är de vittnen om kollektiva önskningar och begär, eller exempel på nya sociala relationer? I så fall – skall vi bäva?

Men om vi vrider perspektivet något ser vi kanske än tydligare fotografiets historiska roll för våra sociala relationer: det som binder ihop och bekräftar relationen mellan partners, familjer, vänner, arbetsgrupper eller släkter. Med kameran i högsta hugg, som en modern rit, förevisar vi våra sociala relationer, leende eller stirrande blickar vi in i kameran, oavsett om vi är torterare eller inte.⁴⁵ Det gäller att bli avbildad.

Ways of Seeing

This article discusses visual media in relation to historical writing, by pointing to the importance of combining textual and imaginal analysis and of considering the methodological problems involved in doing so. Modern society is dominated by visual media, but so far historians have rarely considered to what extent social relations, relations of power etc, are affected, even changed, by images (photos as well as films). We are all involved in the production of images, as photographers or as objects [?]. Like texts, images are a source of rich information to historians. But the interpretation of images requires different methodologies and analytical tools from those used in the analysis of texts. This article discusses problems of interpreting mass produced pictures, especially portraits. Although there is a wide scope of methodological approaches available, few are suitable for historical analysis.

45. Pierre Bourdieu, "Amatörfotografen", i *Kultursociologiska texter*, i urval av Donald Broady & Mikael Palme, Stockholm 1986, s 64–68.

Är medeltidshistoria riktig historia?

Auður Magnúsdóttir

Peter Aronsson gjorde för några år sedan på uppdrag av Högskoleverket en utredning över svenska avhandlingar i historia 1997–2001.¹ Han gör en "summerisk genomgång" utifrån vilka sakområden, epoker och rum de aktuella avhandlingarna tar itu med. Av utredningen framgår att samtidsorienteringen föga förvånande har ökat stadigt sedan 1950, även om tidigare epoker "håller ställningarna väl". Ett undantag här är dock medeltidsforskningen, som har stått för en "stadigt fallande andel av forskningen sedan 1940-talet".²

För den som aktivt arbetar med medeltidshistoria vid något av Sveriges universitet är detta konstaterande självklart inte förvånande. Översikten över publicerade svenska avhandlingar under undersökningsperioden bekräftar endast sakernas tillstånd. Medeltidens historia åtnjuter måhända populärt intresse, men inom akademien står inriktningen relativt svag i förhållande till forskning om andra epoker.

För forskning om det tidigmedeltida skandinaviska samhället anses bristen på skriftligt källmaterial ofta vara det största hindret. Trots den stora korpus som det norsk-isländska källmaterialet utgör, konfronteras forskaren med problem som i allra högsta grad hör till källkritikens grundvalar, nämligen diskrepansen mellan nedteckningstid och den tid som behandlas i texten, beroendeproblematiken och tendens. Den källkritiska skolans genombrott stopade undan den tidigare tilltron till islänningasagor som i muntlig tradition bevarad kunskap om vikingatidens samhälle och religion. Dess företrädare såg den fornnordiska litteraturen snarare som produkt av en författare. Visserligen erkändes att denne ägt kunskap om det förflutna, gamla sägner och

1. Peter Aronsson, "Svenska avhandlingar i historia 1997–2001", i *Utvärdering av grundutbildning och forskarutbildning i historia vid svenska universitet och högskolor*, Högskoleverkets rapportserie 2003: 12 R, <http://www.hsv.se/publikationer/rapporter/regeringsuppdrag/2003/0312R.pdf>

2. Aronsson 2002, s 13.

Fil dr Auður Magnúsdóttir, f 1959, är verksam vid Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Hon har bland annat skrivit "Móðir, kona, meyja. Um karlalegar konur og kynlausar meyjar á miðöldum", i *Íslenska söguþingid*, 30 maí–1 júní 2002, och "Álskas, giftas, stóttas, sláss. Om svaga och starka lánkar som politisk resurs på Island 1180–1270", i Einar Hreinson & Tomas Nilson (red), *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*.

Adress: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg
E-post: audur.magnusdottir@history.gu.se

möjligtvis om en och annan skriftlig källa, men framför allt var det dennes egen fantasi som låg till grund för sagan. Att ställa frågorna vem som skrivit texten och varför har alltid försvårats av det faktum att sagorna är anonyma. Ålderskriteriet kompliceras av situationen vad gäller handskrifterna; vissa av dessa finns bara i fragment, i olika versioner, och de handskrifter som innehåller sagorna i sin helhet är kanske påtagligt mycket yngre än det förmodade originalet.

Det källkritiska genombrottet drabbade alla de nordiska länderna, om än med varierande konsekvenser.³ När filologen Jónas Kristjánsson skildrar Weibulls inflytande i grannländerna skriver han således att: "Not until this century did iconoclasts like the Swede Lauritz Weibull venture to challenge the historicity of the sagas [...] it was done with such vigour that since then the Norwegians do not dare to look upon *Heimskringla* as a historical source." Att vara så "realistiska", fortsätter Jónas Kristjánsson, hade inte islänningarna råd med under självständighetskampen. De framhärddade i sin tro på islänningasagorna långt efter det att norrmen och svenskarna hade kastat Snorri på soptippen.⁴

Det var istället genom Sigurður Nordals bok *Hrafnkatla*, som utkom 1940, som den radikala källkritiken fick sitt stora genomslag på Island.⁵ I likhet med sina svenska kolleger undvek de flesta isländska historiker därefter att använda islänningasagorna som källa till den politiska historien. Islänningasagorna definierades som ett litterärt och estetiskt forskningsobjekt, inte ett historiskt eller folkloristiskt.⁶ Kvar att luta sig mot för rekonstruktionen av Islands 1100- och 1200-tal fanns de så kallade samtidsagorna, främst *Sturlunga saga* och biskopssagorna, som till följd av sin karaktär undgick samma kritiska granskning.⁷ Även *Landnámabók* och *Íslendingabók*, vilkas källvärde ock-

3. Se Henrik Janson, *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, Göteborg 1998, s 26.

4. Jónas Kristjánsson, "The Roots of the Sagas", i Rudolf Simek et al (eds), *Sagnaskemmtun. Sudies in Honour of Hermann Pálsson*, Wien-Köln-Graz 1986, s 186. I Sverige går dessa sagor traditionellt under benämningen släktsagor eller ättesagor. Det är emellertid en olämplig översättning. *Islänningasagor* är en direkt översättning av det isländska *Íslendingasögur*. Det används här i fortsättningen.

5. *Hrafnkatla* handlar om Hrafnkels saga, en av de sagor som av olika anledningar tillmätts jämförelsevis högt källvärde. I sin bok synar Nordal sanningshalten i sagan, och kommer fram till att den är fiktion. Han menar att det inte finns några spår av muntlig tradition i sagan, och framhåller vidare att författaren inte hade intentionen att skriva en sann historia, snarare att författa fiktion. Om detta se Bjarne Fidjestøl, "Hrafnkels saga etter 40 års granskning", *Mål og minne* 1983, s. 1.

6. Fidjestøl 1983, s 2.

7. Genren samtidsagor innehåller kompilationen *Sturlunga saga*, som innehåller flera från början självständiga sagor, samt biskopssagorna som är av delvis annan karaktär då författarens huvudsyfte är

så ansågs vara stort, klarade sig undan inkquisitionen. Att rekonstruera Islands tidiga historia (ca 900–1050), alltså den period som behandlas i islänningasagorna, med hjälp av dessas vittnesbörd ansågs däremot uteslutet. Hur skulle författarens kunskap om det förflutna kunna urskiljas från hans egen konstruktion av detsamma? I positivistisk anda konstaterade man att islänningasagornas uppgifter inte var verifierbara. Samtidigt var man tvungen att medge att dessa sagor, sammanlagt omkring 40 till antalet, tillkomna under 1200- och 1300-talen, var ovärderliga och enastående men alltså mycket problematiska. När den isländske historikerns Jón Jóhannessonns bok *Íslendingasaga I* utkom år 1956, lär hans landsman Jónas Kristjánsson ha frågat honom om han ansåg att islänningasagorna var fiktion, eftersom han inte hade använt dem i sin bok. Jóhannessonns svarade: "Nej, inte alls, men jag vet bara inte hur jag skall använda dem."⁸

I Sverige kom den källkritiska skolan att förknippas med bröderna Weibull. Enligt Carol J Clover var det norrmannen Hallvard Lie, som 1939 myntade begreppet *den isländska skolan* för att beteckna de isländska forskare som i Nordals anda arbetade med sagaforskning under denna tid.⁹ Stor möda lades på att ge ut islänningasagorna i filologiskt vetenskapliga utgåvor.¹⁰ I fokus för ederingsarbetet stod fastställandet av de enstaka sagornas ålder, deras möjliga litterära förlagor, de använda skaldedikternas ålder och ursprung, handskriftsrelationer, författare och tillkomstsituation. Däremot uppmärksammades den muntliga traditionen, social och politisk kontext liksom berättartraditionen i mindre grad eller inte alls. För att tala med Clover: "The Icelandic editors, in short, are interested in the sources of parts, not the shape or significance of the whole."¹¹ Därmed förnekades betydelsen av sagornas kulturella och sociala kontext, något som togs upp först långt senare av bland andra Preben Meulengracht Sørensen, som själv betraktade den fornisländska litteraturen som en helhet; oavsett om det gällde eddadikterna, skaldedikterna, myt eller saga hade det betraktats som *en* litteratur, menade Sørensen,

att förhårliga huvudpersonen. Med begreppet "samtidssaga" avses sagor där författarna skildrar händelser från sin egen samtid eller åtminstone kan bygga på samtida skriftligt material eller muntliga berättelser från dem som upplevt det som skildras. Definitionen är hämtad från Knut Helle, *Norge blir en stat 1130–1319*, Oslo 1974, s 15.

8. Kristjánsson 1986, s 5.

9. Ibland även benämnd Nordalsskolan. Se Carol J Clover, "Icelandic Family Sagas" i Carol J Clover & John Lindow (eds), *Old Norse-Icelandic Literature. A Critical Guide*, Ithaca & London 1985, s 241.

10. *Íslensk fornrit* hör till den isländska skolans mest framstående prestationer. Första bandet utkom 1933. Arbetet fortgår fortfarande. Så sent som förra året utkom *Biskupasögur* i samma serie.

11. Clover 1985, s 241.

och, framhöll han, "[I]tteraturen er en del av det samfund, der skaber den og bruger den".¹² Men ännu var tiden inte mogen.

Den isländska skolans dominans inom forskningsfältet begränsade milt uttryckt möjligheterna att använda islänningasagornas vittnesbörd i den politiska historieskrivningen. "What began as a revolutionary proposal [...] has now hardened into established doctrine, and those voices which have been raised against Nordal's opinion have been of little consequence[.]" kommenterade Shaun D Hughes den isländska skolans inflytande år 1980.¹³ För Sveriges vidkommande har Inge Skovgaard-Petersen formulerat konsekvenserna av den nya radikala källkritiken tämligen träffande när hon skriver: "Den tog vejret fra mange fornuftige middelalderhistorikere så de ikke gik ind på de spørgsmål som Weibull trods alt lod ligge."¹⁴ Den fråga Weibull inte ställde gäller hur sagorna faktiskt kan användas: "[B]rugt som levn af den periode et historisk værk blev til i er det en uovertruffen kilde til forfatterens tankegang – hvis mand da vel at mærke forstår at fortolke den rigtigt".¹⁵ Använd på det sättet skulle islänningasagorna vara en mycket brukbar källa till tillkomsttidens kultur och mentalitet, sociala strukturer, släktskapsförhållanden och konflikthantering, bara för att nämna några exempel.

Den radikala källkritiken har fått mest långtgående konsekvenser i Sverige. Som Henrik Janson har påpekat fanns det trots allt åtskilligt källmaterial i Danmark även sedan den medeltida historieskrivaren Saxo Grammaticus rensats ut till följd av Curt Weibulls framfart. I Norge blev källkritiken långt ifrån lika radikal som i Sverige, och tonades, enligt Janson, ner än mer efter 1937 till följd av Andreas Holmsens arbete.¹⁶ Vad Island beträffar hade islänningasagorna visserligen förkastats som historiskt källmaterial men stod kvar som estetisk och litterär produkt. Medeltidshistorien bestod tack vare att man fortfarande hade samtidsagorna att luta sig mot i rekonstruktionen av det högmedeltida Island. Att hitta icke norröna källor som kunde bekräfta eller avfärda islänningasagornas trovärdighet var vanskligt, för att inte säga omöjligt. Även om till och med den isländska skolans anhängare kunde enas

12. Preben Meulengracht Sørensen, *Saga og samfund. En indføring i oldtidslandsk litteratur*, Köpenhamn 1977, s 7ff.

13. Här citerat efter Clover 1985, s 243.

14. Inge Skovgaard-Petersen, "Studiet af kilderne til den ældste nordiske historie. En historiografisk oversigt" i Gunnar Karlsson (red), *Kilderne til den tidlige middelalders historie. Rapporter til den XX nordiske historikerkongress Reykjavik 1987, Bind I*, Reykjavik 1987, s 19.

15. Skovgaard-Petersen 1987, s 20.

16. Janson 1998, s 26.

om att sagorna bygger på en tradition och historisk kärna, behandlades de fortfarande som en produkt av en författare som var suverän i förhållande till sitt material.¹⁷ Men detta väckte självklart frågor som trots allt dryftades.¹⁸

Den källkritiska skolans genombrott i Sverige sammanföll med att den svenska medeltidshistoriska forskningen klingade av. Men fanns det något samband? Är det, som ibland hävdas, så att om den instrumentella källkritiken drivs till sin spets så finns det inte någon mening med att studera medeltiden? Ett sådant synsätt är en ytlig tolkning av källkritiken, och en missuppfattning av det källkritiska angreppssättets möjligheter. Visserligen fanns det inte mycket källmaterial att utnyttja, vilket bröderna Weibull gärna framhöll, men var det därmed sagt att forskning om det medeltida samhället var utesluten? Inte ens "teoriernas intåg" i Sverige och den fokus som har funnits på socialhistoria, mentalitet- och kulturhistoria, för inte att tala om genushistoria, kunde skaka liv i medeltidshistorien, fastän dessa utgångspunkter tillät ett helt nytt angreppssätt, helt nya frågor än tidigare. Med källkritiken kom behovet av att utveckla andra metoder och tillvägagångssätt, den tvärvetenskapliga metoden blev allt viktigare, men av denna diskussion märks inte mycket hos svenska historiker.

Nu skulle man med visst fog kunna hävda att forskning om medeltidens historia idag *upplever* ett visst uppsving. Enstaka medeltidshistoriker finns förvisso också vid de flesta svenska lärosäten,¹⁹ men merparten av de fåtaliga unga forskare som befattar sig med den tidsperiod som benämns medeltid, befinner sig på en och samma institution, nämligen den i Göteborg, där självaste Curt Weibull uppehöll en professur.²⁰ *Varför* är det då så få svenska historiker som sysslar med medeltiden?

17. Vésteinn Ólason, "Norrøn litteratur som historisk kildemateriale", i Gunnar Karlsson (red), *Kilderne til den tidlige middelalders historie. Rapporter til den XX nordisk historikerkongress Reykjavik 1987, Bind 1*, Reykjavik 1987, s 38.

18. Fidjestøl 1983, s 1. Som exempel nämner han Knut Liestøl, Norge, 1946, den italienske forskaren Marco Scovazzi, 1960, Hermann Pålsson som i flera böcker och artiklar har argumenterat mot Nordal, Óskar Halldórsson och tysken Dietrich Hofmann under 1970-talet. Sedan dess har utvecklingen gått fort inom sagaforskningen.

19. Avhandlingar i medeltidshistoria vid svenska lärosäten är, som Peter Aronsson påpekar, inte många i relation till andra epoker. Medeltidshistoriker är dock en ännu inte helt utrotad ras. Ett antal avhandlingar har lagts fram under senare år även utanför Göteborg. Bl a kan nämnas Louise Berglund, Agneta Breisch (Ney), Nils Eriksson, Anders Fröjmark, Dick Harrison, Gabriela Bjarne Larsson och Peter Reinholdsson. Tyngdpunkten ligger dock på senmedeltiden.

20. Under åren 1998–2004 har Historiska institutionen i Göteborg producerat fem doktorsavhandlingar i medeltidshistoria. Åtta doktorander skriver för närvarande avhandling i detta ämne.

Är det så enkelt som att källkritiken omöjliggjort forskning om det medeltida samhället? Om så är fallet har den fått helt andra följder än bröderna Weibull hade tänkt sig. Deras intention var att källkritiken skulle befrukta forskningen om det medeltida samhället, att man skulle komma längre, inte tvärtom. Eller handlar det om samhällsnyttan? Är det rent av så att svensk medeltid, ja *medeltidens* politiska struktur, kultur, samhälle och/eller genusstruktur, inte anses ha relevans för de epoker som kommer senare?

Vad är medeltidsforskning?

Peter Aronssons utredning om svenska avhandlingar i historia väcker flera frågor, varav två kommer att vara i fokus i det följande. Den ena rör orsaken till att forskning i medeltidshistoria klingade av efter 1940-talet. Den andra gäller hur inriktningen medeltidshistoria uppfattas inom den svenska historikerkåren.

Aronsson menar att förklaringen till *medeltidsforskningens* svaga ställning vid svenska universitet till viss del ligger i "en ny disciplinär arbetsdelning där Medeltidsarkeologi och Antikens kultur och samhällsliv tagit över en del av forskningsfältet, medan *historia* expanderat åt andra samhällsvetenskapliga håll som etnologi, litteraturvetenskap och sociologi".²¹ Aronsson verkar alltså dra en skiljelinje mellan medeltidsforskare och riktiga historiker. För aldrig har väl en modernhistoriker kallats modernforskare? Frågan är huruvida Aronssons uppfattning om "medeltidsforskning" som något väsensskilt från riktig historia är vedertagen i det svenska historikersamhället. Oavsett vilket är Aronssons förklaring till medeltidshistoriens svaga ställning vid svenska universitet knappast tillräcklig. Ämnet Antikens kultur och samhällsliv har en stark arkeologisk, och till en viss del även konsthistorisk inriktning i Sverige. Svenska historiker befattar sig ytterst litet med antiken, till skillnad från till exempel norska och finska historiker. Ämnets svaga ställning kan snarare till stor del skyllas den svenska forskningens fokus på nationell historia, där koncentrationen huvudsakligen ligger på det nuvarande Sveriges historia.

Att Antikens kultur och samhällsliv skulle ha "tagit över" en del av forskningsfältet är alltså knappast någon övertygande förklaring. Förklaringen håller inte heller vad gäller medeltidsarkeologin. Denna var visserligen ett expansivt ämne under 1970- och 1980-talen, och in på 1990-talet, men endast

21. Aronsson 2002, s 13. Min kursiv.

i Lund. Här inriktar man sig dessutom primärt på artefakter och icke på skriftligt källmaterial, och även om man är öppen för att även använda skriftliga källor, är metodologin i första hand inriktad på det förstnämnda. Medan arkeologin utgår ifrån artefakter, till vilka man möjligtvis söker förklaringar i det skrivna materialet, arbetar historikern huvudsakligen med texten, det skrivna ordet. De teoretiska, metodologiska och källkritiska förutsättningarna är alltså inte desamma.

Mest plågsam är dock Aronssons slutkläm angående denna "disciplinära arbetsdelning", att medeltidsforskningen har införlivats i andra ämnen, medan "historia" expanderat mot andra discipliner. Medeltidshistoriens kännetecken är tvärvetenskapligheten med sedan länge etablerade kopplingar till litteraturvetenskap, filologi, religionsvetenskap och arkeologi, för inte att tala om den inriktning som framför andra återuppväckte historikernas intresse för islänningasagorna, nämligen socialantropologi. Frågan är varför det inte verkar vara känt att även historisk forskning om det medeltida samhället har rört sig mot de samhällsvetenskapliga ämnena, även om inriktningen inte har blivit lika dominerande som annorstädes. Svaret ligger kanske delvis hos dem som arbetar med medeltidshistoria; en snabb genomgång av *Historisk tidskrift* räcker för att slå fast att medeltidshistorikerna inte fyller detta forum.²² Det folkliga intresset för medeltiden har sällan varit större än det är nu, vilket kan illustreras av att fler riddarspel förmodligen spelas upp i det moderna Sverige än under hela medeltiden. Riddaren Arn har blivit en verklig figur av kött och blod och fyllt ett historisk tomrum. På ett övergripande plan förefaller emellertid inte medeltidshistoria av svenska historiker att uppfattas som så relevant för följande epoker.

Historieämnets samhällsnytta. Ett dilemma för medeltidshistorien?

Medeltidshistorisk forskning har alltså fört en undanskynd tillvaro vid svenska universitet sedan 1940. Delvis kan detta skyllas källkritiken. Klas Åmark understryker emellertid flera andra viktiga faktorer i sin historiografiska studie "Teoriernas intåg i historievetskapen".²³ Utgångspunkten är Åmarks tes

22. En slumpvis genomgång visar att artiklar om medeltiden saknas 1999, 2001 och 2002. Däremot finns sammanlagt tre artiklar 2003, varav en i temahäftet, och en 2004 också i temahäftet. I temahäftena "Kropp och hälsa" (*Historisk tidskrift* 2001:4), "Historiebruk" (*Historisk tidskrift* 2002:2) och "Syn-teser" (*Historisk tidskrift* 2003:2) lyser medeltidshistorikerna med sin frånvaro.

23. Klas Åmark, "Teoriernas intåg i historievetskapen. En historiografisk betraktelse", i Göran Behre & Birgitta Odén (red), *Historievetskap och historiedidaktik*, Lund 1982

att den svenska historieforskningen förändrats drastiskt under perioden 1960–1980. Åmark menar att ”kärnpunkten” i denna förändring är att:

[...] historikerna i rätt stor utsträckning börjat använda explicita teorier, eller åtminstone teoretiska antaganden, i sin forskning, och att en aktiv problemorientering och metodutveckling kommit att spela en allt större roll. Den viktigaste orsaken till den här förändringen menar jag har varit den snabba tillväxten av resurser under framför allt 1960-talet.²⁴

Åmark påvisar influenser utifrån och framhåller att det internationella samarbetet sköt fart efter andra världskriget. Detta förflyttade i sin tur intresset från den nationella politiska historien till ”företeelser av internationell och komparativ karaktär, som socialhistoria, ekonomisk historia och idéhistoria”.²⁵ Med det allt större intresset för modern historia konfronterades historikerna med nya problem i form av stora materialmängder och de vetenskapliga problemen blev av större omfattning än tidigare. Åmark har i ett annat sammanhang beskrivit utvecklingen på följande sätt: “[...] tillgången på källmaterial inom den moderna historien har medfört att källkritiken fått en annan och mindre betydelsefull plats som historisk metod.”²⁶ ”Ensamforskandet” kunde omöjligt lösa dessa uppgifter – stora problem och omfattande källmaterial krävde samarbete. Och detta krävde finansiering i större skala än vad som tidigare hade varit fallet.

Behoven av finansiering och prioritering innebar att historikerna tvingades att tala om för potentiella finansiärer varför ett visst forskningsprogram var viktigt, inte bara ur inomvetenskaplig synvinkel utan också ur samhällets perspektiv. Historiens samhällsrelevans fördes alltså in i debatten – inte bara av historikerna utan också av politikerna.²⁷

Att Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR) ökade sina anslag avsevärt från 1960 till 1965 spelade självfallet en roll, liksom det faktum att Riksbankens jubileumsfond inledde sin verksamhet 1965 med

24. Åmark 1982, s 63.

25. Åmark 1982, s 65.

26. Klas Åmark, ”Några drag i den svenska historieforskningens utveckling under 1960- och 1970-talen”, i *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning. En antologi redigerad av Klas Åmark*, Helsingborg 1981, s 10.

27. Åmark 1982, s 65.

målsättningen att stötta just stora projekt. Under årtiondet framträdde flera stora projekt: Folkrörelseprojektet, Sociala och finansiella problem i 1600-talets Sverige, Emigrationsprojektet och Sverige under andra världskriget.²⁸ Tyngdpunkten låg på modern social och politisk historia, påpekar Åmark, vilket medförde att "historieforskningen kunde framställas inte bara som ett naturligt komplement till de snabbt expanderande samhällsvetenskaperna, utan också som ett nödvändigt sådant särskilt då det gällde att få ett säkert grepp om långsiktiga utvecklingstendenser".²⁹ Arbetet med dessa stora projekt, i vilka flera doktorander och forskare var inblandade, pågick alltså samtidigt som islänningasagornas källvärde åter kom upp på dagordningen i andra länder.

Man kan i efterhand förstå fascinationen. Den stora mängden källmaterial ställde helt andra krav på historikern – istället för ett arbete med skärvor av det förflutna handlade det nu om att göra ett lämpligt urval. Källkritikens järngrepp släppte; på grund av källmaterialets beskaffenhet måste fullständighetskravet ersättas med något annat. Att historieämnet skulle bidra med att teckna de långa utvecklingslinjerna underströk disciplinens samhällsnytta. Utifrån de förutsättningar som Åmark skildrar, där politikerna måste tilltalas av ämnes- och sakområden, där försörjningen av allt fler historiker stod på spel, var det däremot svårt att definiera medeltidshistoria som samhällsnyttig. Om historia närmade sig samhällsvetenskaperna och de långsiktiga utvecklingslinjerna skulle förklaras så var det kanske naturligt att utgå från statsbildningsprocessen, som i Sverige tog fart under 1500- och 1600-talen. Följden blev att medeltidens historia varken uppfattades som relevant för tiden före statsbildningsprocessen eller för nuet.

På sikt har dock just denna koncentration på modern politisk och socialhistoria fått allvarliga konsekvenser för historieämnet. Ty de som ledde och deltog i de stora forskningsprojekten hade samtidigt ansvaret för utbildningen av nya kullar historiker. Lärjungarna går i lärofädernas fotspår och sköter idag utbildningen inom ämnet samt fördelar forskningsmedel. Det säger sig självt att diskussionen om disciplinen koncentrerades (och koncentreras) kring samtidsaktuella forskningsproblem. Samtidigt tycks det ha undgått många svenska historiker att inriktningen medeltidshistoria har expanderat och utvecklats, anammat nya metodologiska grepp och teoretiska utgångs-

28. Åmark, 1981, s 6f.

29. Åmark, 1982, s 66.

punkter på samma sätt som ämnet i övrigt.³⁰ Att övertyga om inriktningens aktualitet för samtiden verkar dock vara en problematisk uppgift.

Sammanfattningsvis finns tecken som tyder på att Aronssons framställning av inriktningen ”medeltidsforskning”, som något annorlunda än historia, är en kanske omedveten, men ändå generell inställning till inriktningen bland svenska historiker.

Medeltidshistoria och riktig historia

Medeltidshistorikerns dilemma anses ofta vara brist på källmaterial. Forskaren måste pussla ihop bitar av det förflutna, vilket kräver såväl källkritiska som metodologiska ansatser. Detta är också medeltidshistorikern medveten om. Det tvärvetenskapliga samarbetet är av den anledningen välutvecklat och önskvärt. Islänningasagorna har på de flesta håll åter blivit rumsrena i historisk forskning och används nu huvudsakligen som källor till tillkomstperioden.³¹ Ibland föredras deras vittnesbörd framför det normativa materialets.³² I Sverige möts de dock ofta fortfarande med skepsis. Själva ordet saga uppfattas ibland som vilseledande, till och med stötande, och användandet av källorna kräver ständiga redogörelser.³³ Rättshistorikern William Ian Millers beskrivning är i detta sammanhang belysande: ”Riktiga historiker’ arbetar med

30. Se t ex Henrik Janson, *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, Göteborg, 1998; Lars Hermanson, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000, Auður Magnúsdóttir, *Frillor och fruar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*, Göteborg 2001; Jonas Granberg, *Veche in the Chronicles of Medieval Rus. A Study of Functions and Terminology*, Göteborg, 2004; Thomas Småberg, *Det stängda frälset. Makt och eliter i det medeltida lokalsamhället. Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520*, Göteborg 2004.

31. Här skulle flera exempel kunna nämnas. Preben Meulengracht Sørensens *Fortælling og ære. Studier i islændingesagærne*, Aarhus, 1992 är ett. Vidare antologin *Sæmdarmenn. Um heður á fjöðveldisöld*, Reykjavík, 2001 liksom Jón Viðar Sigurðsson, *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*, övers Jean Lundskaer-Nielsen, Odense 1999. Torfi Tulinius har i flera artiklar och nu senast i bokform prövat Bourdieus kapitalbegrepp som förklaring till maktkoncentration och maktutövande, se Torfi Tulinius, *Skáldið i skrifittinni. Snorri Sturluson og Egils saga*, Reykjavík 2004. Jesse Byock, *Feud in the Icelandic Saga*, var banbrytande. Nämnas bör också William Ian Miller *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland*, Chicago & London 1990. Eva Österberg har för svenskt vidkommande prövat nya metoder i förhållande till islänningasagorna, se ”Tystnadens strategi. Miljö och mentalitet i de isländska sagorna”, *Historisk tidskrift* 1991:2. Se även Jenny Jochens, *Women in Old Norse Society*, Ithaca & New York 1995; Magnúsdóttir 2001 samt Auður Magnúsdóttir, ”Móðir, kona, meyja. Um karleagar konur og kynlausar meyjar á miðöldum”, i *Íslenska söguþingid*, 30 maí–1 júní 2002, Reykjavík 2002, och Auður Magnúsdóttir, ”Var þá Steinvör málöð um hrið. ’Sterka konan’ og valdamöguleikar íslenskra miðaldakvæna”, i Sigurður Gylfi Magnússon (red), *Sagnfræðingar að fornu og nyju*, Reykjavík 2002.

32. Se Sigurðsson 1999.

33. Detta framgår tydligt av utlåtanden från sakkunniga, där medeltidshistorikernas källkritiska ansats jämförelsevis får mycket större utrymme än övriga sökandens.

mantalslängder, räkenskapsböcker, domstolsprotokoll, bouppteckningar och liknande. Litteratur läser man på fritiden".³⁴ Från medeltidshistorikernas horisont har dock källkritiken haft positiv inverkan på forskningen. Frågan är om källkritiken numera enbart är något för medeltidshistorikerna.

Klas Åmark konstaterar i sin artikel att källkritiken fick "en annan och mindre betydelsefull plats som historisk metod" när historikernas fokus allt mer riktades mot modern historia.³⁵ Men borde inte källmaterial som domböcker eller bouppteckningar, riksdagsprotokoll, tidningsartiklar, dagböcker, ballader eller brevmaterial problematiseras i samma grad? Domböcker används exempelvis ibland utan att underkastas den strikta källkritiska granskning som islänningasagorna förväntas genomgå, och utnyttjas då som källa till vardagslivet, fast de då, liksom nu, ger uttryck för det extraordinära i människans liv.³⁶

I historieskrivningen används det fornisländska källmaterialet inte längre endast som källa till Islands tidiga historia. Pierre Bourdieu har exempelvis framhåvt islänningasagornas potential beträffande forskning om hedern som symboliskt kapital.³⁷ Detsamma gör Frank Henderson Stewart i sin bok *Honor*, dock utan att dra in Bourdieus kapitalbegrepp.³⁸ Även Aron Gurevitj framhäver den fornisländska litteraturens källvärde för det verkliga livet under nedteckningsperioden och skriver: "De historiker som inriktat sig på sagorna har [...] hamnat i den förlägenheten att sagorna erbjuder de historiker som är redo att ställa rätt frågor ett nästan alltför rikt och omfattande material."³⁹ Källmaterialet är alltså inte under alla omständigheter medeltidshistorikernas dilemma. Det måste, som alltid, värderas utifrån de frågor som ställs till det.

Sagorna anses alltså numera kunna ge generell information om medeltidens mentalitet, om släktskapsrelationer, äktenskap och nätverk, kulturell verksamhet, ideologi och medeltida genusrelationer, bara för att nämna några exempel. Islänningasagorna skulle således i kombination med annat material kunna användas även för att närma sig medeltidssamhället i det område vi

34. Miller 1990, s 45.

35. Åmark 1981, s 10.

36. Marja Taussi Sjöberg beskriver exempelvis domböckerna som "nyckelhål till 1600-talets lokala vardag" i *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1997, s 99.

37. Pierre Bourdieu, *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris 1994.

38. Frank Henderson Stewart, *Honor*, Chicago & London 1994, s 154ff.

39. Aron Gurevitj, *Den svärfångade individen. Självsyn hos fornnordiska hjältar och medeltidens lärde i Europa*, Stockholm 1997, s 52.

idag kallar Sverige. Därmed skulle man kunna plocka upp en annan tråd från Weibullarna, nämligen skandinavismen. Kanske är det just det faktum att medeltidshistorien i så hög grad hänger samman med skandinavismen och medeltidens allmänna samhällsutveckling som är dess dilemma? Den "riktiga" svenska historieforskningen är nämligen inte bara begränsad kronologiskt till nyare tid, den är också starkt koncentrerad till nationalstaten. Frågan kvarstår emellertid hur man kan begripliggöra statsbildningen, den politiska kulturen, genusrelationerna, rättssystemet, religionen, ideologin, utan att blicka bakåt, bortom Gustav Vasa.

Generellt kan man slå fast att källkritiken förde med sig något gott i länder som Danmark, Norge och Island. Nya infallsvinklar har medfört nya frågor och inriktningen har utvecklats i den anda Weibullarna avsåg. I *kombination* med historieämnets utveckling i övrigt kom dock källkritiken att få förödande konsekvenser i Sverige. Medeltidshistorien trängdes undan till förmån för senare epoker. Att källkritiken kunde få en mindre betydelsefull roll till följd av den stora mängden källmaterial och nya teoretiska utgångspunkter är möjligen begripligt. Källkritiken tvingade samtidigt medeltidshistorikerna till tvärvetenskapliga och fruktbara angreppssätt. Avslutningsvis är det viktigt att understryka att medeltidshistorien *inte* har införlivats i andra discipliner och att medeltidshistoriker ogärna definierar sig som något annat än riktiga historiker.

Is Medieval History Real History?

An investigation of Swedish Ph.D. dissertations between 1999 and 2001 shows that works dealing with the Middle Ages are extremely rare. In fact Swedish medieval history has had difficulties defending its position within the field of historical study since the 1940's. This article discusses possible explanations to this state of affairs, and it raises the question whether or not medieval history is considered to be "real history" by Swedish historians. The source critical perspective, from Weibull and onwards, dismissed the relevance of the Icelandic sagas as sources to early medieval Icelandic and Scandinavian history. However the consequences of source criticism varied in the Nordic countries, seemingly affecting Swedish historical research the most. But source criticism was never intended to strangle medieval history. On the contrary, it aimed to develop new methods in order to improve historical research, including research in medieval history. The

poor status of medieval history in Sweden therefore cannot be explained as simply the effect of the application of source criticism to historical research.

This article offers an alternative explanation. During the sixties and seventies scholarly focus moved towards the early modern and modern periods. Large projects dealing with topics of contemporary political and ideological interest dominated historical research. New research problems and the analysis of large data sets made traditional source criticism less relevant to researchers. Instead historians made use of theories from the social sciences and developed new methods of inquiry. This development came about during the period when less work was being done in medieval history. It is suggested that medieval history is no longer regarded as relevant because Swedish historical research is concentrated on the early modern and modern periods and on the geographic area of contemporary Sweden. Even if the methodological development of medieval history is similar to that of the discipline in general, at least in the other Nordic countries, the importance of the cultural, intellectual, political and social development of the Middle Ages do not seem to be of great interest. The question remains whether or not source criticism is to blame for this, or if the reason for the diminishing interest in medieval society lies in the definition of "real history".

Debatt

Vem är det som är ute och cyklar egentligen? Genmäle till Magnus Lindmark och Peter Vikström

Av Lennart Schön

I artikeln "På cykeltur i svensk ekonomisk historia? Strukturförändring, tillväxt och teknisk förändring i svensk ekonomi 1870–1990" går Magnus Lindmark och Peter Vikström till angrepp mot idén att svensk ekonomisk historia kan förstås som ett cykliskt förlopp. De hävdar att den tanken bygger på svag empirisk grund, med den lätta undertonen att jag som dess främste författare är ute och cyklar. Vidare framställer de sig själva som forskare som går mer vetenskapligt till väga, vilket de försöker demonstrera med en begreppsanalys och åtföljande egen empirisk undersökning där de applicerar modern statistisk metod. De drar långtgående slutsatser av sin egen undersökning, som de menar motiverar en annorlunda periodindelning och syn på den långsiktiga tillväxten än den som vunnit gehör under de senaste decennierna.

Strukturanalysen så som den presenterades i början av 1980-talet innehöll både ett antal ganska stora hypoteser och ett forskningsprogram som under ett par decennier fortlöpande gett upphov till publikationer, företrädesvis från Lund. Lindmark och Vikström har alldeles rätt när de hävdar att ett antal centrala frågor för analysen av den långsiktiga tillväxten och samhällsutvecklingen diskuteras alltför litet. De vill starta en sådan diskussion och deras inlägg är därför mycket välkommet. Samtidigt måste det sägas att deras presentation av strukturanalysen och deras empiriska undersökning som underlag för ett nytt perspektiv har mycket stora brister. Jag skall i detta inlägg granska Lindmarks och Vikströms förslag till analys och något mera förklara vad som rymms inom strukturanalysen och det långcykliska perspektivet.

Låt mig börja med en liten förvånande omständighet. Lindmark och Vikström refererar inledningsvis till min bok *En modern svensk ekonomisk historia* från år 2000,¹ men i fortsättningen av sin artikel utgår de nästan uteslu-

1. Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm 2000.

tande från en mycket tidig och allmänt hållen artikel från 1983, där de första indikationerna på långa cykliska förlopp presenterades och där några begrepp och hypoteser kring dessa lades fram.² Indikationerna var hämtade från de historiska nationalräkenskaperna och var på en ganska aggregerad nivå. De låg närmast till grund för ett fortsatt forskningsprogram – artikeln var i själva verket en lättare bearbetning av en projektansökan som också beviljades. Resultatet av den forskning som därefter utförts – av mig och av andra – lyser med sin frånvaro i Lindmarks och Vikströms diskussion. Det är märkligt med tanke på att de säger sig vilja pröva den empiriska grundvalen för den bredare uppfattningen om svensk ekonomisk historia som kommit till uttryck i boken från 2000. Det får egenartade konsekvenser både för deras diskussion om de begreppsliga sammanhangen och för deras empiriska prövning.

Fasta priser och strukturgränser

En av de kritiska punkter Lindmark och Vikström för fram gäller valet av basår för beräkningen av produktionen i fasta priser i de historiska nationalräkenskaperna. Basåren ligger i nära anslutning till gränserna för de strukturella perioderna. De har två synpunkter. Den ena är att man inte kan beräkna andelar för olika branscher i fasta priser på grund av det så kallade additivitetsproblemet (enkelt uttryckt att summan av delarna kan avvika från helheten när man aggregerar serier som beräknats i fasta priser var för sig och som innehåller flera prisbaser). Den andra synpunkten är mera långtgående och spekulativ, nämligen att hela mönstret av strukturella perioder och cykler skulle kunna vara konstruerat som effekten av valet av basår för priserna.

Den första synpunkten är enkel att bemöta. Vanligtvis beräknas exempelvis strukturförändringens omfattning inom respektive deflateringsperiod (alltså där alla delar har samma prisbas) och då uppstår inte additivitetsproblemet. Därefter kan måtten på den strukturella förändringen under de olika perioderna länkas till varandra. Man kan tillägga att vi i Lund var mycket tidiga med att utnyttja tekniken för att beräkna strukturförändringens omfattning – idag är den allmänt använd internationellt under beteckningen *shift-share-analysis*.

I den andra synpunkten hävdar Lindmark och Vikström aningen insinuant att hela mönstret av långa cykliska förlopp kan vara konstruerat av prisbaser-

2. Olle Krantz & Lennart Schön, "Den svenska krisen i långsiktigt perspektiv", *Ekonomisk debatt*, årg 11:7 (1983).

na – ”Sanningen är att ingen vet”, skriver de. Där är de emellertid ute på mycket tunn is och visar därtill prov på bristande inläsning.

Man kunde naturligtvis något polemiskt driva Lindmarks och Vikströms ifrågasättande av fastprisberäkningar vidare. Många av de viktigaste beräkningarna inom ekonomin görs i fasta priser. Det gäller inte minst begreppen produktivitet och tillväxt. Med dessa begrepp vägs strukturer samman som är föränderliga över tiden. Begreppen råkar vara utgångspunkten för Lindmarks och Vikströms inlägg och de återkommer med sådana beräkningar utan vidare diskussion i sitt bidrag. Är det också ”sanningen att ingen vet” innehållet i deras beräkningar?

Det är dock möjligt att tillbakavisa deras påstående mera sakligt. I sin prishistoriska undersökning diskuterar Jonas Ljungberg hypotesen att strukturperiodernas karaktärer är genererade av basåren i HNS och han visar att så inte är fallet.³ För några år sedan framförde min doktorand Astrid Kander en misstanke om att deflateringsperiodernas längd påverkade hela förloppet. Tillsammans gjorde vi därför om de 20–25 åriga deflateringsperioder som använts i de historiska nationalräkenskaperna till årliga länkade deflateror. Återigen visades att basåren inte på något sätt kunde generera strukturperioder eller långa cykler.⁴ Sanningen är följaktligen att vi vet svaret på Lindmarks och Vikströms fråga.

Hade Lindmark och Vikström verkligen gjort en bedömning av det empiriska underlaget för det cykliska mönstret, så som de utger sig för att göra, skulle de ha funnit ytterligare två viktiga omständigheter. Den ena omständigheten är att en stor del av det empiriska underlag som tagits fram efter 1983 inte är beroende av beräkningar i fasta priser. Det gäller exempelvis förändringarna i det teknologiska systemet indikerat av stora förändringar i energisystemet under omvandlingsperioder.⁵ Det gäller förändringar i lönestrukturen och i kompetenskrav.⁶ Det gäller inkomstfördelningen mellan kapital och arbete i löpande priser.⁷ De strukturella förloppen framträder också genom

3. Jonas Ljungberg, *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885–1969. En prishistorisk studie*, Lund 1990, s 69ff.

4. Se appendix C i Astrid Kander, *Economic Growth, Energy Consumption and CO₂ Emissions in Sweden 1800–2000*, Lund 2002.

5. Lennart Schön, *Elektricitetens betydelse för svensk industriell utveckling*, Stockholm 1990.

6. För en diskussion av förändringar i lönestrukturen, se Lars Svensson, *Closing the Gender Gap. Determinants of the Change in the Female-to-Male Blue Collar Wage Ratio in Swedish Manufacturing 1913–1990*, Lund 1995. Vad förändringarna i kompetenskrav angår, se Rolf Ohlsson & Per Broomé, *Generationsväxlingen och de sju dödsynderna*, Stockholm 2003.

7. Lennart Schön, *Omvandling och obalans. Mönster i svensk ekonomisk utveckling*, Stockholm 1994.

bredare förändringar i exempelvis statsskuldspolitik, finansiellt system och penningvärde, i institutionella regimer på arbetsmarknaden liksom i genusrelationer.⁸ Den andra omständigheten är att de stora strukturförändringarna inte inträffat i samband med skiftena av prisbas i de historiska nationalräkenskaperna, vilka alltså ligger nära strukturkriserna, utan de har inträffat inom ett tidsspänn 10–20 år senare. Cirka 10 år efter strukturkriserna fick nämligen ny teknologi sitt genombrott på marknaden med stora relativa prisfall som följd (markant efter åren 1900, 1945 och 1985) vilket efter några år följdes av omfattande förändringar i sysselsättningens fördelning på olika branscher. Detta förlopp har utgjort något av omvandlingens kärna, vilket därefter följts av en stegrad och mera allmänt spridd produktivitetsökning.

Rationalisering och strukturrationalisering

I artikeln från 1983 användes begreppsparat strukturuomvandling och strukturrationalisering som då utgjorde beteckningar på de två huvudfaserna i det cykliska förloppet. Vid strukturuomvandling omfördelas resurser mellan olika produktionsinriktningar vilket innebär att branscher växer i olika takt. Vid strukturrationalisering omfördelas istället resurserna inom branscherna vilket innebär att företagen växer i olika takt. Lindmark och Vikström ägnar en rätt stor del av sin artikel åt dessa båda begrepp. De menar att begreppen befinner sig på olika nivåer (bransch- och företagsnivå) och att de inte kan skiljas åt eftersom i båda fallen enskilda företag kan växa i olika takt.

I distinktionen mellan strukturuomvandling och strukturrationalisering låg tanken att tidiga skeden av innovativa förlopp hade en ojämn påverkan på branscherna – innovationerna drevs fram av några branscher och de kunde anammas i ganska ojämn takt. Över tiden kom emellertid innovationerna att anpassas till alltfler användare och kunskapen om hur de kunde utnyttjas kom att spridas till allt fler. Då minskade spänningen mellan branscherna ifråga om tillväxt, men istället ökade konkurrensen mellan företagen vilket drev på en rationalisering inom företagen och inom branscherna.

En konsekvens förmodades då vara att skillnader i fråga om tillväxttakt mellan branscherna skulle vara relativt stor under strukturuomvandlingen för

8. De strukturella förloppens betydelse för statsskuldspolitik, finansiellt system och penningvärde diskuteras i Lennart Schön, *From War Economy to State Debt Policy*, Stockholm 1989. Förloppens genomslag i institutionella regimer på arbetsmarknaden behandlas av Christer Lundh, *Spelets regler. Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000*, Stockholm 2002 och hur genusrelationerna förändras behandlas av Schön 2000, och Maria Stanfors, *Education, Labor Force Participation and Changing Fertility Patterns. A Study of Women and Socioeconomic Change in Twentieth Century Sweden*, Lund 2003.

att därefter väsentligt minska under strukturrationaliseringen. Denna tanke har också visat sig vara riktig. Jag har i senare arbeten visat att spännvidden (eller divergensen) i tillväxttakt varit avsevärt mycket större under omvandlingsskeden än under de senare rationaliseringsskedena.⁹

Ett litet påpekande är dock på plats. Den distinktion som gjordes i artikeln 1983 mellan strukturomvandling och strukturrationalisering som skilda faser har i senare arbeten förändrats, vilket Lindmark och Vikström aldrig uppmärksammar. Redan 1990 talar jag om omvandling och rationalisering som de utmärkande företeelserna, där rationalisering *kan* innebära strukturrationalisering inom branscher.¹⁰ I boken från 2000 förekommer begreppet strukturrationalisering överhuvudtaget inte i modellen över cykler. Rationalisering är ett vidare begrepp som utgår från att de olika möjligheterna med innovationer blir mera kända, varigenom rationaliteten eller logiken i användningen av dem får ett ökat utrymme. Det driver på effektivitetsökningen samtidigt som konkurrensen ökar och entreprenörsvinster pressas samman. Båda dessa effekter under rationaliseringen har alltså påvisats empiriskt – å ena sidan har då produktivitetstillväxten ökat inom branscherna och å andra sidan har vinstmarginalerna minskat, fram till den strukturella krisen.

Hade Lindmark och Vikström läst litet mer än artikeln från 1983 skulle den långa diskussionen om strukturrationalisering som fas aldrig behövt föras.

Lindmarks och Vikströms alternativa analys

Huvudinslaget i Lindmarks och Vikströms artikel är deras egen beräkning av den årliga takten i strukturomvandlingen i svensk ekonomi sedan 1870. Det är en beräkning präglad av egendomliga påståenden och utgångspunkter.

Huvudresultaten är följande: För hela ekonomin påvisar man långa fluktuationer av ungefär 35–45 års längd men med en något annorlunda periodindelning än den jag presenterat. Omfattningen av strukturomvandlingen är emellertid avtagande över tiden. För industrin är detta drag ännu mer påfallande. Där är inslaget av längre cykliska förlopp mycket svagt och efter 1950 upphör i stort sett strukturomvandlingen inom industrin. En mätning av faktorproduktiviteten leder också Lindmark och Vikström till slutsatsen att inte bara strukturomvandlingen utan också den tekniska utvecklingen inom industrin försvagats, i synnerhet under de senaste decennierna.

9. Lennart Schön, "Electricity, Technological Change and Productivity in Swedish industry 1890-1900", *European Review of Economic History*, vol 4:2 (2000), och Schön 2000.

10. Schön 1990, s 14

Två omständigheter bör framhållas. För det första görs hela mätningen, över hela perioden 1870–1990, i förhållande till strukturen 1870. Det är alltså den årliga strukturförändringen i svensk ekonomi och i svensk industri i förhållande till sammansättningen 1870 som framträder i Lindmarks och Vikströms diagram. Där kan man verkligen tala om att välja sina utgångspunkter. Varför skall man väga vår tids strukturförändring utifrån förhållandena 1870? På vilket sätt ger 1870-talets sammansättning av industri och tjänsteproduktion relevanta utgångspunkter för att mäta vår tids utveckling? Lindmark och Vikström för en något diffus diskussion om att alternativet skulle vara en årligen länkad strukturförändring, som skulle vara sämre. Men det är inte det enda alternativet. Rimligare hade varit att mäta förändringen inom överblickbara perioder på ett eller några decennier och sedan länka samman måtten på strukturförändringen.

Nu får denna utgångspunkt mycket egendomliga konsekvenser. Författarna håller hela tiden fast vid branschstrukturen från 1870 och för samman vår tids produktion inom de ramar som gällde 1870. Motiveringen är värd att återge:

I dagsläget bestäms den finaste upplösningsnivån av branschstrukturen i HNS [de historiska nationalräkenskaperna] och därför kan vare sig vi eller någon annan hantera strukturomvandling på någon annan aggregeringsnivå. Visserligen kan man med fog hävda att den "verkliga" strukturomvandlingen döljs av den grova branschindelningen. Men eftersom andra serier inte existerar finns helt enkelt inga alternativ.¹¹

De har rätt i att den verkliga strukturomvandlingen döljs med deras mått men i övrigt är påståendet grovt felaktigt. Det är möjligt att göra mer ingående beräkningar av strukturomvandlingen och jag har gjort det i flera arbeten.

Av någon anledning framgår det inte av Lindmarks och Vikströms inlägg att det är jag som konstruerat en stor del av serierna i HNS och bland annat svarat för den tyngsta volymen om industri och hantverk.¹² Följaktligen vet jag ganska väl förutsättningarna på detta område. Offentlig statistik över löpande produktion ned på finfördelad branschnivå finns långt tillbaka i tiden.

11. Magnus Lindmark & Peter Vikström "På cykeltur i svensk ekonomisk historia? Strukturförändring, tillväxt och teknisk förändring i svensk ekonomi 1870–1990", *Historisk tidskrift* 2004:4, s 567.

12. Lennart Schön, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige. Industri och hantverk 1800–1980*, Lund 1988.

De branscher som saknas i statistiken under 1800-talet har jag beräknat utifrån annat källmaterial och de finns redovisade i HNS. Lindmark och Vikström menar förmodligen att det saknas redovisade förädlingsvärden eller förädlingsvärdesandelar för olika delbranscher. För de viktigaste av dessa under 1800-talet redovisade jag emellertid förädlingsvärdesandelar i HNS och dessutom anges där källor i form av lättillgängliga offentliga undersökningar av branschernas produktionskostnader och förädlingsvärdesandelar för åren 1913, 1918 och 1926. Från 1952 anges sedan förädlingsvärden årligen i den officiella statistiken.

För HNS beräknade jag förädlingsvärden för mellanliggande år på delbranschnivå med hjälp av tull- och traktatkommitténs undersökningar av industrins insatsvaror (vikter för dessa finns angivna i HNS) och med prisserier för insatsvaror och färdigvaror som redovisas i Jonas Ljungbergs prishistoriska arbeten, vilket också finns angivet i HNS.¹³

För de fortsatta undersökningarna av den strukturella förändringen inom industrin utnyttjade jag detta material – framför allt i arbetet om industrins energianvändning.¹⁴ I detta arbete gjorde jag beräkningar av strukturförändringen inom industrin sedan 1890 med hjälp av en långt mera finfördelad branschindelning än den som Lindmark och Vikström använt. Därigenom blev det också möjligt att närmare undersöka sambanden mellan den teknologiska förändringen och strukturförändringen. Studien var arbetskrävande och tog inemot ett år att genomföra men den var naturligtvis inte omöjlig för en forskare.

Alla dessa arbeten saknas i Lindmarks och Vikströms analys av grundvalen för det långsiktiga mönstret som redovisats i bland annat Schön 2000. Mönstret framställs istället som resultatet av godtycklig "eyeball econometrics" utifrån några preliminära diagram från 1983.

Men vad har då Lindmark och Vikström för underlag till sin egen periodindelning och sina egna slutsatser om svensk ekonomisk historia? De talar aldrig riktigt om vad den branschindelning i HNS innebär, som hålls oförändrad från 1870 och som allting mäts emot. Det borde de naturligtvis ha gjort. Den historiska indelningen av industrin var grundad på råvaruförsörjningen – det fanns 8 huvudbranscher (om kraftindustrin utesluts vilken inte ingår i

13. Jonas Ljungberg, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige. Deflaterer för industriproduktionen 1888–1955*, Lund 1988; Jonas Ljungberg, *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885–1969. En prishistorisk studie*, Lund 1990.

14. Schön 1990.

modern tillverkningsindustri), nämligen metallindustri, jord- och stenindustri, träindustri, massa- och pappersindustri, livsmedelsindustri, textil- och beklädnadsindustri, läder-, hår- och gummivaruindustri samt kemisk industri. Det innebär att Lindmark och Vikström med sitt mått enbart fångar förflyttningar mellan dessa grupper.

Följaktligen hamnar allt ifrån järnmalm och stångjärn till mobiltelefoner och datorer inom samma grupp – det innebär alltså i praktiken att Lindmark och Vikström behandlar stångjärn och datorer som samma produkt inom gruppen metallindustri. På liknande sätt är det inom gruppen kemisk industri. Där ingår tjärbränning och träkolning tillsammans med plaster och läkemedel – tjära och Losec hamnar i samma tunna. Förskjutningar mellan dessa produkter noteras inte som en förändring. Däremot skiljer man väldigt noga på beklädnadsartiklar tillverkade av djur- eller människohår, å ena sidan, och av sedvanliga spånadsmaterial som ull och lin, å andra sidan. Den strukturförändringen spelade dock liten roll efter 1950.

Vad Lindmark och Vikström visar är helt enkelt att fram till början av 1900-talet var förskjutningar mellan olika råvaruområden en viktig del i den industriella strukturförändringen, men efter andra världskriget minskade denna kraftigt i betydelse och idag är den i det närmaste fullständigt irrelevant.

Det fantastiska är emellertid att Lindmark och Vikström använder dessa mått för att dra långtgående slutsatser och slå fast att den strukturella förändringen nära nog upphört och att den tekniska utvecklingen allvarligt försvagats i svensk ekonomi och svensk industri fram till 1990-talet.

Cykler och radiovågor

Om nu måtten på strukturomvandling brister betänkligt hos Lindmark och Vikström, ställer de i gengäld mycket stränga krav på cykler. Med en närmast naturvetenskaplig matematisk precision skall cykler kunna mätas som rörelser med oförändrad amplitud och oförändrad våglängd genom historien. Detta förefaller vara ett synsätt som hör hemma inom fysikens värld med ljudvågor. För mig för detta nämligen tanken till radiovågor, där vi – om vi bara lyckas ställa in våra instrument på rätt frekvens – skulle kunna följa de cykliska förloppen ostörda.

Allt är dock inte fysik. Inom biologin talar man också om cykler, till exempel livscyklar. Dessa är ju ingalunda exakta förlopp på det individuella planet med bestämd amplitud och våglängd. Variationer och störningar i det grund-

läggande mönstret är stora, men vi kan ändå uttala oss om det. I ännu högre grad gäller möjliga variationer givetvis inom ett komplext system som samhällsekonomin. Förekomsten av cykler demonstreras genom en återkommande sekvens händelser, det är själva essensen i cykelbegreppet. De cykliska förloppen är uttryck för ett kraftspel bakom tillväxten men styrkan i de olika inslagen kan variera både mellan olika epoker och mellan olika ekonomier. Det spelar till exempel roll om krig bryter ut eller om man lyckas skapa fungerande stabila institutioner internationellt. Sådana omständigheter har hittills inte förryckat det grundläggande kraftspelet bakom tillväxten men de har naturligtvis en påverkan både på styrkan och på varaktigheten i olika skeenden.

De cykliska förloppen visar trots detta en betydande regelbundenhet i längd – strukturcyklerna har sedan mitten av 1800-talet legat kring 40–45 år. Definierade faser har återkommit i en bestämd ordning och det logiska sammanhanget mellan dessa faser kan framställas i en referenscykel eller i en generaliserad modell av förloppet.¹⁵ En sådan modell är ett verktyg för den empiriska analysen.

Varför långa cykliska förlopp?

De långa cykliska förloppen måste ses i relation till en grundläggande motsägelser i den moderna ekonomin – å ena sidan ett flöde av innovativa förändringar och å andra sidan strukturer som under perioder ger tillväxten en viss inriktning. Den industriella kapitalismen innehåller båda i rikt mått – stabiliserande strukturer och förändrande förnyelse. Strukturanalysen handlar i hög grad om samspelet mellan dessa förhållanden, det vill säga hur förnyelsen kan ge upphov till strukturell förändring men också till ny stabilitet.

Ett begrepp är viktigare än andra för att förstå varför strukturer uppkommer och förändras: det är begreppet komplementaritet. Alltmer intresset riktar idag mot detta begrepp, sedan mikroelektronikens genombrott under 1980- och 1990-talen visat på omfattningen av nya komplementära samband i ekonomin. Intresset för komplementaritet har uppkommit återigen skall sägas, eftersom tanken på komplementaritet var central inom många samhällsteorier fram till andra världskriget. Begreppet kom emellertid att sopas bort med de mer strikta linjära matematiska modeller som vann insteg inom nationalekonomin under efterkrigstiden. Lindmark och Vikström noterar begreppet komplementaritet i anslutning till utvecklingsblocken men nöjer sig med

15. Se Lennart Schön, "Industrial Crises in a Model of Long Cycles: Sweden in an International Perspective", i T Myllyntaus (ed), *Economic Crises and Restructuring in History*, Frankfurt 1998.

att konstatera att det är mycket svårt att empiriskt avgränsa och mäta komplementariteter.

Föreningar av komplementära faktorer ger upphov till starka strukturer. Det är en enkel sats. Två aspekter av begreppet komplementaritet är viktiga att lyfta fram. Den ena är att komplementära faktorer är beroende av varandras specifika funktioner eller egenskaper. Om man av någon anledning ändrar det komplementära sammanhanget – exempelvis när ny teknik införs – kan man inte bara flytta arbetare eller utrustning hur som helst. Man måste förändra funktioner och förvärva nya egenskaper. Man måste göra investeringar som är tidsödande och resurskrävande. Det tar således tid att få effekter av sådana förändringar i form av ökad produktivitet eller ökad tillväxt. Omvandlingsförlopp när nya komplementariteter skapas tenderar istället att ge upphov till obalanser och flaskhalsar i ekonomin.

Den andra aspekten av komplementaritet är mera revolutionerande. I komplementära föreningar berikar faktorerna varandra. Helheten blir större än summan av delarna, vilket ger upphov till icke-linjära förlopp. När nya komplementära föreningar kommer på plats kan språngartade förändringar ske. I takt med att allt fler funktioner och egenskaper anpassas till dessa nya betingelser skapas stabila strukturer som kan ge tillväxt. Strukturerna skapar emellertid så kallad *path dependency* med ökat motstånd mot förändring, vilket är paradoxalt då tillväxten i sig förändrar så många förutsättningar. Denna motsägelse löses först i de strukturella kriserna, då lönsamheten i gamla strukturer drivits till botten samtidigt som vägen öppnats för utvecklingen utifrån de nya förutsättningarna.

I strukturanalysen finns alltså tanken att ett antal innovationer har varit centrala för att skapa nya komplementära sammanhang eller utvecklingsblock, för att använda Erik Dahmén's begrepp.¹⁶ De påverkar både utbudet och efterfrågan i ekonomin och över tiden knyts olika komplementariteter samman i strukturer som både skapar tillväxt och orsakar tröghet. Cyklerna med växlingar mellan omvandling, rationalisering och kris blir då något av en långdragen andningsrörelse i tillväxten.

Det är också viktigt att framhålla att strukturella cykler inte omedelbart framträder som vågrörelser i de aggregerade tillväxttalen. Både omvandling med expansiv förnyelse på flera områden och rationalisering med alltmera spridd effektivitetsökning kan skapa tillväxt. Det ligger emellertid skilda be-

16. Erik Dahmén, *Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919–1939*, Stockholm 1950.

teenden bakom dessa förlopp, olika aktörer framträder och handlingarna har olika resultat i ett längre perspektiv. Skiftet kan också bidra till olika samhällsklimat. Det har, inte minst, det mycket tydliga omslaget från expansiv förnyelse till effektivitetsinriktad rationalisering under år 2000 visat, helt enligt det långcykliska förloppets förutsättningar för övrigt.¹⁷ Man kan då också framhålla att det endast är en djupare analys som kan klarlägga sådana cykliska förlopp bakom tillväxten. Här tror jag att den svenska traditionen tillbaka till tiden före 1950 ifråga om studier av komplementaritet och den svenska tillgången på kvantitativt material spelar en stor roll.

Det är viktiga frågor som Lindmark och Vikström reser – viktiga och spännande för analysen av tillväxt och historisk förändring. De metoder och de material som Lindmark och Vikström använder är emellertid föga lämpade för denna analys och utrustade på sådant sätt kan ju vilken cykeltur som helst gå över styr.

17. Se Lennart Schön, *Omvandling och obalans. Mönster i svensk ekonomisk utveckling* (Långtidsutredningen 1995, bil 3), Stockholm 1994, s 103, där jag med utgångspunkt från modellen för långa cykler förväntar en expansiv andra hälft av 1990-talet men en kulmination med omslag till rationalisering omkring år 2000. Att detta omslag skulle komma så markant i mars 2000 kunde dock inte förutses.

Översikt

Gamla och nya vägar till Sveriges runinskrifter. En kritisk översikt av källpublikationerna för svenska runtexter

Av Magnus Källström

Vi är inte direkt bortskämda med historiska källor som beskriver förhållandet i det förmedeltida Sverige. Med undantag för vissa utomnordiska källor som till exempel Rimberts *Vita Anskarii* och Adam av Bremens *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, äger vi från detta skede av vår historia i stort sett bara runinskrifter. Detta textmaterial utgörs visserligen till största delen av formelartade minnesinskrifter huggna i sten, men till fördelarna hör att det alltid rör sig om originalurkunder samtidigt som de ofta är geografiskt fixerade.

Av tradition har runinskrifterna främst studerats inom den nordiska språkvetenskapen, men under de senaste decennierna kan man märka ett allt större intresse för runtexterna som källmaterial även inom ämnen som historia, religionsvetenskap och arkeologi. Att forskare som verkar inom dessa discipliner också skall vara specialister på läsning och tolkning av runinskrifter är givetvis för mycket begärt och det är därför inte särskilt märkligt att de flesta lutar sig mot de tolkningar som har framförts av språkvetarna.¹ Den källpublikation som främst brukar utnyttjas är också det stora korpusverket *Sveriges runinskrifter*,² vilket motiverar att detta ännu oavslutade arbete som påbörjades för mer än 100 år sedan och för närvarande omfattar tryckta 14 band, här tas upp i en översikt.

Idén att ge ut en samlad utgåva av alla *Sveriges runinskrifter* framfördes i början av 1880-talet av riksantikvarien Hans Hildebrand och efter knappa två decennier av förberedelser utkom det första häftet vid sekelskiftet 1900; det behandlade Ölands runinskrifter. I dag är de flesta av de svenska landskapen

1. Givetvis är det inte enbart språkvetare som skriver om runor, utan det finns – om man bortser från den esoteriska runlitteraturen – en hel del böcker som har författats av andra intresserade. Ambitionen och entusiasmen är det sällan något fel på, men ibland räcker inte kunskaperna till och framställningen kan lätt bli vilseledande i språkliga frågor (se exempelvis recension av Lars Magnar Enoksen, *Vikingarnas egna ord*, Lund 2003, i *Historisk tidskrift* 2004:3, s 487ff).

2. *Sveriges runinskrifter*, utg av Kungl Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, 1–, Stockholm 1900–.

genomgångna, men ännu saknas volymerna för norra delen av Gotland samt de norrländska landskapen norr om Gästrikland.³ Dessutom är det en lucka i bandnumreringen för band 10, som enligt planerna skall innehålla runristade lösföremål från Uppland samt en inledning och översikt av inskrifterna i detta landskap. Givetvis kommer *Sveriges runinskrifter* när det en gång fullbordas, aldrig att bli heltäckande, eftersom nya fynd ständigt tillkommer. De volymer som skrevs i början av förra seklet är naturligtvis de som har åldrats mest. Från Öland finns i dag till exempel tre gånger så många inskrifter kända, även om många av nyfynden utgörs av mindre fragment. Utgivningsprinciperna har också varierat i verket liksom utgivarnas inställning till runtexterna. I de tidiga banden finns en tydlig strävan att genom restitution och rekonstruktion finna mening i den mest söndertrasade runföljd, medan senare utgivare som Elias Wessén, Sven B F Jansson och Elisabeth Svärdström i regel har varit betydligt försiktigare. Detta gör att den forskare som vill använda en tolkning i *Sveriges runinskrifter* måste vara uppmärksam på när en inskrift har behandlats och av vem.

Den kanske snårigaste volymen är den som omfattar Södermanlands runinskrifter. Första häftet utgavs av Erik Brate 1924, men arbetet övertogs efter dennes död 1925 av Elias Wessén. Hans första uppdrag var att komplettera Brates textdel med nya planscher, eftersom den ursprungliga planschdelen hade dragits tillbaka på grund av fotografiernas dåliga kvalitet. Wesséns undersökningar av de inskrifter Brate hade behandlat resulterade inte bara i nya avbildningar, utan också i ett 46 sidor långt tillägg i det sista häftet (1936). I många fall rättar Wessén Brates läsningar och förslår emellanåt en helt ny tydning av vissa avsnitt. Den som vill citera tolkningen av en runinskrift från Södermanland som har behandlats av Brate måste alltså också konsultera tillägget. Inte sällan kräver detta ett visst tankearbete, eftersom Wessén kan vara mycket hovsam i sin kritik och bara rätta läsningen av enstaka runor, utan att nämna att Brates tolkning ju därmed också måste falla. Ett exempel är inskriften på runstenen Sö 174 i Aspö kyrka, där Brate (i *Södermanlands runinskrifter* s 135) läser **uib[ulkuur]** och tolkar detta som en felläsning för **ui biurnar** "Björns fälttecken" (s 136). Wessén väljer här att endast nämna att den tredje runan i runföljden "är **þ**, icke **b**" (s 410). Det är sedan upp till lä-

3. Runinskrifterna i Skåne, Blekinge och Halland ingår inte i verket, eftersom de tillhör ursprungligt danskt område. Dessa finns i stället publicerade i Lis Jacobsen & Erik Moltke, *Danmarks runeindskrifter*, København 1941–1942. Detsamma gäller också det ursprungligen norska landskapet Bohuslän, där de inskrifter som är ristade med den yngre varianten av runraden finns i det femte bandet av Magnus Olsen et al., *Norges innskrifter med de yngre runer*, 1–, Oslo 1941–.

saren att dra slutsatsen att den tidigare föreslagna rekonstruktionen och tolkningen är helt osannolik, eftersom runföljden inte kan ha innehållit namnet *Björn*. Ett annat exempel är runstenen Sö 159 Österberga, Runtuna socken, där Brate (s 121) i slutet av inskriften läser en ristarsignatur med inte mindre än fyra namn: **rorikr · kumytr biu · kunlaifr hiuku runar**. ”Rörik, Gudmund, Boe, Gunnlev höggo runorna.” Wessén karakteriserar (s 407) denna del av inskriften som ”[y]tterst svårläst” och anser att endast namnet **kunlaifr** är ”fullt säkert”. Konsulterar man planscherna i verket, där stenen förekommer två gånger (pl 70, 210) med olika uppmålningar, finner man dessutom många avvikelser från den hävdade runtexten. Man kan särskilt lägga märke till att det avslutande **hiuku runar** helt saknas. Förklaringen finns i Brates utförliga kommentar till läsningen (s 121), där det klart framgår att han nått fram till denna text genom att kombinera sin egen läsning med en äldre undersökning av en annan forskare. Ingen runolog har alltså på själva stenen kunnat läsa det som står i den translittererade texten av Sö 159 i *Södermanlands runinskrifter*. En uppmärksam läsare kan här lätt uppfatta läsningen som helt säker och hävda att vi på denna sten har ett exempel på att inte mindre än fyra personer har ristat runorna.

Jag har vid flera tillfällen i framför allt arkeologisk litteratur sett Brates tolkningar av de sörmländska runinskrifterna anföras och ofta utan några som helst reservationer. Egentligen är det inte så konstigt, eftersom de ger mycket fantasieggande uppgifter. Eller vad sägs om ”befästningskonster kunde han alla” (Sö 106), ”Asgot gjorde träväg” (Sö 122), ”att för hans skull stenar de ställde upp i sorg” (Sö 130), ”Kämpen är nu till olycka död, om så frejdad, (som i strofen angivits)” (Sö 137), ”Tor skydde (vården!)” (Sö 140). Samtliga dessa tolkningar bygger på läsningar där runtecken antingen är felaktigt lästa eller åtminstone mycket omdiskuterade. I läsningarna av Sö 122 och Sö 137 figurerar dessutom en del runor som uppenbarligen aldrig har funnits på stenen (se Wesséns kommentarer i *Södermanlands runinskrifter* s 396, 399). Att dessa tolkningar emellanåt dyker upp i litteraturen kan delvis också skyllas runologerna, som inte uttryckligen har tagit avstånd från de omöjliga tolkningarna eller ibland till och med traderat dessa fast de (indirekt) har avförts av Wessén redan i *Södermanlands runinskrifter*. En kanske inte så lyckad medelväg finner man i den vägvisare till runstenarna i Södermanlands län, som har utgivits av Sörmlands museum.⁴ Visserligen uppges (s 153) att tolk-

4. Thorgunn Snædal & Ingegerd Wachtmeister, *Runstenar i Södermanland. Vägvisare till runristningar i Södermanlands län*, Nyköping 1984.

ningarna i boken "är de som runforskarna och språkforskarna anser vara de mest riktiga när detta skrivs, år 1983", men tyvärr lever översättningarna inte riktigt upp till detta. I stället har författarna ofta nöjt sig med att sätta in ett frågetecken inom parentes efter de ställen i Brates tolkningar som de har uppfattat som tvivelaktiga. Man hade här önskat att dessa partier i stället helt hade uteslutits.

Första häftet av Södermanlands runinskrifter kräver alltså mycket av sin läsare för att kunna utnyttjas för vetenskapliga ändamål, men samtidigt finns det för den intresserade här många läsnings- och tolkningssvårigheter kvar att lösa. I andra delar av *Sveriges runinskrifter* kan utgivarna gå i motsatt riktning och i stället lämna delar av en inskrift översatt och utan närmare kommentarer. Äldre tolkningar av det aktuella partiet refereras däremot i regel, men utan att utgivarna tar någon ställning till bärligheten i dessa förslag. Detta tillvägagångssätt är särskilt tydligt i det andra häftet av *Smålands runinskrifter* (1961) av Ragnar Kinander och i den första delen av *Gotlands runinskrifter* (1962) av Elias Wessén och Sven B F Jansson. I det senare fallet kan det delvis bero på att arbetet enligt uppgift skall ha påskyndats för att bandet skulle bli färdigt till Gustav VI Adolfs 80-årsdag. Beträffande dessa delar av *Sveriges runinskrifter* är vi dock så lyckligt lottade att det finns senare arbeten som till stora delar fyller dessa luckor. De gotländska runinskrifterna har nyligen behandlats i en avhandling av Thorgunn Snædal.⁵ Hon kan här i många fall ge reviderade läsningar och tolkningar av de tidigare utgivna inskrifterna och redovisar dessutom en stor del av de inskrifter, som ännu inte har publicerats i *Gotlands runinskrifter*.⁶ Det andra häftet av *Smålands runinskrifter*, som omfattar runinskrifterna i Jönköpings och Kalmar län, har också fått ett komplement i en imponerande bok, som har producerats av Jönköpings länsmuseum.⁷ I boken ger stort antal forskare inom olika discipliner sin syn på länets runinskrifter och den avslutas med en utförlig guide till runstenarna, författad av Linnéa Varenius, Helmer Gustavson och Jan Agertz. Boken är dessutom illustrerad med många nytagna fotografier i färg, vilket man annars inte är så bortskämd med i runologiska sammanhang.

Det finns också kompletterande litteratur till de äldsta delarna av *Sveriges*

5. Thorgunn Snædal, *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi*, Runrön 16, Uppsala 2002.

6. Sedan december 2004 finns också det preliminära manuset till den avslutande delen av *Gotlands runinskrifter* till stora delar utlagt på Internet, se <http://www.raa.se/arkeologi/gotland3.asp>

7. Jan Agertz & Linnéa Varenius (red), "Om runstenar i Jönköpings län", *Småländska kulturbilder* 2002.

runinskrifter, men denna är inte lika lättillgängliga som ovanstående. Runinskrifterna på Öland har behandlats i en avhandling av amerikanen Bruce E Nilsson.⁸ Avhandlingen finns dock bara publicerad som mikrofilm och har få illustrationer. Dessutom är den mindre pålitlig vad det gäller detaljer i runtexterna och tolkningarna. En del av de öländska inskrifterna, nämligen det 70-tal runstensfragment som påträffades i Köpings kyrka, har senare beskrivits av amatörrunologen Jan Owe i en bok utgiven på eget förlag.⁹ Owe har lagt ner ett stort arbete på att bringa ordning i detta tidigare ganska oöverskådliga material och han redovisar med stor detaljrikedom fragmentens fyndhistoria, läsning och tolkning.

För Östergötlands del utarbetade arkeologen Arthur Nordén på 1940-talet ett supplementband, som finns i ett maskinskrivet manuskript från 1948. Manuskriptet tillhör Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA) vid Riksantikvarieämbetet i Stockholm, men förvaras på Runverket vid samma institution. Arbetets största förtjänst ligger i fotografierna, eftersom *Östergötlands runinskrifter* till stor del illustrerades med etsningar.¹⁰ Samtidigt kan man konstatera att Nordén har varit generös med retuschpenseln och att hans tolkningar ibland kan innehålla sådant som en språkvetare skulle ställa sig mycket skeptisk till. I manuskriptet finns också korrekturändringar och kommentarer – ibland ganska drastiska sådana – av Elias Wessén och Sven B F Jansson.

Runinskrifterna i de norrländska landskap, som ännu inte har utkommit i korpusverket, finns också översiktligt behandlade. Marit Åhlén har till exempel givit en preliminär beskrivning av Hälsinglands runinskrifter.¹¹ Tyvärr lider återgivningen av runtexterna här av vissa tryckfel och ett par inskrifter har hon valt att citera från J G Liljegrens *Run-urkunder* (1833), fast det borde ha varit lätt att gå tillbaka till den källa som Liljegen har utnyttjat. Det har också hänt en hel del vad det gäller tolkningen av några av de märkligaste inskrifterna i detta landskap sedan Åhléns översikt trycktes.¹² Medelpads runstenar är beskrivna i en skrift författad av Algot Hellbom och utgiven av

8. Bruce E Nilsson, *The Runic Inscriptions of Öland*, Xerox university microfilms, Ann Arbor, Michigan 1975.

9. Jan Owe, *Runstensfynden från Köpings kyrka*, Bro 2002.

10. Nordéns fotografier är också tillgängliga i fotografisamlingen i ATA och många av hans läsningar finns refererade i Jan Owe, *Svenskt runnamnsregister*, andra omarbetade upplagan, Hässelby 1996, s 98–112.

11. Marit Åhlén, "Runinskrifter i Hälsingland", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27 (1994), s 33–50.

12. Se t ex Lena Peterson, "The Graphematic System of the Staveless Runes", i James E Knirk (ed), *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990*, Runrön 9, Uppsala 1994, s 223–252; Stefan Brink, "Forsaringen. Nordens äldsta lag-

Sundsvalls museum.¹³ Hellbom redovisar flitigt äldre uppgifter och läsningar från Johannes Bureus och framåt, men han verkar märkligt nog inte ha utnyttjat de bevarade stenarna i full utsträckning ifall dessa inte varit uppmålade av en expert. Arbetet finns också i en andra omarbetad upplaga från 1994, som dock inte är tryckt utan endast finns i ett fåtal exemplar med inklistrade illustrationer. Umeå universitetsbibliotek äger ett av dessa.

Arbeten av ovanstående slag är naturligtvis mycket värdefulla för den som vill använda runstensmaterialet från en viss region. Betydligt svårare kan det vara att skaffa sig en fullständig översikt av de inskrifter som ännu inte är publicerade. Samma sak gäller de inskrifter som visserligen behandlas i *Sveriges runinskrifter*, men där läsningen och tolkningen har reviderats i enskilda tidskriftsartiklar, efter det att det aktuella bandet har lämnat trycket.¹⁴ Många nyläsningar och nytolkningar har också tillkommit genom de avhandlingar som har skrivits inom projektet "De vikingatida runinskrifternas kronologi" vid institutionen för nordiska språk i Uppsala.¹⁵ Flera nyttiga hjälpmedel finns dock sedan en tid tillgängliga på Internet. Mest användbar är kanske *Samnordisk runtextdatabas*, som inte bara omfattar de runinskrifter som är kända från de nordiska länderna utan också många av de nordiska runinskrifter som har påträffats på annat håll, främst i Storbritannien.¹⁶ Läsningarna

bud", i Else Roesdahl & Preben Meulengracht Sørensen (red), *Beretning fra femtende tværfaglige vikingesymposium*, Højbjerg 1996, s 27–55; Gun Widmark, "Till tolkningen av Forsaringens inskrift", i Lennart Elmevik & Svante Strandberg et al. (red), *Runor och namn. Hyllningsskrift till Lena Peterson den 27 januari 1999*, Uppsala 1999, s 117–124.

13. Algot Hellbom, *Medelpads runstenar*, Sundsvall 1979.

14. Inte sällan kan till synes minimala ändringar i läsningen av en inskrift resultera i att ett tidigare tolkningsförslag helt kan avföras. För ett synnerligen belysande exempel, se Helmer Gustavson, "Oklundainskriften sjuttio år efteråt", i Wilhelm Heizmann & Astrid van Nahl (Hrsg), *Runica – Germanica – Mediaevalia*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 37, Berlin 2003. I det aktuella fallet har nyläsningen bland annat nåtts genom att ny digital teknik har använts vid undersökningen. Metoden finns bland annat presenterad i Jan O H Swantesson, "Läsning av inskriptioner med hjälp av mikroarteringsteknik", i Audun Dybdahl & Jan Ragnar Hagland (red), *Innskrifter og datering. Dating Inscriptions*, Trondheim 1998.

15. Dessa är förutom Thorgunn Snædals ovan nämnda avhandling: Henrik Williams, *Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter*, Runrön 3, Uppsala 1990; Svante Lagman, *De stungna runorna. Användning och ljudvärden i runsvenska steninskrifter*, Runrön 4, Uppsala 1990; Marit Åhlén, *Runröstaren Öpir. En monografi*, Runrön 12, Uppsala 1997; Per Stille, *Runstenar och runröstare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering*, Runrön 13, Uppsala 1999; Patrik Larsson, *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*, Runrön 17, Uppsala 2002. Bland andra användbara publikationer i serien Runrön bör även nämnas Jan Axelsson, *Mellansvenska runröstare. Förteckning över signerade och attribuerade inskrifter*, Runrön 5, Uppsala 1993 och Rune Palm, *Runor och regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*, Runrön 7, Uppsala 1992.

16. Samnordisk runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>

bygger i de flesta fall på de nationella runverken, men inte sällan är de reviderade med läsningar och tolkningar hämtade från senare publikationer. Även otryckta källor har utnyttjats, som exempelvis det preliminära manuskriptet till den avslutande delen av *Gotlands runinskrifter* och otryckta undersökningsrapporter i ATA. Runtextdatabasen uppdaterades senast den 18 september 2004 och den nya versionen innehåller en del nyheter, bland annat 363 nytillkomna inskrifter, ett större antal alternativläsningar och tolkningar, arkeologiska stildateringar, korsformer, koordinater i rikets nät för de enskilda inskrifterna samt i många fall också bildlänkar till Riksantikvarieämbetets databas *Kulturmiljöbild*.¹⁷ Fler nordiska runinskrifter som har påträffats utanför de nordiska länderna har också tillkommit, men ännu saknas stora delar av det ganska svårhanterliga ryska runmaterialet. Det är också en lucka för norska inskrifter som är ristade med det äldre runalfabetet.

Ursprunget till *Samnordisk runtextdatabas* är den databas över svenska runinskrifter som upprättades inom projektet "De vikingatida runinskrifternas kronologi" i slutet av 1980-talet, och det är fortfarande tydligt att databasen i huvudsak vänder sig till dem som är intresserade av språket i runinskrifterna.¹⁸ Det är ganska lätt att söka efter teckenföljder, enskilda ljud och ord, men det krävs en viss kunskap i runortografi, normaliseringsprinciper och nordiska fornspråk för att databasen skall kunna utnyttjas till fullo. Man skall till exempel inte tro att man utan kunskap om fornnordisk böjningslära kan få upp alla belägg för ett ord eller namn med en enkel knapptryckning. Dessutom finns ibland oregelbundenheter i normaliseringarna till fornspråken som gör att man kan missa belägg. Databasen innehåller dock även översättningar av inskrifterna, men då främst i engelsk språkdräkt.

En viss fara när runinskrifter samlas i en databas är att denna får karaktären av primärkälla, särskilt som läsningarna och tolkningarna ibland kan vara korrigerade efter svårtillgängliga otryckta källor. Det är då mycket lätt att man låter bli att kontrollera ursprunget till den text som återfinns i databasen. Många läsningar av inskrifterna i exempelvis Östergötland och Södermanland återgår i brist på senare undersökningar direkt på publiceringen i *Sveriges runinskrifter*, vilket gör att man även här bör vara vaksam. Det kan

17. <http://www.raa.se/kmb/normal.asp>

18. Denna databas ligger till grund för Lena Peterson, *Svenskt runordsregister*, andra, reviderade upplagan, Runrön 2, Uppsala 1994. Runordsregistret upptar alla ord i vikingatida steninskrifter (samt den så kallade Forsaringen) från medeltida svenskt område med undantag för Gotland. Beträffande det senare landskapet innehåller Thorgunn Snædals ovan anförda avhandling en ordlista som kan användas som komplement.

bland annat konstateras att slutet på den ovan nämnda Sö 159 återges exakt som Brate gjorde 1924, trots Wesséns invändningar i tillägget. De imaginära runorna på Sö 122 och Sö 137 finns också kvar fast inom hakparentes, vilket i databasen annars markerar försvunna runor som har supplerats efter en äldre källa. Fördelen med en databas är dock att den kan uppdateras med jämna mellanrum och att den med tiden blir allt mer korrekt.

Eftersom runinskrifterna ofta utgörs av minnesinskrifter är de som bekant rika på personnamn. Även för dessa finns numera en bekväm resurs på Internet, nämligen *Nordiskt runnamnslexikon*, som har utarbetats av Lena Peterson vid Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala.¹⁹ Lexikonet, som uppdaterades senast i februari 2002, är även utgivet på CD-rom. Peterson ger här en alfabetisk uppställning av samtliga tolkade personnamn i runinskrifterna från nordisk vikingatid med belägg, etymologi och relevanta litteraturhänvisningar. Dessutom finns bland annat frekvenstabeller över de vanligaste personnamnen och särskilda avdelningar med mytologiska namn, namn på kristna centralgestalter och helgon samt ortnamn, som finns belagda i runinskrifterna. Nyligen har Peterson också sammanställt ett särskilt *Lexikon över urnordiska personnamn*, som bygger på samma principer och där källorna utgörs av urnordiska runinskrifter, de nordiska ortnamnen *-lev* och den fornengelska dikten *Beowulf*.²⁰

Bibliografier är givetvis värdefulla för den som vill söka uppgifter om en viss runinskrift. Mest omfattande är den bibliografi som har utarbetats av Jan Owe och som finns utgiven i en stencilerad upplaga av Riksantikvarieämbetet.²¹ Tyvärr är inte arbetena uppställda i alfabetisk ordning efter författarnamn och årtal, utan efter författarnamn och arbetets titel. Detta beror på att Owe varit av åsikten "att man oftare känner till titeln på en bok eller uppsats än dess utgivningsår" (s iii). Tyvärr är det nog för många tvärtom och det är ganska besvärligt när man skall söka efter artiklar av produktiva författare som gärna har använt snarlika titlar på sina arbeten. Bibliografins användbarhet ökas dock av en mycket ambitiös korsreferenslista som gör det möjligt att utifrån en enskild inskrift få hänvisningar till olika ställen i bibliografen. Owe har också gjort sin bibliografi tillgänglig på Internet, men här utan korsreferenserna.²²

19. Lena Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*, fjärde, reviderade versionen med tillägg av frekvenstabeller och finalalfabetisk namnlista februari 2002, Uppsala 2002. <http://www.sofi.se/SOFIU/runlex/>

20. Lena Peterson, *Lexikon över urnordiska personnamn*, Uppsala 2004. <http://www.sofi.se/SOFIU/lup/runsten.htm>

21. Jan Owe, *Svensk runbibliografi 1880–1993*, Stockholm 1995.

22. <http://hemsidor.torget.se/users/j/jaow/>

Årliga bibliografier som täcker tiden efter Owe's arbete återfinns i *Nytt om runer. Meldingsblad om runeforskning* (1986–), som utges av James Knirk vid Runearkivet i Oslo. Bibliografierna från 1995 och framåt finns dessutom på tidskriftens hemsida.²³ *Nytt om runer* publiceras årsvis och innehåller förutom bibliografin en löpande redovisning av nyfunna runinskrifter och annat av runologiskt intresse som konferenser och pågående forskningsprojekt. Tidigare publicerades de svenska nyfynden årsvis i *Fornvännen*, men tyvärr avstannade denna publicering i början av 1990-talet och *Nytt om runer* är numera den enda publikation där man kan söka uppgifter om sådana. Nackdelen är att inskrifterna i *Nytt om runer* inte illustreras med fotografier, utan bara med renritningar. Även rapporterna om nyfynden finns på tidskriftens hemsida från och med 1995 och de två senaste numren är dessutom tillgängliga i sin helhet.

Den historiker, religionshistoriker eller arkeolog som vill utnyttja runinskrifterna som källmaterial har alltså en rik flora av litteratur och andra hjälpmedel att anlita. *Sveriges runinskrifter* kommer alltid att vara – och bör så också vara – det verk som man vänder sig till för att finna relevanta upplysningar om en enskild inskrift, men som förhoppningsvis har framgått ovan finns det ofta anledning att även konsultera andra källor.

23. <http://ariadne.uio.no/runenews/>

Litteratur

Öst, väst eller mitt emellan? Företagandets sociala nätverk i Borås och Örebro 1890–1920

Tomas Nilson, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer 1890–1920*, Diss, Historiska institutionen, Göteborgs universitet nr 41, Göteborg 2004. 320 s.

Historiker har under lång tid betraktat företagare som aktörer med förmåga att förändra och förnya sin verksamhet i schumpeteriansk anda. Företagarna har intagit positioner i ett ekonomiskt system, ofta av hierarkisk art. Sedan lång tid tillbaka har det genom forskning av bland andra Bengt Johannisson och hans krets i Växjö konstaterats, att den framgång företaget i Gnosjöbygden haft i osedvanligt hög grad vilat på det sociala och ekonomiska nätverk som där finns. Under senare år har företagandets sociala och ekonomiska nätverk i bland annat Skelleftebygden och Sundsvallstrakten varit i blickpunkten för forskare vid de historiska och ekonomisk-historiska institutionerna i Umeå (t ex Mikael Svanberg 1999 och Torbjörn Danell 2000). Forskning om nätverk som i huvudsak socialt och kulturellt kapital inom en platt organisation och präglad av ett ömsesidigt beroende har varit en framträdande inriktning vid de historiska institutionerna i Uppsala och Göteborg under det senaste decenniet.¹ Därvid har de ekonomiska faktorer som alltid varit så centrala i tidigare historiska studier av kontakter mellan människor kommit att inta en mindre framskjuten plats.

Tomas Nilsons avhandling passar väl in i sistnämnda mönster. Han klagör på ett par ställen (s 10, 175, 233) i sin avhandling, att det är de sociala och kulturella faktorerna hos företaget i Borås och Örebro som hans intresse riktar sig mot. Konsekvenserna av att i så hög grad förbigå de ekonomiska faktorerna kommer att diskuteras i det följande.

Perioden som Tomas Nilson behandlar, åren 1890–1920, är en tid av snabb omvandling i Sverige med industrialisering, elektrifiering, urbanisering och framväxt av viktiga institutioner såsom arbetsgivar- och fackorganisationer, municipalsamhällen och banker med mera. Till Sveriges mest snabbväxande städer under perioden 1890–1920 hörde Borås och Örebro. Tomas Nilson anger som avhandlingens huvudsyfte att undersöka företagarnas rekryterings- och karriär-

1. Se t ex Håkan Gunneriusson (red), *Sociala nätverk och fält*, Uppsala 2002, eller Einar Hreinsson & Tomas Nilson (red), *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*, Lund 2003.

mönster samt livsstil under perioden 1890–1920 genom att jämföra förhållandena i de båda städerna. Undersökningen vilar på två tvärsnittsår, 1896 och 1919.

I första kapitlet redovisar författaren de fyra frågor som bildar utgångspunkt för undersökningen, nämligen de om företagargruppernas sociala struktur, ekonomiska skiktning och livsstil samt hur rekryteringen till företagargrupperna påverkades av den fysiska och kulturella miljön i respektive region. Avsikten med samtliga frågor är att iaktta och analysera likheter och skillnader mellan de båda städerna.

Nilson anger den forskning som han lutat sig emot i sin undersökning vara dels biografier, som berört storföretagare (bl a Göran B Nilssons och Ulf Olssons om familjen Wallenberg), dels den småföretagarforskning som utförts i Sverige och som han menar är ganska eftersatt. Han kallar sin egen metod prosopografisk, det vill säga han vill undersöka många olika data kring en bestämd grupp, samtidigt som metoden är komparativ – den skall lyfta fram vad som skiljer och förenar de båda städerna i de studerade avseendena.

I kapitel 2 skildras Borås och Örebros utveckling under perioden. Här klargörs också Borås framväxt och utveckling från handelsstad på 1600-talet till industristad på 1800-talet, medan Örebro, som grundades under medeltiden, senare utvecklades till både ett administrativt centrum och en betydande handels- och industristad. Båda städernas befolkning tillväxte mycket snabbt vid 1800-talets slut främst på grund av industrialiseringen, till en början genom inflyttning från omgivande landsbygd, från omkring 1900 på grund av födelseöverskott. Borås tillväxt kan knytas till textilindustrin, som ju till stor del berodde på inflyttning av vävnadsförläggare från Sjuhäradsbygden. Efter första världskriget blev också triå- och konfektionsbranscherna framträdande i Borås. Även Örebro hade en fas av förindustriell verksamhet inom smide och garveri, men från slutet av 1890-talet satte skoidustrins snabba intåg fart på industrialiseringen. Även i Närke fanns protoindustri i form av det så kallade "partiskomakeriet" i bygderna runt Kumla och i viss mån Örebro, och det var det som sedan bidrog till industrialiseringen i staden.

I det andra kapitlet diskuteras även företagaran. Diskussionen förs utifrån de båda städernas innehav av "socialt kapital" (enligt Pierre Bourdieus terminologi), medborgaranda (i Robert D Putnams tappning) och typ av religiositet. Nilson stöder sig här på den forskning beträffande skillnader mellan Öst- och Västsverige, som tidigare konstaterats av bland andra Bernt Gustafsson och Christer Winberg. Örebro med sin större andel företagare inom frikyrkoföreningar och andra ideella föreningar räknas till öst, medan Borås kännetecknas av den västsvenska hierarkiska strukturen med högkyrklighet och aktning för överhet. Kapitlet avslutas med två hypoteser, nämligen a) Borås kunde betraktas som en stängd stad ur rekryterings- och karriärsynpunkt på grund av en västsvenskt hierarkisk social struktur, medan b) Örebro var öppen på grund av att här fanns fler arenor för

att ta till sig socialt kapital, en öppnare kulturell miljö etcetera. (Hypoteserna kan egentligen sammanfattats i en, och dessutom kunde denna enda gärna ha kommit redan i första kapitlet i anslutning till de fyra forskningsfrågorna.)

I kapitel 3 görs en uppdelning av de företagare som ingår i undersökningen i sex olika grupper efter taxerad inkomst år 1919. Antalet Boråsföretagare var totalt för år 1896 52 och år 1919 115 stycken. Motsvarande siffror för Örebro var 50 respektive 152 stycken. En del av dessa fanns med vid båda tillfällena. Gruppindelningen är som följer:

Grupp 1	har inkomst på	0–5 000 kr
Grupp 2	" " "	5 001–10 000 kr
Grupp 3	" " "	10 001–25 000 kr
Grupp 4	" " "	25 001–50 000 kr
Grupp 5	" " "	50 001–100 000 kr
Grupp 6	" " "	över 100 000 kr.

Grupp 1 och 2 – med inkomst från 0–10 000 kronor år 1919 – räknar författaren som mindre framgångsrika, grupp 3 och 4 som ekonomiskt framgångsrika och grupp 5 och 6, de mest förmögna, också som mycket ekonomiskt framgångsrika. Frågan är om inte Nilsons undersökning skulle tjänat på om författaren i stället för sex inkomstgrupper bakat ihop dem till tre, med tanke på att det totala antalet ändå är ganska litet.

Det visade sig, att företagargruppernas sammansättning i ålder var lika i de båda städerna, dock var andelen yngre företagare något större i Borås. Boråsföretagarna kom i fler fall från närområdet än Örebros dito; Nilson hävdar att detta berodde på Borås relativt isolerade läge. I Örebro kom en större andel företagare från underskiktet, var alltså nya män, i Borås från det ledande samhällsskiktet. Örebro hade också en större andel som hörde till de lägsta ekonomiska grupperna, medan Borås hade fler från de ekonomiskt framgångsrika skikten. Det proto-industriella arvets betydelse visade sig ha varit störst i Boråstrakten. Däremot skilde sig knappast boendemönstret åt i de båda städerna – föga förvånande bodde de flesta välbärgade företagare utefter de finaste gatorna eller i de finaste vilakvarteren. I båda hade företagare från de undre skikten svårt att avancera. Likaså var det vid denna tid vanligt att de mer burgna företagarna var aktiva i stadens politik.

I det fjärde kapitlet diskuteras äktenskap, utbildning och ekonomi. Nilson utgår beträffande äktenskap från Edward Shorter, som menar att med kapitalismen följer en mer individuell livsstil, som leder till att man väljer livsledsagare mera fritt än tidigare. Författaren framhåller emellertid också, att det enligt Lawrence Stone fortfarande under industrialismens genombrottsstid förekom att äktenskapsval företrädesvis gjordes inom samma ekonomiska och sociala skikt med för-

äldrars och släktens godkännande. Nilson menar att det var regel att äktenskap både i Borås och Örebro ingicks senare bland de mer välbärgade grupperna av företagare än bland de fattigare grupperna. Det blev vidare i båda städerna med tiden vanligare att bättre ställda företagare gifte sig under sitt stånd; i Örebro var dock äktenskap inom de lägre ekonomiska skikten vanligare.

Praktisk skolning, menar Nilson, var viktigare än utbildning. Vidare förekom naturligtvis särskilda strategier för att gifta sig så förmånligt som möjligt. Exempel på sådan är försök att skaffa sig en bra position eller mycket kapital innan man gifte sig, eller att någon företagsam man konserverade en äldre kvinna med resurser för att stiga i rang. Ingifte i en företagsläkt var givetvis också en väg till framgång.

I det femte kapitlet koncentreras framställningen kring de sociala nätverkens betydelse. Nära släktskap var de vanligaste och starkaste länkarna. Andra viktiga nätverkslänkar var medlemskap i Frimurarorden, Odd Fellows, fabriks- och hantverksförening etcetera. Frikyrkans roll i nätverket var mycket viktig i Örebro. I Borås däremot hade den ingen betydelse, där spelade i stället köpmannaföreningen en central roll.

Det sjätte kapitlet sammanfattar resultatet av undersökningen. Här återkommer Nilson till sina två hypoteser – med Örebro som en ”öppen” och Borås som en ”stängd” stad – något som han menar verifierats i undersökningen. Örebro blir ”öppet, med en nästan amerikansk tro på individens egen förmåga, där hårt arbete och personlig ambition räckte långt”, medan den kulturella miljön i Borås kan beskrivas som betydligt mer ”stängd”. Hypoteserna anser författaren bekräftas även av respektive stads industristruktur, eftersom det var betydligt lättare att gå från hantverksmässig till industriell tillverkning i Örebro än det var i Borås, där den dominerande textilbranschen var tekniskt komplex och följaktligen betydligt mer kapitalkrävande. Att starta skotillverkning i industriell skala krävde inte så mycket ekonomiska resurser, man kunde hyra maskiner. Den materiella verkligheten i Borås var mera reserverad och stängd, men här fanns dock möjligheter till nischer, inom till exempel trikå och konfektion.

Örebro var alltså mera av en uppkomlingsstad, medan Borås hade ett gott företagarklimat för ett fåtal personer med homogen och adekvat bakgrund.

Nilsons avhandling är välkommen eftersom den sätter ljuset på en grupp som oftast är svår att komma åt, nämligen de små företagen och deras ägare. (Här har gränsen satts vid ägare till företag med minst 10 anställda och/eller företagare med minst 10 000 kronor i inkomst, s 264f). Orsakerna till att ägarna till små företag sällan behandlats av den historiska forskningen tar Nilson upp inledningsvis samt i bilaga 1 (s 259ff), där han förtjänstfullt presenterar sitt dataunderlag och dataproblemen. För småföretag är underlaget ofta svagt eller saknas. Omläggningar i statistikinsamlingen har spelat in – bland annat 1913 års statistikreform. Små industriföretag har kanske inte skickat in uppgifter (eller skickat in ofull-

ständiga uppgifter) till Kommerskollegium under den av Nilson behandlade perioden. Gränsdragningen mellan industri och hantverk har ofta varit svår att göra (s 270), och företagen har inte kommit med av den anledningen. Problematiken kring denna gränsdragning har tagits upp av bland andra Lennart Jörberg (1988) och Jan-Erik Pettersson (1980), men också långt tidigare av Axel Iveroth (1944) och nyligen av Torbjörn Danell (2000), de två senare ej omnämnda av Nilson.

En annan svårighet som aldrig blir riktigt utredd i Nilsons avhandling är betydelsen av begreppen företagare och företagande. Uppenbarligen avser Nilson med företagare "de som ägde och drev företag" (s 259). På de flesta ställen i avhandlingen kan företagare likställas med ägare. En knepighet blir då att i den engelska sammanfattningen har företagare konsekvent översatts med "entrepreneur", inte "owner" eller "share-holder". Företagandet blir därför i Nilsons avhandling de handlingar som ägaren till ett företag utför, inte nödvändigtvis de verksamheter som den som är disponent, företagschef eller produktutvecklare bedriver, vilka kan vara väl så avgörande för företaget som vem som är ägare.

En annan problematisk gränsdragning är den mellan Öst- och Västsverige, en fråga som under lång tid varit en central forskningsinriktning vid den historiska institutionen i Göteborg. Borås hör givetvis till Västsverige, medan Örebro inte lika självklart kan räknas till Östsverige. "Det egentligen enda typiska östsvenska draget i Örebro är folkrörelsernas (frikyrkans framför allt) utbredning", skriver Nilson själv (s 48). Men på andra områden i andra sammanhang i studien likställer Nilson Örebro med Östsverige till exempel beträffande mobiliteten, som var större i Örebro och Östsverige, och när det gällde möjligheterna skaffa sig socialt kapital. Men jämförelsen mellan öst och väst skulle gett betydligt mer, om Nilson också utnyttjat vad som skrivits om till exempel Norrköping, i synnerhet som här föreligger en utförlig stadsmonografi i flera band, där Jörn Svensson i *Norrköpings Historia V, Tiden 1870–1914*² tar upp den svenska bomullsindustrins utveckling och jämför öst och väst. Skillnaderna mellan Öst- och Västsverige hade då kunnat belysas och analyseras betydligt bättre. Analysen kunde dessutom stärkts och nyanseras ytterligare, till exempel beträffande frikyrklighet och företagande. Jämförelser kunde här gjorts med andra snabbväxande industristäder vid samma tid, till exempel med Jönköping och Skellefteå, för vilka också redan gjorts omfattande studier. Tyvärr saknas referenser till dessa undersökningar.

Ytterligare en svårighet är vad som skall betraktas som hörande till staden. Det gäller i synnerhet Borås, som ju alltid med sina tekoindustrier stått i intim förbindelse med Sjuhäradsbygden söder om staden. För Örebros del är det framför allt kontakterna med Stockholm som Nilson lyfter fram, men även med Bergslagen norröver. Genom att Nilson så strikt stannar vid stadsgränsen vad gäller ägande och drift av företag (dock något som lätt kan förstås av arbetsmässiga skäl), går

2. Jörn Svensson, *Norrköpings Historia V, Tiden 1870–1914*, Stockholm 1972, s 199ff

troligen många viktiga nätverkskopplingar förlorade. Genom att författaren endast behandlar företagsägare skrivna i någon av de båda städerna, hamnar åtskilliga andra betydande aktörer utanför. Ett exempel på detta är den av Nilson omnämnde kamrer Claes Bergman i Örebro, författaren Hjalmar Bergmans far, som bland annat var en av grundarna av AB Örebro pappersbruk 1901, ett företag som ej kommer med, eftersom ingen av ägarna ("företagarna") var hemmahörande i Örebro. Ett annat skäl till exkluderingen är, att pappersbruket låg strax utanför stadsgränsen – i Almby socken.

Trots att författaren på flera ställen framhåller, att det är företagarnas sociala nätverk som står i fokus, kan han inte komma ifrån att det ekonomiska nätverket också har stor betydelse. Som nämnts indelar han företagarna i sex grupper efter inkomst, och denna gruppering bildar utgångspunkten för det mesta i hans undersökning. Boendet visar sig vara klart kopplat till förmögenhet. Vidare framgår, att de mest ekonomiskt framgångsrika företagarna föga förvånande har de tätaste och flesta sociala nätverksanknytningarna i form av medlemskap i föreningar och sällskap (s 227f). Han kommer också fram till att släktskap mellan företagare är vanligt förekommande, något oftare i Borås än i Örebro. Det hade funnits en möjlighet att gå vidare genom att studera enskilda företagares engagemang och ägande i andra företag. Det hade kunnat styrka, om företagare som var släkt också stödde varandra ekonomiskt, och om nya företag utvecklades ur dessa ekonomiska förbindelser. Detta torde vara fallet i Borås och Örebro liksom i Skellefteå (jämför här med Torbjörn Danell 2000, s goff, 206ff).

Nilsons studie är rik på tabeller. I bästa fall har utvecklingen för Borås respektive Örebro sammanförts i en tabell, så att det blir enkelt att jämföra (t ex tabell 3:15, s 83), men det förekommer ofta, att den är uppsplittrad på respektive stad (t ex Borås i tabell 3:21, s 90; Örebro i tabell 3:22, s 92). Vidare har uppdelningen på sex ekonomiska grupper inneburit att talen i grupperna ofta blir väldigt små. I flera fall har de i sig låga talen i tabellerna omvandlats till procenttal, som i tabell 5:3 (s 187), där nio företagare grupperas enligt talen 22,2 procent (2 st), 33,4 procent (3 st), 22,2 procent (2 st), 22,2 procent (2 st). Här hade det varit klart bättre och enklare utan omvandling. En enkel väg för att få större tal hade som redan nämnts också varit att slå samman grupperna till tre. Sammanställningarna i diagramform är däremot mycket bättre: distinkta och lätta att tolka, dessutom jämförande.

Avhandlingen har sin styrka i avsnitten om de sociala nätverken i Borås respektive Örebro, vilket ju också utgjort huvuduppgiften. Här positionerar sig Nilson föredömligt i förhållande till teorier av Lin, Cookson och Rose med flera. Resultaten av undersökningen torde stå sig, med ett snävare rekryteringsmönster i Borås än i Örebro för företagandet. Möjligen kunde författaren klarare ha framhållit att Örebros öppnare hållning för nyföretagande också berodde på att det var en mycket mer differentierad och större stad, med en stor administrativ sek-

tor och med en mer mångfasetterad industristruktur, där skoindustrin bara utgjorde en del, vid sidan om livsmedels-, verkstads- och pappersindustri. Nilsons sammanfattningar i slutet av varje kapitel är ett beprövat pedagogiskt grepp, som också här fungerar bra.

Nilson har valt att studera det sociala kapitalet i Borås och Örebro ur en mängd olika aspekter, och detta är givetvis positivt. Men frågan är om inte syftet med och resultaten av hans studie skulle ha framstått än klarare om han begränsat antalet variabler och i stället gjort jämförelser med resultaten från några andra stadsmonografier, framför allt beträffande Norrköping – vad gäller förhållandena i Väst- respektive Östsvrige – men också beträffande till exempel Jönköping och Skellefteå, vad gäller företagande och religiositet. Dessa påpekanden får dock inte undanskymma, att Nilson lämnat viktiga, bestående bidrag till studierna av företagandets villkor i det industriella genombrottsskedet i Sverige.

*Sven-Olof Olsson**

* Fakultetsopponent.

Amerika i Sverige

Martin Alm, *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, Diss, Studia Historica Lundensia 10, Lund 2002. 391 s.

Vid mitten av 1990-talet gjordes en undersökning om vilka länder som stod svenskarna nära. Resultaten visade att USA kom högt på listan. Bland annat ställdes frågan om till vilka länder svenskar skulle kunna tänka sig att flytta. Inom den fjärdedel av befolkningen som sade sig ha övervägt att flytta till ett annat land var USA den populäraste destinationen före Australien och de nordiska och andra europeiska länder. USA var även ett vanligt svar när frågan ställdes vart man skulle flytta om man var tvungen att lämna Sverige. Den populäraste destinationen 1991–1995 var Norge med USA på andra plats, följt av Danmark, Australien och Storbritannien.¹ Undersökningar av det här slaget illustrerar en dimension av det svenska samhället som observerats och diskuteras under hela 1900-talet, nämligen förhållandet till USA. Man kan nog säga att de flesta svenskar har eller har haft en åsikt om USA – negativ eller positiv – men att ganska få förhåller sig likgiltiga. Detta gör det svenska förhållandet till landet speciellt och just denna relation är temat för Martin Alms doktorsavhandling *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*.

Avhandlingens syfte är att ”undersöka de dominerande svenska föreställningarna om USA cirka 1900–1939 och använda dessa föreställningar som en ingång till ett studium av svenska diskussioner om och reflektioner om det svenska samhällets och den svenska kulturens beskaffenhet under denna tidsperiod” (s 16). Tre empiriska områden undersöks: den svenska emigrationsdebatten under 1900-talets första decennier, diskussioner under mellankrigstiden om Amerika som teknologisk och ekonomisk förebild, och debatten om den kulturella amerikaniseringen av Sverige och dess följder under 1920-talet.

Avhandlingen tar sina utgångspunkter i ett antal centrala begrepp. Det första är en distinktion mellan ”bild” och ”berättelse”. Med bilden av Amerika avses, i bland andra Eva Blocks och Lars Wendelius efterföljd, något som kan definieras som ”uppfattning om Amerika” eller ”föreställningar om Amerika”. En svensk amerikabild är en sammanfattning av dessa uppfattningar eller föreställningar. Den innehåller däremot ingenting som organiserar eller håller samman de föreställningar eller åsikter som sammanförs i bilden, varför begreppet berättelse introduceras. En berättelse definieras som ett antal händelser som är större än sum-

1. Anna Rönström & Lennart Weibull, ”Världen utanför”, i Sören Holmberg & Lennart Weibull (red), *Mitt i nittioalet*, Göteborg 1996, s 415.

man av dessa. Det är något som för handlingen framåt, och här finns en intrig. Berättelsen används för att strukturera och göra vår tillvaro meningsfull. Alm ansluter sig till Paul Ricoeur och hans resonemang, att en berättelse är ett fundamentalt sätt på vilket vi människor organiserar vår tidsuppfattning. Berättelsen blir det styrande meningsskapande begreppet som uttalar sig om hur faktorer och element är relaterade till varandra. Det finns en grundberättelse som rymmer olika variationer, men också uppvisar "stor seghet" (s 26). Berättelser kan användas på olika sätt och avhandlingen skiljer mellan ett ideologiskt och ett politiskt bruk av svenska Amerikaberättelser. Det första betyder att man utnyttjar en berättelse för att legitimera ett visst politiskt styre eller en ideologi, medan det politiska bruket innebär att berättelsens används på ett snävare sätt, till exempel för att argumentera för eller legitimera konkreta politiska beslut och handlingar i Sverige.

Ett annat centralt begrepp i avhandling är modernitet och modernisering. USA har sedan lång tid kommit att associeras med modernitet, och allteftersom Sverige från 1900 och framåt genomgick en modernisering på olika samhällsplan blev USA och den amerikanska moderniteten ett viktigt inslag i denna process. Amerika uppfattades som framtiden och man kunde genom att observera Amerika få en uppfattning om vart Sverige var på väg. Olika element av den amerikanska berättelsen användes på så sätt i den svenska moderniseringsprocessen. Amerikaberättelserna handlar alltså lika mycket – eller kanske mer – om Sverige och formandet av en svensk identitet under 1900-talets början, än vad de gör om Amerika.

Den första av de empiriska undersökningarna gäller diskussionen om emigrationen och dess orsaker som var intensiv i Sverige under 1900-talets första decennier. Utgångspunkten är att känslan av en nationell kris i Sverige – delvis orsakad av emigrationen – skapade ett behov av reformer. De amerikanska förebilderna blev då speciellt starka, inte minst därför att så många svenskar som inte kunde få en utkomst i Sverige hade sökt sig dit. Utifrån diskussionen om emigrationens orsaker identifierar Alm en grundberättelse som fanns både bland konservativa och liberala debattörer, och vilken kretsar kring tre motsatspar: förhållandet mellan nytt och gammalt, mellan jämlikhet och hierarki och mellan individ och kollektiv. Dessa motsatspar styr mycket av berättelsen om Amerika, där Amerika står för det nya, för större jämlikhet mellan individer och för större frihet för individerna i samhällskollektivet.

Tre versioner av den svenska grundberättelsen om Amerika identifieras – ett reformkonservativt bruk, en liberal och en socialistisk berättelse. Grovt sett kan man säga att den reformkonservativa berättelsen betonade den materiella moderniseringen av Sverige och hämtade näring i Amerika i dessa ämnen, som till exempel det effektiva amerikanska arbetet eller den industriella och tekniska utvecklingen. Liberalerna tryckte dessutom mycket på den amerikanska friheten,

idealismen och demokratin. Den socialistiska berättelsen underströk däremot att det inte fanns så stora lärdomar att hämta i USA; den varnade istället för den framtid som väntade Sverige genom att hänvisa till USA. "Att flytta över Amerika till Sverige" är titeln på avhandlingens tredje kapitel där Alm redogör för de förslag till reformer i Sverige som framfördes inom till exempel jordbruksområdet, bostadsfrågan, eller olika dimensioner av behovet av sociala reformer.

Den andra delundersökningen rör amerikansk ekonomi och amerikanska organisationsmetoder. Här visas bland annat hur den amerikanska ekonomins förändringar under 1930-talkets krisår med New Deal-programmen kom att mötas med stor förståelse i den svenska arbetarrörelsen och att den svenska modellen som den växte fram på 1930-talet kunde söka stöd i de samtida amerikanska reformerna. Konservativa och liberala grupperingar avvisade dem dock som ett avsteg från den traditionella amerikanska kapitalismen och fria företagsamheten. När det gäller mera konkreta reformförslag analyseras amerikanska arbetsmetoder och rationaliseringsrörelsen i Sverige, och Alm pekar på deras starka kopplingar till taylorismen och scientific management i USA.

I den tredje empiriska undersökningen flyttas fokus från materiella dimensioner av Amerika till den amerikanska kulturen och dess roll i och för Sverige, främst under 1920- och 1930-talen. Till skillnad från de tidigare undersökningarna framstår kritiken här mycket starkare, och det finns inte många debattörer som menar att Sverige har mycket att hämta i USA. Alm identifierar en traditionalistisk och en modernistisk Amerikaberättelse. Dessa analyser visar att Amerika kom att associeras med ett massamhälle, med starka inslag av populärkultur, där massans otyglade och okultiverade smak kom att dominera. Vad som framträdde var ett ohistoriskt, konformistiskt, och atomistiskt samhälle utan känsla för traditioner eller kulturella värden. Det var en modernisering som gått snett, där teknik, jämlikhet och individualism hotade att förstöra allt i kulturen. Amerika framträdde som ett avskräckande exempel, och slutsatsen blev att moderniseringen måste kontrolleras.

De empiriska undersökningarna är väl valda, och ger goda möjligheter att analysera den roll som diskussionerna om Amerika spelade i Sverige under 1900-talets första tre årtionden, även om en utförligare motivering av valet av de empiriska studieområdena hade stärkt analysen. Andra områden hade ju också varit möjliga, till exempel amerikansk utbildning och pedagogik, ett ämne som diskuterats i Sverige åtminstone sedan mitten av 1800-talet, då reformpedagogen P A Siljeström publicerade sin mycket inflytelserika *Resa i Förenta Staterna* (1852), som bland annat behandlar utbildningssystemet i USA och dess betydelse för Sverige. Ämnet har sedan dess diskuterats mycket i Sverige.

Avhandlingen vilar på ett stort empiriskt material. Det består i huvudsak av uppfattningar, föreställningar och handlingsrekommendationer i den offentliga debatten i artiklar, böcker, och offentliga uttalanden och förslag. Det är en debatt

som är knuten till samhällets politiska, vetenskapliga och kulturella eliter, och studien behandlar alltså inte de breda befolkningslagrens syn på eller bruk av Amerika. Materialgenomgången är imponerande, och i huvudsak skickligt genomförd. Det skulle dock varit av värde att ha fått de urvalsprinciper som ligger bakom valet av material redovisade. Som det är nu skriver författaren att han är övertygad om att ha täckt in "de viktigaste" källorna (s 98), utan att närmare precisera detta. Dessutom skulle analysen ha vunnit på att de olika källorna presenterats och diskuterats i större detalj. Vilka organisationer, grupper, eller personer stod bakom till exempel *Hem i Sverige*, *Nordisk tidskrift i organisation* eller *Af färsekonomi*, tidskrifter som ofta förekommer i referenserna. Frågan om den relativa styrkan av Amerikaberättelsen i olika källor kunde också ha diskuterats mera energiskt. Det visar sig att de olika tidskrifterna tog upp amerikanska ämnen i olika hög grad, vilket ju är en väsentlig faktor när det gäller skapandet av en Amerikaberättelse. Således diskuterar författaren till exempel USA-bilden i *Ord och bild*, en tidskrift som mycket sällan behandlade amerikanska ämnen varför man kan fråga sig hur användbar denna tidskrift egentligen är som källa till det Alm vill undersöka.

En av Alms huvudpoängar är att Amerikaberättelserna också handlar om Sverige. De svenska debattörerna sökte genom sina berättelser och genom kontrasterandet mot Amerika definiera det som var det nya svenska och i denna process fungerade Amerika som, med Alms ord, en "strategisk resurs" för Sverige (s 317). Frågan om hur idéer, föreställningar och kulturella impulser sprids och infogas i en ny kontext är komplex, och det kan framför allt vara svårt att komma åt problemet på empirisk nivå. Det är inte ofta man finner ett material som tydligt pekar på direkta influenser från USA till Sverige som det som statsvetaren Li Bennich Björkman använt i sin studie av reformen av den svenska doktorsexamen i början av 1970-talet; hon visar att de amerikanska förebilderna var mycket starka, utifrån ett empiriskt material i vilket svenska professorer korresponderar med sina amerikanska kollegor och efterfrågar information om hur det amerikanska systemet är upplagt. En statlig utredning från 1977 skrev också att den nya doktorsexamen "närmast var baserad på en översättning av den amerikanska Ph.D.-examen".²

I Alms diskussioner finns såväl observationer och kommentarer om USA och det amerikanska samhället – med Alms terminologi en Amerikabild. Ett exempel på detta är redogörelsen för en undersökning av detaljhandeln i USA av kooperatören Anders Hedberg, som ger en bild av "supermarkets" som den allra modernaste formen av affärer i en studie från 1939. Men här finns också diskussioner och värderingar av det amerikanska och varningar för eller uppmaningar till efterföljd av USA – eller vad författaren kallar Amerikaberättelser. Exempel på

2. Li Bennich-Björkman, *Learning a Passionate Profession. The Failing of Political Reform in Higher Education. A Swedish Example*, Stockholm 1993; *Studies of Higher Education and Research* 1993:2

detta är amerikansk folkbildning och socialt reformarbete analyserat av G H von Koch 1910 och den amerikanska reklamen diskuterad i en bok av Göran Wahlström från 1921. Bägge författarna menade att Sverige hade mycket att lära av dessa amerikanska förebilder. Förslaget från 1920 om kommunalisering av biografen på grund av inflödet av amerikanska filmer är ett exempel på hur amerikansk kultur sågs om en fara.

Själva studiet av hur Sverige faktiskt förändrades som ett resultat av dessa Amerikaberättelser är alltså viktigt och Amerika kom, som Alm flera gånger påpekar, att representera framtiden, både som en förebild och som ett varnande exempel. I detta sammanhang ligger begreppet "amerikanisering" – som användes flitigt också i samtiden – inte långt borta. Alm gör en nyanserad genomgång av den ganska omfattande diskussionen om hur man kan se på och använda detta begrepp, men menar att för den aktuella undersökningen blir debatten om amerikanisering av mindre vikt. Detta är synd, eftersom jag tror att en av de forskningsinriktningar som diskuteras – bland annat knuten till James Gilbert och Rob Kroes – och som handlar om de sätt på vilka amerikanska idéer och influenser kommit att infogas och förändras i en svensk kulturell kontext skulle ha kunnat användas på ett värdefullt sätt, och därigenom ha kunnat bidra till att analysen drivits längre.

Avhandlingen aktualiserar den intressanta frågan om Sveriges omvärldsrelationer under den aktuella perioden – en fråga som är förvånansvärt litet systematiskt behandlad. Alm visar övertygande att USA spelade en viktig roll, men det står också klart att dess betydelse varierade från arena till arena och från sakområde till sakområde. I *Ord och bild* fanns ju som redan noterats mycket litet diskussion om USA och knappast någon amerikabild alls, medan tidskriften istället skrev flitligt om till exempel de nordiska länderna, Frankrike och Storbritannien. Avhandlingen öppnar alltså för intressanta jämförelser genom analyser av svenska berättelser om Storbritannien, Tyskland, Frankrike och Ryssland, vilka skulle kunna bidra till viktig ny kunskap om Sveriges förhållande till andra länder.

Sammanfattningsvis kan sägas att Alms avhandling är intressant och innehållsrik. Den är också påfallande välskriven – speciellt vissa sammanfattningar är ofta eleganta i sin språkliga framtoning. Den ger viktiga bidrag dels till vår kunskap om diskussionen om Amerika i Sverige åren 1900–1939, dels till hur denna diskussion användes i en svensk kontext. Distinktionen mellan begreppen bild och berättelse tillför också diskussionen något viktigt, i och med att berättelsen vill gå bortom en analys av mera statiska uppfattningar och föreställningar, och istället pekar framåt, mot ett resultat, och en tänkbar förändring eller påverkan. En mera direkt koppling till den livliga amerikaniseringsdebatten hade tillfört dessa analyser något väsentligt. Studien ger en fördjupad analys av diskussionen om amerikanska arbetsmetoder och amerikanska ekonomiska modeller i Sverige, och vi har också fått en grundlig genomlysning av den stundtals mycket intensiva svenska

debatten om den amerikanska kulturen, främst på 1920 och 1930-talen. Ett resultat som är speciellt intressant rör beröringspunkterna mellan de amerikanska och svenska 1930-talen. Här ger avhandlingen en ordentligt fördjupad kunskap om hur the New Deal och the Middle Way berörde och förstärkte varandra, vilket på ett viktigt sätt bidrar till vår bild av det svenska folkhemmets ideologiska rötter.

En grundberättelse om Amerika i Sverige har identifierats, vars element väl fångar upp centrala dimensioner av hur det amerikanska har tolkats och använts i Sverige under 1900-talets tre första decennier. Det står dock klart att denna grundberättelse funnits i Sverige såväl före som efter undersökningsperioden, och berättelsen kommer att bli en viktig utgångspunkt för analysen av debatten om och bruket av USA och amerikanska samhällsfenomen i Sverige i allmänhet. Avhandlingen ger således fördjupad kunskap om Sveriges omvärldsrelationer, och utgör ett viktigt bidrag till forskningen om den roll som USA under 1900-talet har spelat för Sverige.

Dag Blanck *

* Fakultetsopponent.

Högern och jordbruket

Fredrik L Eriksson, *Det reglerade undantaget. Högers jordbrukspolitik 1904–2004*, Diss, Santérus förlag, Stockholm 2004. 368 s.

Avhandlingens syfte och teoretiska underbyggnad

Temat för Fredrik L Erikssons avhandling är den svenska högerns jordbrukspolitik under det senaste århundradet. Titeln *Det reglerade undantaget* anspelar på det faktum att högerns jordbrukspolitik under tiden efter andra världskriget framstod som ett reglerat undantag för ett parti som bekände sig till det som Eriksson kallar marknadsliberala principer. (s 16)

Syftet med avhandlingen är att utreda hur och varför högern agerat som den gjort i jordbrukspolitiken och att besvara frågan varför jordbruket blev en sorts undantag i partiets allmänna politik. (s 13) Därefter presenterar författaren i inledningskapitlet de teoretiska utgångspunkterna för studien. Avhandlingen handlar, för det första, om hur högern reagerade på en moderniseringsprocess som under seklets gång förvisade jordbruket från positionen som en ledande näring till en plats i samhällets periferi. I detta sociologiska perspektiv kan man också betrakta högerns reaktion på den för 1900-talet karaktäristiska korporatiseringen av staten vilken ledde till en avpolitisering av jordbruket från 1930-talet fram till ungefär 1980. (s 22ff)

Författaren lägger därtill, för det andra, en statsvetenskaplig infallsvinkel på frågan om kontinuitet och förändring i högerns jordbrukspolitik. Detta sker dels genom en analys av maktfördelningen och maktmedlen inom det under olika namn framträdande svenska högerpartiet, dels genom en analys av fyra olika arenor på vilka jordbrukspolitiken var betydelsefull för högern: den ideologiska arenan, den interna partiarenan, den borgerliga arenan och den allmänt samhälleliga arenan. (s 24–30)

Avhandlingens långa tidsperspektiv innebär att inte hela seklet kunnat analyseras djupgående. I stället har författaren valt ut fyra perioder som specialstuderas, nämligen åren kring jordbrukskrisen 1930, följt av åren kring jordbruksbeslutet 1947 och 1967, samt slutligen 1980-talets högervåg som kröntes med jordbrukets avreglering 1990.

I avhandlingens kapitel 2 presenterar Eriksson sedan en bakgrundsteckning till högerns jordbrukspolitik från mellankrigstiden. Grundläggande var att partiet sedan dess bildande 1904 definierat sig som jordbruksprotektionistiskt i anslutning till den tullpolitik som förts sedan 1880-talet, med dåvarande lantmannapartiets stöd. Denna protektionism hade dessutom motiverats genom en konservativ väckelse som också den kom att bli ett arv för det nybildade högerpartiet, där man kunde tala om en särskild agrarkonservativ falang bland jordbrukets fö-

reträdare. Denna falang bar upp ett visst mått av industri- och kapitalismkritik.

Högerns framgångsrika mobilisering av särskilt Götalands och Svealands lantbrukare hotades dock från första världskriget genom bondeförbundets framträdande. Detta nya parti anklagade högern för att vara alltför nära lierad med urbana intressen vilket innebar att högerns jordbruksvänlighet sattes i fråga. Från denna tid blev högern gradvis ett minoritetsalternativ särskilt för mer välmående jordbrukare och godsägare eftersom bondepartiet alltmer verkade övertalande på jordbrukarna.

Jordbrukskris och jordbruksregleringar

Uppbyggandet av det reglerade undantaget behandlas i kapitel 3. Under det sena 1920-talets fördjupade jordbrukskris i Sverige uppkom förslag till en omläggning av protektionismen i riktning mot mer omfattande regleringar än de traditionella tullarna, som dessutom kritiserades av socialdemokrater och liberaler. Det skyddsvänliga bondeförbundet tvingade högern att reagera positivt på dessa krav. (s 88f) Den sittande högerregeringen beslutade sig 1929 för ett utvidgat stöd till jordbruket. Detta beslut skulle styra partiets politik under lång tid. Efter denna tidpunkt, hävdar Eriksson, fattade högern inga beslut som mer allvarligt gick emot jordbrukarnas inkomstkrav. (s 94) Därmed klargjordes vilken makt jordbrukarna fortfarande utövade inom partiet vid denna tidpunkt och skulle utöva i framtiden. (s 99)

Högerregeringen Lindman accepterade först statssubventioner till sockerbetsodlingen och gick sedan vidare med ett förslag om en reglering av spannmålsimporten genom det så kallade inmalningstvånget. Regeringen satte dock som krav att denna spannmålsreglering skulle kombineras med en tullhöjning. Riksdagen avslög denna propå vilket ledde till regeringens fall på våren 1930, trots att högerjordbrukarna vid riksdagsbeslutet accepterade inmalningstvånget också utan tullkomponenten. Högern understödde alltså, om än först motvilligt, såväl subventioner som inmalningstvång innan partiet 1932 blev en uttalad förespråkare för en organisationskontrollerad mejerireglering och sedermera utvecklades till en entusiastisk försvarare av regleringssystemet i stort. Kruxet var att högerpartiet inte självt förmådde genomföra besluten och att jordbrukarhögern blev en pendang till bondeförbundet. Subventioner och regleringar innebar en moderniserad skyddspolitik när tullarna blivit ineffektiva mot till exempel dumpning. Därför verkade regleringarna moderniserande även om syftet var bevarandet av jordbruket. (s 116) Motsättningen till högerns allmänna inställning om vikten av ett fritt näringsliv avvisade därtill partiledaren Arvid Lindman med en version på talesättet: "Desperate times harbour desperate plans." Regleringarna gav emellertid också jordbrukarorganisationerna en stärkt ställning i politiken. Dessa organisationer betraktades som positiva av högerns lantmän som var särskilt representerade i Sveriges allmänna lantbrukssällskap, sedermera Sveriges lantbruksförbund vilket 1970 uppgick i Lantbrukarnas Riksförbund (LRF). (s 100 och 122)

Under andra världskriget fördjupades sedan samarbetet mellan staten och jordbrukets organisationer när avspärningen krävde ökad produktion. Organisationerna inlemmades i förvaltningen. Dissonanser mellan jordbrukarna och staten om prissättningen på jordbruksvaror skapade emellertid spänningar inom högern som slets mellan jordbrukarintresset och en samlingspolitik under krigsåren. Jordbrukarnas styrka i partiet manifesterades dock tydligt med Fritjof Domös val till partiledare 1944. Generellt sett påbörjade högern under kriget också en linje som skulle utmärka partiet under följande decennier. Man var negativ till subventioner och förespråkade en högprispolitik som skulle tillåta det reglerade jordbruket att få ersättning för sina kostnader på hemmamarknaden. (s 142–145)

Kriget höjde jordbrukets status genom den lyckade försörjningspolitiken. Efter kriget enades partierna i 1947 års jordbruksbeslut om principer som länge skulle styra svensk politik. Produktionen skulle uppfylla livsmedelsbehovet vid en avspärning genom krig och tillkomma i ett rationaliserat och effektivt jordbruk som skulle ge jordbrukarna inkomster som likställde dem med jämförbara urbana grupper. Detta beslut stärkte organisationernas ställning på jordbrukspolitikens område och var ytterligare ett led i jordbrukets avpolitisering. Högern stödde i allt väsentligt beslutet trots att man under dessa år propagerade för en allmänt liberal syn på näringspolitiken i planhushållningsdebatten. Visserligen uppkom kritik mot den förköps- och expropriationsrätt som följde på det så kallade effektivitetsmålet men inom högern var jordbrukarna relativt milda också mot detta instrument för ingrepp i äganderätten. (s 159) Stödet för jordbruket kunde också inordnas i en allmän, av särskilt yngre progressiva krafter i partiet understödd, socialkonservatism.

Jordbruksregleringens praktik

Den korporatistiska praktiken analyseras i kapitel 4. Fram till 1980-talet förblev jordbruket ett snårigt politikfält som behärskades av statliga experter, organisationsbyråkrater samt jordbrukare i de olika partierna. Dessa grupper delade uppfattningen att jordbruket borde bevaras och understödjas samt var i stort sett eniga om principerna för att uppnå detta mål. Eftersom frågan avpolitiserats, och bondeförbundets-centerns position fortsatt var politiskt stark, uppkom heller ingen starkare kritik mot systemet i det borgerliga lägret om än folkpartiets urbana grupper tidvis sökte politisera konsumentintresset.

Högern var under efterkrigstiden det andra alternativet för Sveriges jordbrukare med runt en femtedel av bonderösterna. Därför var jordbrukarnas inflytande i partiet stort och detta institutionaliserades i ett centralt jordbruksråd som kontrollerade partiets jordbrukspolitik. Högerns lantmän hade även en egen tidskrift som gratis förmedlade partiets synsätt till i alla fall medelstora och storjordbrukare. Den starka positionen i partiet bibehöll jordbrukarna också under senare decennier trots att vissa särmärken föll bort. Efter 1981 garanterades inte

längre jordbrukarna en vice-ordförandepost i partiet. De fick lägga ner sin tidsskrift och tvingades acceptera att jordbruket inte längre var en programfråga.

På 1960-talet ökade motsättningarna om jordbrukspolitiken i Sverige. Bakgrunden var höga livsmedelspriser vilket delvis berodde på att jordbrukets ökade produktivitet genererade överskott som fick avsättas till billiga priser på exportmarknaderna. Staten kopplade i allmänhet också ett hårdare grepp om jordbruksområdet så att organisationernas förvaltning av regleringarna slutligen försvann 1967. Inför detta års jordbruksbeslut ville den socialdemokratiska regeringen dessutom tvinga fram en forcerad rationalisering av jordbruket, kombinerad med ökad import, så att överskotten på sikt skulle kunna minskas och priserna därmed sänkas.

Jordbruks-Sverige reagerade negativt på den nya politiken. Riksförbundet Landsbygdens Folk (RLF), jordbrukarnas fackförening, startade en kampanj mot avvecklingen av jordbruk vilken följdes upp av centern och högern med en retorik som liknade äldre tiders försvar av jordbruket som en särskild livsform. Däremot understödde det i ökande grad jordbrukarfrämmande folkpartiet regeringen. Trots allt orsakade jordbrukspolitiken inte någon större konflikt mellan de borgerliga partierna. Dessutom blev kampanjen mot en forcerad rationalisering relativt framgångsrik; socialdemokraterna blev försiktigare. När dessutom världsmarknadspriserna för spannmål steg på 1970-talet, och regeringen bemötte prisökningarna med subventioner på livsmedel, så kunde högern sluta upp i det partiövergripande och jordbrukarvänliga 1977 års jordbruksbeslut, som snarast blev en återställare.

Jordbruksregleringarnas försvarare i centern och högern tjänade därtill på frågorna om miljö, landskapsvård, ekologi samt glesbygds- och regionalpolitik passade väl in i ett konservativt försvar för jordbrukets betydelse även i ett industrialiserat samhälle. När den svenska högern från slutet av 1960-talet blev allt liberalare så innebar det därmed ingen kritik av den inte så liberala jordbrukspolitiken. (s 196–201)

Jordbrukets avreglering

Trots 1977 års återställare levde jordbruksregleringarna på lånad tid. De höga matpriserna utmanade fortfarande konsumentintresset som stärktes av en allmän trend mot internationalisering och frihandel genom statliga överenskommelser. Dessutom visade det sig på 1980-talet att regleringarna inte längre fungerade tillfredsställande. Jordbrukets inkomster stagnerade och exportöverskotten blev ett allt större problem. Dessutom förhindrade regleringarna framväxten av alternativ odling. På dessa premisser började också moderaternas jordbrukare att tvivla på regleringarnas rationalitet och fick därvid stöd av RLF som började propagera för avreglering i slutet på 1980-talet. Med jordbruksbeslutet 1990 avreglerades jordbruket i partiövergripande konsensus och även de moderata lantmännen god-

kände därmed de tidigare så förhatliga målen om produktionsminskning. Förutom ett gränsskydd skulle jordbrukets priser sättas på marknaden. Denna process behandlas i avhandlingens femte kapitel.

Under denna omvandlingens tid fanns det några särpräglade drag i högersns jordbrukspolitik. Alltsedan 1960-talet hade högersns lantmän blivit mer kritiska mot jordförvävsregler, som betraktades som statliga ingrepp i äganderätten. Därmed drogs en gräns mot centerns mer regleringsbenägna politik på det området. Högern var också allmänt mer statskritiskt än centern och ville att rationaliseringen hellre skulle följa marknadens krav än statliga påbud. Dessutom inordnades för högern jordbruket tydligare i en allmän näringspolitik med krav på skattelättnader, kritik mot subventioner och en ovilja att acceptera specifikt nationella krav på till exempel miljöområdet. Högersns jordbrukare hade blivit företagare som ställde krav på likställighet med andra näringar på hemmaplan och med konkurrenter i utlandet. (s 269–274 samt 289f)

Avregleringen innebar till delar att jordbrukspolitiken återvände till 1920-talets modell med gränsskydd utåt som en förutsättning för en fri inre marknad. Jordbrukarhögersns acceptans av en sådan politik var emellertid under 1980-talet en defensiv reaktion på jordbrukets allt mer perifera roll i ekonomin och på en till jordbruket fientlig stat. Före regleringsepoken hade tullpolitiken varit offensiv till förmån för en mycket betydande samhällsgrupp om vilken staten värnade. Till följd av inträdet i den europeiska unionen blev avregleringsbeslutet dock främst symboliskt. Högern valde också att i EU-debatterna negligera det faktum att jordbrukspolitiken i unionen var en version på det tidigare reglerade undantaget. Därmed lade man sig, som tidigare, åter nära centerns jordbrukare och kunde lita på att de urbana intressena i partiet inte alltför mycket skulle angripa denna ståndpunkt.

I ett sammanfattande sjätte kapitel drar författaren några generella slutsatser om den svenska högersns jordbrukspolitik. För det första menar han att högersns jordbrukspolitik över århundradet legat nära en partiövergripande konsensus. Det som varit centralt för högern är, för det andra, konflikten mellan en allmänt liberal näringspolitik och en konservativt och etatistiskt inriktad jordbrukspolitik. Denna konflikt var emellertid inte så uttalad före andra världskriget som efter detta då jordbrukarintressets fortfarande starka position i politiken stod i allt större motsats till jordbrukets minskade betydelse i samhället. En tredje slutsats är att den svenska högern generellt varit pragmatisk i sin politik och så också när det gällt jordbruket. En fjärde slutsats är att den svenska högersns jordbrukspolitik anslutit sig till systerpartiernas ställningstaganden i Norden, Storbritannien och på kontinenten.

Kritiska synpunkter

Fredrik L Erikssons avhandling är närmast ett pionjärbete. För första gången har högerns jordbrukspolitik sammanfattats i ett arbete som bygger på ett extensivt arkivmaterial från såväl högerns centralorganisation som från vissa ledande jordbrukspolitiker. En annan viktig källa har varit partitidskriften *Vi och vår landsbygd*, där efterkrigstidens högerlantmän presenterade sin politik. Dessa källor sammankopplar Eriksson förtjänstfullt med relevant litteratur om den svenska högern och om svensk jordbrukspolitik. I allmänhet är studien också inte bara täckande utan också träffande när det gäller högerns jordbrukspolitik. Följande kritik gäller alltså en avhandling som i det stora hela måste betraktas som lyckad.

Språk, disposition och källkritik

Det reglerade undantaget är skriven på ett enkelt och lättfattligt språk. Ibland kunde man kanske ha önskat fler stilistiska nyanser men det är ingen allvarlig invändning. Ett negativt drag är dock Erikssons benägenhet att strukturera forskningsgenomgången efter författare. Den leder tidvis till en viss otydlighet i fråga om det egna ställningstagandet till olika teser och till en viss vidlyftighet i framställningen. (s 22 t ex) Litet överdriven är också metoden att otaliga gånger nämna en författares namn när det inte gäller en redovisning av motsägande synpunkter i forskningen. (s 120 t ex)

Det långa tidsperspektivet innebär naturligtvis att många intressanta spår inte kunnat följas upp. Generellt sett är däremot sammanbindningen av djupstudierna exemplarisk. Så fungerar uppdelningen på arenor väl för att strukturera jordbrukarhögerns agerande på olika fält. I några fall hade dock texten tjänat på en koncentration. Avsnittet om partiledarvalet 1935 är väl långt och intetsägande, (s 132–136) liksom följande diskussion om nazismen. (s 136–139). För 1960-talet är därtill avsnittet om högerns allmänna inställning till borgerlig samling i för hög grad allmångods för att motivera en så utförlig redovisning. (s 223–228)

Till viss del är också det andra bakgrundskapitlet väl utförligt utan att träffa alldeles rätt. Teserna om konservatism och protektionism som högerns grundelement är visserligen giltiga men kanske gällde detta i lika hög grad för bondeförbundet och – för Norrlandsfrågornas del – också de frisinna. Dessutom var tullfrågan inte aktuell för jordbrukarna vid partiets bildande utan frågan om rösträtten. Styrande för högerns senare jordbrukspolitik var emellertid inte minst partiets aura av regeringsparti under första världskriget vilket ledde till bondeförbundets tillväxt. Bondepartiet kritiserade att högern låg för nära konsumentintressena. Redan tidigare hade högerns koppling till regeringen motiverat liberal mobilisering av jordbrukarna. Sett ur synvinkeln om borgerlig samling och regleringsstöd var dessutom kanske denna regeringsvänliga inställning väl så viktig som konservatismen och tullarna.

I fråga om källkritiken är Erikssons arbete i allmänhet präglad av såväl nog-

grannhet som trovärdiga analyser när det gäller beroende- och tendensproblemen. Några mindre avsteg finns dock. Särskilt gäller det förhållandet till tidigare litteratur. Således är det tveksamt om jordbrukspolitiken skall läggas så nära en allmän planhushållningspolitik som menats i verk med uttalad vänstertendens. (s 172) Det är heller knappast övertygande när författaren jämför mejeriregleringens ingrepp i äganderätten med expropriation av mark till följd av rationaliseringsbesluten. (s 167) I alla fall uppfattade dåtidens jordbrukare det inte så.

Författaren tenderar också att förutsätta att högerns jordbrukare, tillsammans med bondeförbundets, ville ha frihet från marknaderna i en konservativ vision av samhället. I redovisningen av ställningstaganden till jordbruksregleringarna finns antydningar om ett annat perspektiv. Regleringarna ledde på 1930-talet till ökad produktion till garanterade priser därför att jordbrukarna svarade individualistiskt på jordbruksstödet. (s 110 och 139f) När sedan utrikespolitiska oroligheter och kriget ökade efterfrågan var det inte frihet från marknaden som stod i centrum, vilket sedan ledde till att 1947 års jordbruksbeslut fick utgå från ett jordbruk med hög produktionsförmåga och högt samhälleligt anseende.

Sett ur jordbrukarnas synvinkel kunde regleringarna också ses – och sågs – som ett återställande av marknadernas funktion när svenska jordbrukare hotades av import som tillkom under förutsättningar som inte gällde i Sverige och som därmed inte var rättvisa i jordbrukarnas uttolkning. Man kunde lika väl tala om regleringarnas införande som en utvidgning av den klassiska liberala devisen om hjälp till självhjälp, där regleringarna inte gick längre än som kunde motiveras med hänsyn till andra länders åtgärder och statens stöd till andra sektorer i samhället. Då skulle heller inte 1930-talets reaktion ligga så långt från 1980-talets krav på rättvisa och likställighet för jordbruket. Erikssons betoning av konservatismen beror till delar på att han reducerar liberalismen till bara en ekonomisk-politisk variant.

Ideologier

Den sparsmakade definition av liberalism står i bjärt motsättning till Erikssons uppräknade av konservativa varianter: agrarkonservatism, agrarianism (delvis), värdekonserveratism, moderatkonserveratism, liberalkonservatism, allmogekonservatism, nykonservatism, socialkonservatism samt pragmatisk konservatism. Till de konservativa elementen räknas också nationalism, samling och romantik. Denna pluralitet kan till viss del motiveras men är inte självklart relevant för den konservatism som var högerns kännemärke: politisk konservatism.

Allmogekonservatism var kanske mest utmärkande för en liberal som Petersson i Påboda. De ledande lantmännen i det tidiga högerpartiet hade tidigare knappast heller utmärkt sig för någon särskilt konservativ hållning, snarare tvärtom. Hans Andersson i Skivarp eller Olof Jonsson i Hov hade närmast liberala rötter. Den politiska konservatismen innebar väsentligen att högern underordnade

sig lantmannapartiets arv för att kunna bemöta vänsterns kontroll av städerna i början av seklet.

Kanske skulle Eriksson ha tjänat på en mer subjektorienterad definition av konservatismen, i likhet med den han presenterar för Storbritannien. De konservativa där försvarade etablissemangen. Med detta ord menades i Sverige ungefär militären, den högre och bildade byråkratin, industrin, statskyrkan, jordbruket och det borgerliga samhällets allmänna frihetsideal. Denna definition kommer egentligen rätt nära det svenska högerpartiet. Den borgerliga konkurrenten i det frisinnade partiet ifrågasatte däremot flera av dessa institutioner: militären, statskyrkan, den borgerliga kulturen och delvis industrin. I den meningen var de frisinnade uppföljare till det som kallats radikaler tidigare. De representerade periferierna i det dåvarande samhället. Sådana frisinnade hade betraktats som varianter på liberaler men omfattade även de delar av konservativt tankegods. Bondeförbundet låg närmare jordbrukarhögern men avvisade uppslutningen runt industrin och ämbetsmännen. I båda fallen var rädslan för socialdemokraterna inte så stor som hos högern.

Fredrik L Eriksson visar i sin avhandling att högern uppfattade konkurrensen från bondeförbundet som mest tvingande. Därför gick högern långt i anpassning till den annars så förhatliga klasspolitiken. Bondeförbundet bröt nämligen i övrigt inte särskilt mycket mot jordbrukarhögers ideal före regleringarnas tillkomst och inte heller därefter. Därmed kunde högern på sikt acceptera en reglerad jordbrukspolitik som partiet inte självt kunde genomföra under bevarad sammanhållning. Demokratiseringen och korporatiseringen av staten gav därför jordbrukarhögern, vilket Eriksson noterar, ett positivt gensvar som en paradoxal följd av det egna partiets allmänna politiska impotens.

Lars I Andersson *

* Fakultetsopponent.

Socialpolitikens janusansikte

Jenny Andersson, *Mellan tillväxt och trygghet. Idéer om produktiv socialpolitik i socialdemokratisk ideologi under efterkrigstiden*, Diss, Acta universitatis Upsaliensis/Uppsala Studies in Economic History, 67, Uppsala universitet, Uppsala 2003. 151 s.

För svensk socialdemokrati var socialpolitiken historiskt sedan 1930-talet inte bara en fråga om individuell trygghet utan också ett instrument för ekonomisk effektivitet. Socialpolitiken i nära samverkan med den ekonomiska politiken var motorn i den svenska modellen. Detta samband började starkt ifrågasättas från slutet av 1960-talet och gick förlorat under 1980-talet. Den tillväxtorienterade socialpolitiken eroderade och blev ett passivt instrument för att så gott det gick, det vill säga i den mån statsfinanserna tillät, rätta till de skador och (bi)verkningar som uppstod i de ekonomiska krafternas spår. I det från 1980-talet frambrytande synsättet, under 1990-talet förstärkt och inspirerat inte minst av brittiska Labour under Tony Blair och dess försök att hitta orientering för en post-thatcheristisk politik, var motorn bakom tillväxten att finna i ekonomin själv genom marknadskrafternas fria spel under det statliga politiska ansvarets reträtt.

Detta är huvudtesen i Jenny Anderssons doktorsavhandling. Den visar att den så kallade tredje vägens politik under 1990-talet hade en lång och komplex förhistoria och inte var följden av ett tvärt och plötsligt brott.

Avhandlingen visar också det problematiska i den gängse uppdelningen av samhällslivet i fiktiva sfärer avgränsade av skarpa skiljelinjer: ekonomi, politik, kultur. Dessa fiktioner är barn av upplysningstiden. I antikens Grekland, där många senare ideologier hämtat argument och inspiration, fanns de inte. Där betydde *oikonomia* hushållning och förvaltning med familjen som utgångspunkt och central faktor och med dimensioner av patriarkal politik såväl som kultur. Jenny Anderssons avhandling tillhandahåller viktiga argument för att återskapa samband som gick förlorade med fiktionen om de separata sfärerna.

Avhandlingen lyfter fram socialdemokratisk ideologisk förändring som en dynamisk växelverkan mellan de båda nyckelbegreppen tillväxt och trygghet. Från 1945 fram till slutet av 1960-talet stod dessa begrepp i ett harmoniskt symbiotiskt förhållande av ömsesidig förstärkning. Från slutet av 1960-talet blev de allt mer antagonistiska. Då började en period av ideologisk kritik av tillväxten och dess sociala konsekvenser. Socialpolitiken började ses som en kostnad i stället för en investering. Trygghetsaspekten betonades medan tillväxtfrågan tonades ned. Denna diskursiva utveckling kan för 1970-talet ses som en ideologisk bekräftelse på att tillväxtekonomin, som etablerats efter andra världskriget med sådan kraft att den i princip sågs som garanterad för framtiden med hjälp av politisk och so-

cial ingenjörskonst, då faktiskt övergick i en ekonomisk kris av proportioner som påminde om 1930-talets med massarbetslöshet och den internationella ordningens sammanbrott (dollarkollapsen 1971, oljeprischocken 1973). Minervas ugglas flyger som Hegel påminner oss om först i skymningen.

Under 1980-talet ändrade denna kritik dramatiskt innehåll. Nu blev trygghetsbegreppet en skottavla medan ekonomisk effektivitet och tillväxt återigen blev honnörer.

Jenny Andersson tolkar dessa båda svängningar från slutet av 1960-talet och under 1980-talet som uttryck för en politisk kris inom socialdemokratins. Krisupplevelserna framkallade i sin tur nya artikuleringar och ideologisk förändring. Artikulationerna handlade om konstruktionen av relevant kunskap och om makten över kunskapen.

Dualiteten mellan tillväxt och trygghet i socialpolitikens utformning återger en spänning inom socialdemokratisk ideologi, en spänning mellan att å ena sidan reglera tillväxt och produktion för att garantera trygghet och välfärd, och att å den andra sidan sluta upp fullt ut för tillväxten. Jenny Andersson ser spänningen som en dualitet i hjärtat av välfärdsstaten. Genom denna dualitet fick socialpolitiken en direkt koppling till produktionen. I den så kallade svenska modellen av organiserad kapitalism eller social keynesianism utformades socialpolitiken i nära samspel med näringspolitiken och arbetsmarknadspolitiken i en sorts övergripande planhushållningstänkande kring samhällets sociala resurser. Ibland har detta förhållande beskrivits som en historisk utbudsinriktning i socialdemokratins efterkrigstida ideologi med en direkt inriktning på arbetsmarknadens och produktionens behov av arbetskraft.

Jenny Anderssons dualistiska synsätt har klara beröringspunkter med Karl Polanyis ekonomisk-politiska teori så som han snabbt utformade den 1944 som ett bidrag till frågan om efterkrigsordningen och hur en upprepning av fredskrisen efter det första världskriget skulle kunna undvikas.¹ Beröringspunkter innebär inte bara likheter utan också intressanta skillnader. Jenny Andersson refererar till Polanyi i en fotnot (s 12, men han finns inte i referensförteckningen), men missar att utveckla denna koppling. Polanyi såg snarast generatören bakom samhällsdynamiken i spänningen mellan ekonomisk integration och social desintegration. Marknadsexpansion betydde sociala problem. Dessa födde i sin tur sociala protester och krav på reglering av marknadskrafterna. Ekonomin är socialt "inbäddad" av politiskt skapade regler, men söker hela tiden undfly denna tvångströja. Utbrytningen ur de påtvingade restriktionerna leder till krav på nya tvångströjor. Ungefär så kan Polanyis dynamik kortfattat och något förenklat sammanfattas. Andersson utvecklar med sin betoning av harmonisk balans mellan de ekonomiska

1. Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Boston 1957, 2001 (1944). Jfr Fred Block, "Towards a New Understanding of Economic Modernity", i Christian Joerges, Bo Stråth & Peter Wagner (eds), *The Economy as a Polity*, London 2005.

och sociala krafterna en alternativmodell som hade kunnat få en ännu tydligare profil genom en mer explicit och ingående jämförelse med Polanyis synsätt.

Synen på socialpolitiken som en produktiv investering hade en lång historia. Närmast hävdades den av Gunnar Myrdal och andra under 1930-talet. Myrdal såg ett betydande ideologiskt värde i detta synsätt och betraktade det som en viktig del av en tänkt reformistisk nytändning i 1930-talets krispolitiska debatt. Synen på socialpolitiken som en investering kunde ställas mot det liberala synsättet med fokusering på budgetbalans, där socialpolitiken blev en kostnad. I uppsatsen "Kosta sociala reformer pengar?" polemiserade Gunnar Myrdal mot kritiken av socialpolitikens expansion och kraven på sparande som hördes bland annat från den äldre Stockholmsskolans ekonomer. Socialpolitikens syfte var inte bara att skapa trygghet, utan också att påverka nationalinkomsterna, och därför kunde den inte betraktas som en kostnad.

Men synsättet om socialpolitiken som en produktiv investering hade en ännu längre historia än den som utgick från 1930-talets krisdebatt. En kontinuitetslinje som Jenny Andersson noterar går tillbaka till debatten kring den sociala frågan om hur samhällets sociala resurser kunde organiseras för att motverka de destruktiva verkningarna av en otyglad industrikapitalism. Den "sociala frågan" som ett politiskt problem i samhällsdebatten går tillbaka till 1830-talet – så långt tillbaka går dock inte Jenny Andersson. Debatten intensifierades i samband med den långdragna ekonomiska depressionen från 1870-talet. I Tyskland grundades 1871 *Verein für Sozialpolitik* varvid ledande figurer i föreningen efter det tyska enandet optimistiskt såg den nationella frågan såsom avslutad och den sociala frågan som den som tillhörde framtiden.² Det dynamiska socialpolitiska synsättet utvecklades sedan i den tyska historiska skolan som också kallades den katedersocialistiska. Det handlade om en i grunden konservativ reflexion där socialpolitiken mindre handlade om individuella rättigheter och mer om den sociala integrationen av samhällets lägre skikt. Bismarcks sociallagstiftning under 1880-talet passar väl in i detta mönster, som var allmänt europeiskt eller i vart fall västeuropeiskt. I Storbritannien och Frankrike uppfanns till exempel begreppen "arbetslös" för att täcka en social situation som massivt väckte frågan om ansvaret för denna situation. "Arbetslös" var en språklig innovation med betydande politisk framtida sprängkraft. I den svenska debatten framfördes idéer om socialpolitiken vid sekelskiftet särskilt av Gustav Cassel i boken *Socialpolitiken* (1902).

Jenny Andersson refererar tydligt till detta långa historiska scenario men hon gör det ganska kortfattat på några få sidor. Här hade man gärna sett en mer ingående och mer systematisk analys med fokus på den svenska debatten sedan 1800-

2. Peter Wagner & Bénédicte Zimmermann, "Citizenship and Collective Responsibility. On the Political Philosophy of the Nation-Based Welfare State and Beyond", i Lars Magnusson & Bo Stråth (eds), *A European Social Citizenship? Preconditions for Future Policies from a Historical Perspective*, Brussels 2004.

talets slut med anknytning till den internationella diskussionen. En sådan längre historisk analys hade inte minst kunnat kasta mycket intressant ljus över skillnaderna i förhållande till Polanyis teori, en fråga som författaren också som nämnts snabbt passerar förbi. Det handlar i grunden om olika bedömningar av förutsättningarna för social och politisk ingenjörskonst och om möjligheterna till kontroll av ekonomin genom reformer.

1930-talets krispolitiska debatt innebar en radikalisering av de socialpolitiska frågeställningarna. Gunnar Myrdals idé om en produktiv socialpolitik stämde mycket bättre än de kontroversiella förslagen kring krisen i befolkningsfrågan in på 1930-talets socialdemokratiska idévärld med den betoning av ett övergripande ansvar för ekonomi och välfärd som låg i folkhemsbegreppet. Även på denna punkt hade en vidare historisk ram varit högst intressant, eftersom ju folkhemsbegreppet från början av 1900-talet var ett konservativt instrument för en nationell socialism, som alternativ till klasskampssocialismen; tanken på ett övergripande ansvar för de ekonomiska följdverkningarna var med andra ord inte alldeles nya under socialdemokraternas 1930-tal.

Myrdals tankar knöt väl an till funktionssocialisternas inriktning på konsumtionssidan, efterfrågestyrningen och den offentliga konsumtionens plats i de "nya ekonomiska idéerna" hos Ernst Wigforss och Arbetslöshetskommissionen liksom till Gustav Möllers generella socialpolitik. 1930-talets politik blev en fusion mellan keynesianismens och den yngre Stockholmsskolans ekonomiska idéer och framväxande tankar om social ingenjörskonst. Makroteorier om efterfrågestyrning korresponderade med vardagsupplevelser av hushållssfärens organisation. I 1930-talets krisdebatt grundlades en tolkningsram kring socialpolitikens positiva verkningar. Denna ram kvarstod och förstärktes under efterkrigstiden som en specifikt socialdemokratisk tolkningsram kring socialpolitikens plats i samhälls-ekonomin. Denna ram är utgångspunkten för Jenny Anderssons avhandling. Ramen gav socialdemokraterna tolkningsföreträde. Liksom med folkhemsbegreppet handlade det om att erövra tolkningsföreträdet till något som hade en äldre förhistoria och som från början inte var socialdemokratiskt.

Teoretiskt utvecklar Jenny Andersson ett tidsperspektiv som problematiserar gängse periodiseringar i historieskrivningen, där det gamla försvinner och något nytt tar vid. Relationerna mellan socialpolitik och ekonomisk politik blir till ett sammanflätat kontinuitetsknippe där tyngdpunkten och de inbördes relationerna förskjuts över tid och där repetitiva moment kombineras i nya sammanhang. Något är alltid nytt men inte allt, utan vi har att göra med en kombination av kontinuiteter och diskontinuiteter. Vad Jenny Andersson i detta avseende övertygande utvecklar hade kunnat förstärkas och göras än mer explicit av denna längre förhistoria. Hon kommer med sitt teoretiska perspektiv nära den syn på historisk tid som Reinhart Koselleck särskilt utvecklat och som också hon knyter an till (nedan).

I detta perspektiv utvecklar Andersson ett alternativt synsätt på den svenska modellen jämfört med Gösta Esping-Andersens bekanta teori. Esping-Andersen tänker sig att med och ur ekonomisk tillväxt föddes tankar på sociala rättigheter och en tyngdpunktsförskjutning från arbetarklassens rättigheter till att allt mer innefatta medelklassernas och bli universella när arbetarpartiet blev folkparti. Jenny Andersson skisserar ett mindre linjärt kausalsamband och mer av ett ömsidigt förstärkande mellan ekonomisk tillväxt och sociala rättigheter på det diskursiva tolkningsplanet. Hon betonar den sociala konstruktion som föds ur den sociala reflexionen. Där genereras den samhälleliga dynamiken snarare än ur de ekonomiska krafterna representerande någon form av tänkt underliggande verklighet. Verkligheten uppstår ur tolkningen och det språk som utvecklas för att beskriva den.

Andersson utvecklar också ett alternativt synsätt till dem som ser förändringarna under 1980-talet som ett byte från en hegemoni till en annan, från en socialdemokratisk till en nyliberal, där en högergång svepte in över Sverige och dränkte andra yttringar, alternativa bilder och motdiskurser. 1980-talets förskjutningar åt höger föregicks av det sena 1960-talets och 1970-talets förskjutningar åt vänster i en kritik av socialdemokratin som syftade till ideologisk radikalisering och offensiv och knappast sågs som uttryck för en kris. Efterkrigstidens ideologiska förändringar har ett mer komplext vänster-högermönster än vad som uttrycks i bilden av en gradvis förskjutning åt höger. Implicit i bilden av en högergång ligger att socialdemokratin blir en passiv mottagare för en aggressiv nyliberalism medan dess egen idéutveckling kommer i bakgrunden. De frågor som ställs handlar om varför socialdemokraterna kapitulerar för en nyliberal tolkning av tillväxtens förutsättningar.

Anderssons synsätt betonar snarast en permanent konkurrens mellan olika tolkningar från ett nu i ständig förändring. En ständigt pågående omvandling blir samtidigt en ständig anpassning. Det handlar inte om tvära brott då allt blir nytt utan om tyngdpunktsförskjutningar mellan och inom knippen av sammanflätade kontinuitetslinjer i ett tidsperspektiv som, såsom framhållits, knyter an till Reinhart Kosellecks, som så klart slagit hål på myten om ett skifte från cyklisk till linjär tid i samband med den franska revolutionen. Historisk tid och förändring har i Kosellecks perspektiv såväl cykliska som progressiva dimensioner.³

Också i andra avseenden knyter Jenny Andersson an till Reinhart Kosellecks begreppshistoriska perspektiv, där språket och den diskursiva kampen om tolkningsföreträdet till politiska nyckelbegrepp blir den centrala dimensionen i historisk förändring. Denna kamp äger rum i en utveckling som sedan upplysningen

3. Reinhart Koselleck, *Futures Past*, Cambridge 1985. Ny upplaga översatt och med introduktion av Keith Tribe, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, New York 2004. Tyskt original 1979, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt/Main; Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer*, Frankfurt/Main 2000.

tar oss från samhällskritik till krisupplevelser när det gamla kritiseras sönder och nya framtida handlingslinjer utvecklas. En väl övervunnen kris genom integration av protesterna leder till ny kritik från nya utgångspunkter och därifrån uppstår nya kriser och så vidare i en ständig rörelse. Det politiska handlandet äger rum i gapet mellan erfarenheterna och förväntningarna. Avståndet mellan erfarenheterna och förväntningarna blir allt mindre beroende på att erfarenheterna blivit så överväldigande och oöverskådliga att det är svårt att utveckla nya framtidsvisioner. Detta förhållande upplever vi som att själva tiden accelererar. Kosellecks syn på det moderna projektet är i grunden pessimistisk.⁴

Det intressanta med Jenny Anderssons avhandling är att hon under anknytning till Koselleck utvecklar ett mer optimistiskt perspektiv från sitt svenska exempel. Det är åtminstone vad jag vill läsa in i dissertationen, även om hon inte är direkt explicit på den punkten. Utvecklingen från efterkrigstidens tillväxt- och trygghetsmodell har förvisso inte varit direkt positiv, så i den meningen kunde man tänka sig en bekräftelse av Kosellecks pessimism. Men jag läser ändå i avhandlingen in en undertext som handlar om möjligheten att återskapa den modell som gick förlorad från nya utgångspunkter och på en ny nivå.

Sammanfattningsvis vill jag påstå att Jenny Andersson har skrivit en lysande avhandling. Den är djärv i sitt teoretiska perspektiv och den är nyorienterande för ämnet ekonomisk historia. Ekonomin och dess historiska utveckling kan inte bara studeras som en fråga om ekonomi utan det hela måste ses i sitt sociala och politiska sammanhang. På ett övertygande sätt analyserar hon historisk förändring som en fråga om språkets och tolkningarnas roll med fokus på den sociala konstruktionen av nya verkligheter i faser av krisupplevelser. Det teoretiska perspektivet är utvecklat med en konsekvens, suverän överblick och självständighet som imponerar och som är ovanlig för en doktorsavhandling. Detta sker utan att det som så ofta byggs en abstrakt teoretisk apparat som antingen svävar fritt över empirin eller blir till en tvångströja för denna. Den teoretiska reflexionen är med språklig klarhet sammanvävd och belyst med empiriska exempel från debatten. De samband mellan ideologi och politik som utläses ur den teoretiska diskussionen kan naturligtvis ibland ifrågasättas och diskuteras, men det ser jag snarast som en merit genom den debatt som avhandlingen därvid framkallar.

Min enda egentliga invändning är att det empiriska underlaget är väldigt tunt. Jag hade gärna sett en tätare väv av exempel, vilka kunde ha ökat komplexiteten något. Med ett förord som börjar på sidan 9 och en referensförteckning som slutar på sidan 151 blir det i minsta laget för en doktorsavhandling. Som framgått anser jag att en utvidgning av tidsramen hade varit önskvärd. Styrkan i avhandlingen är det teoretiska perspektivet som tecknas med en klar profil. Men även

4. Reinhart Koselleck, *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Oxford 1988. Tyskt original, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenesis der bürgerlichen Welt*, Frankfurt/Main 1992 [1954].

här hade man gärna sett en expansion. Jag har föreslagit en explicit diskussion av Karl Polanyis syn på ekonomisk förändring. Den explicita anknytningen till Koselleck och Esping-Andersen sker i sig på ett intressant och nyorienterande sätt, men hur förhåller sig Jenny Andersson till Kosellecks i grunden pessimistiska syn på förhållandet mellan kritik och kris? Dessa avslutande förslag förtar inte det mycket positiva helhetsomdömet om avhandlingen.

*Bo Stråth**

* Fakultetsopponent.

Utrikesnämndens funktion under kalla kriget i fokus

Stefan Ekecrantz, *Hemlig utrikespolitik. Kalla kriget, utrikesnämnden och regeringen 1946–1959*, Diss, Santérus förlag, Stockholm 2003. 266 s.

Avhandlingen om den svenska utrikesnämndens funktion och roll 1946–1959 utgör bok nummer 12 i en serie avhandlingar och böcker som framkommit de senaste åren inom projektet SUKK, Sverige under kalla kriget. Projektet har haft sin hemvist vid Samtidshistoriska institutet på Södertörns högskola och statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. Flertalet av disputationerna har skett inom ramen för forskarutbildningen vid historiska institutionen på Stockholms universitet. Ekecrantz studie behandlar den svenska utrikespolitiken i ett demokratiperspektiv om öppenhet kontra sekretess i det politiska spelet mellan regering, opposition och massmedia. Vem fick veta vad? När? Och varför? I centrum står utrikesnämnden med dess historiska rötter i 1800-talets ”hemliga utskott” som i 1921 års grundlag ersattes med en utrikesnämnd. Uppgiften för nämnden formulerades i den nya grundlagen som att ”Rådplägning med denna utrikesnämnd bör i alla utrikesärenden av större vikt äga rum före avgörandet”. Det är viktigt att notera begreppen ”bör” och ”större vikt”, då den praktiska verkligheten visat att tolkningsmöjligheterna kring dessa begrepp varit mycket generösa.

Ekecrantz primära syfte beskrivs som att lyfta fram hur den diplomatiska säkerhetspolitiken hanterades i utrikesnämnden och vilka förklaringar som kan ges till det praktiska agerandet. Det handlar om 10 utvalda händelser som struktureras i tre empiriska kapitel: 1) Förhandlingarna om skandinaviskt försvarsförbund 1948–1949, 2) Sverige och Koreakriget 1950–1951 samt 3) Västsamarbetet och underrättelsetjänst 1949–1957. Ett sekundärt syfte är att genom denna närtstudie av sekretesshanteringen belysa nya aspekter kring forskningen om kalla kriget, inte minst vad gäller ett antal centrala aktörers agerande. Författaren ställer upp tre styrande frågekomplex: 1) Hur hanterade regeringen sekretess och information i utrikes- och säkerhetspolitiken på arenan regering–utrikesnämnd 1946–1959? 2) De tillkortakommanden som kan påvisas, hur kan de bäst förklaras? Vilka tänkbara motiv kan rekonstrueras? 3) I den mån utrikesnämnden verkligen fick tillgång till en fullgod information, hur kan det förklaras i ljuset av oförenlighetens olika demokratihämmande principer?

Efter andra världskrigets urladdning dröjde det inte länge innan nya maktpolitiska scenarier målades upp på den världspolitiska arenan, som ställde det neutrala och alliansfria Sverige inför ett antal känsliga och svåra utrikespolitiska ställningstaganden. Ekecrantz beskriver den utrikespolitiska arenan som först

och främst ett politiskt spänningsfält mellan den socialdemokratiska regeringen och den borgerliga oppositionen, främst Folkpartiet och Högerpartiet. Det tredje borgerliga riksdagspartiet, Bondeförbundet, hade ett närmare förhållande till socialdemokraterna och bildade samlingsregering med dessa under åren 1951–1957. Den utrikespolitiska scenen innehöll även andra betydelsefulla aktörer. Där fanns den militära ledningen som en tredje part med delvis egna tolkningar och visioner. En fjärde grupp var de ledande tjänstemännen inom utrikesförvaltningen och en femte aktörsgroup utgjordes av den svenska tidningspressen som i den offentliga debatten skapade opinioner som kunde påverka regeringens handlingsutrymme. På denna komplexa utrikespolitiska arena handlar således avhandlingen främst om relationen regering–utrikesnämnd.

Teoretisk ram

En av utgångspunkterna för studien är att utrikespolitik är väsensskild från annan typ av politik, då den saknar förutsättningar att till fullo styras av normala demokratiska principer. Ekecrantz hänvisar till internationell statsvetenskaplig forskning och stöder sig särskilt på Kjell Goldmann, som formulerat en teoretisk modell som kallas oförenlighetsteser, vilken pekar ut ett antal moment som demokratihämmande inom utrikespolitiken. Det handlar för det första om en så kallad förhandlingsaspekt som lyfter fram att utrikespolitik handlar om interaktion med andra länder, där diskussioner och köpsläende under förhandlingarnas gång inte lämpar sig för offentlig diskussion. För det andra utpekas att det nationella säkerhetsintresset för den egna nationens överlevnad anses stå över den interna demokratiska diskussionen. Och för det tredje finns en aspekt om avståndstagande från medborgarnas sida, i betydelsen att utrikesfrågorna i allmänhet upplevs som betydligt mer avlägsna – jämfört med inrikesdiskussionen – i den vardagliga politiska debatten.

Ekecrantz övergripande syfte är alltså att studera i vilken mån regeringen verkligen informerade utrikesnämnden på ett sätt som gav den en rådgivande funktion, och dessutom att försöka förklara orsakerna och motiven till regeringens agerande. För att bättre kunna strukturera och kategorisera sitt material uppställer Ekecrantz ett klassificerings- och analyschema med ett antal olika variabler. Den första mer övergripande klassificeringen handlar om att avgöra vilket allmänt opinionsläge som gällde mellan regering och utrikesnämnd på en tregradig skala vid respektive utvald händelse: 1) Fanns det i nämnden åsiktsgemenskap – konsensus – om regeringens valda utrikesstrategi? 2) Fanns det vissa åsiktsskillnader? 3) Var en majoritet i nämnden emot regeringens utrikespolitik? Den andra klassificeringen gäller om utrikesnämnden fick relevant information innan regeringen fattade beslut alternativt efter att beslut tagits, eller, som tredje alternativ, om nämnden inte fick någon information överhuvudtaget. Förutom dessa två grundläggande klassificeringsaspekter presenterar författaren ett mer utvecklat ana-

lysschema med åtta olika förklaringsalternativ till regeringens agerande gentemot utrikesnämnden, vilket jag strax skall återkomma till.

Källmaterialets speciella egenskaper

Det huvudsakliga källmaterialet i undersökningen utgörs av utrikesnämndens protokoll. Dessa protokoll har dock en historia som i högsta grad påverkat Ekecrantz möjligheter att fullt ut kunna kartlägga händelseförloppen. Före andra världskriget skrev man inga protokoll alls för att diskussionerna i nämnden skulle vara mer fria och öppna. År 1940 bestämde man sig för att åtminstone nedteckna vilka ärenden som diskuterades och vilka som yttrade sig i något man kallade formalprotokoll. Om det särskilt begärdes nedtecknades ibland även vad som sades och sådana protokoll kallas memorialprotokoll. År 1953 – mitt i Ekecrantz undersökningsperiod – ändrade man rutinerna och började skriva stenografiska protokoll vid mötena, vilket givetvis avsevärt förbättrat möjligheten att i efterhand kunna rekonstruera vad som utspelade sig i nämnden. Det paradoxala i sammanhanget är dock att utrikesnämndens aktivitet vad gäller antal sammanträden sjönk kraftigt efter 1953. Som lägst var det då bara två till tre möten per år, medan det tidigare handlade om 10–12 möten årligen. För Ekecrantz innebär det att då aktiviteten var som störst i nämnden är tillgången på mer utförliga protokoll som sämst och vice versa. Detta har tvingat honom att lägga ett ganska avancerat pussel där han har kompletterat protokollens knapphändiga uppgifter med information från andra källor, till stor del dagboksanteckningar och memoarberättelser från de inblandade huvudpersonerna. Särskilt kan nämnas statsminister Tage Erlander, utrikesminister Östen Undén, folkpartiledaren Bertil Ohlin, Högerpartiets ledare Jarl Hjalmarsson, chefen för UD:s politiska avdelning Sven Grafström och ÖB Helge Jung.

Källmaterialsituationen präglar undersökningen. De stundtals endast fragmentariska uppgifter som funnits att tillgå har tvingat Ekecrantz till ett intressant detektivarbete med intrikata källkritiska resonemang för att kunna krama ut relevant information. Situationen måste betecknas som något ovanlig för en modernhistoriker, där det som bekant oftast gäller att undvika att drunkna i material och problemen brukar handla om begränsning och urval. Men det bör framhållas att Ekecrantz balanserade och analytiska källkritiska resonemang genom hela undersökningen är något som verkligen ökar behållningen av studien.

Tio utvalda fallstudier i tre empiriska kapitel: 1) De skandinaviska försvarsförbundsförhandlingarna 1948–1949

De första tre fallstudierna kretsar kring de skandinaviska försvarsförbundsförhandlingarna 1948–1949. Bakgrunden var att Sveriges strävan efter att uppnå ett neutralt Skandinavien stötte på allt större svårigheter i takt med den ökande spänningen mellan stormakterna under 1948. Både Norge och Danmark visade

intresse för diskussionen om en större västmaktsallians – den blivande Atlantpakten – för att motverka sovjetisk expansionspolitik. Den svenska regeringen oroades däremot av dessa planer och tog därför initiativ till förhandlingar om ett skandinaviskt försvarsförbund som skulle stå fritt från stormaktsallianserna. Ekecrantz följer i sitt källmaterial i detalj hur regeringen skötte informationen både till utrikesnämnden och den egna riksdagsgruppen och konstaterar att nämnden inledningsvis hade god insyn i ärendet, men att denna stadigt försämrades under förhandlingarnas gång. Vid förhandlingarnas slutfas i början av 1949 menar Ekecrantz att de svenska förhandlingarna laborerade med förslag som låg långt ifrån vad både utrikesnämnd och socialdemokraternas egen partigrupp kände till och hade godkänt. Utrikesnämnden fick endast information i efterhand och ställdes alltså åt sidan. Förhandlingarna avbröts då norrmännen bestämt tackade nej till de svenska inviterarna och istället anslöt sig till det nybildade Nato.

2) *Sverige och Koreakriget 1950–1951*

Ekecrantz andra studieobjekt gäller Sveriges agerande i samband med Koreakriget. Även här presenterar författaren tre fallstudier kring händelseutvecklingen. Bakgrunden var som bekant att överenskommelsen från andra världskrigets slutskede om att temporärt dela Korea och snarast möjligt skapa ett fritt och självständigt land inte kom till någon konkret lösning mellan stormakterna. När nordkoreanska styrkor i juni 1950 anföll de södra landsdelarna reagerade FN snabbt. Amerikanska trupper under FN-flagg drev tillbaka de nordkoreanska styrkorna, avancerade in på den norra sidan varvid Kina ingrep och fronten stabiliserades vid 38:e breddgraden. I Sverige utbröt intensiva diskussioner om i vilken mån Sverige skulle stödja FN:s resolutioner. Å ena sidan ville man visa stöd till FN, men å andra sidan inte hamna på kollisionskurs med Sovjetunionen. I utrikesnämnden fanns helt olika uppfattningar om hur Sverige borde agera. De borgerliga representanterna ville tydligt demonstrera samhörighet med USA och västsidan, medan regeringen ville följa en försiktigare linje för att inte tvingas ta direkt ställning i stormaktskonflikten. Ekecrantz tre fallstudier lyfter fram flera mycket intensiva diskussioner i utrikesnämnden. Debatterna handlade bland annat om hur kraftfullt Sverige skulle ställa upp på FN:s propäer om hjälpaktioner från alla medlemsländer, det handlade både om krigsmateriel och sjukvårdsutrustning. När amerikanerna med FN-flaggan passerade gränsen till norr – och folkrättsligt plötsligt kunde stämpas som angripare – tilltog motsättningarna i den svenska utrikesnämnden.

Ekecrantz samlade bedömning är att debatterna om det svenska agerandet kring Koreakriget var de mest polariserade och aggressiva i utrikesnämnden under hela hans undersökningsperiod. Samtidigt tilläts dock nämnden här verkligen ha en rådgivande funktion som åtminstone låg i närheten av det som 1921 års lag föreskrevit.

3) Västsamarbete och underrättelsetjänst 1949–1957

Det tredje empiriska kapitlet innehåller fyra separata delundersökningar som fokuserar på olika former av konkret svenskt samarbete med västmakterna. Den första delstudien gäller Sveriges fortsatta förhandlingar med Norge och Danmark om visst försvarssamarbete, trots att dessa gått in i Nato och Sverige officiellt förklarat alliansfrihet. Den andra studien behandlar den sovjetiska nedskjutningen av ett svenskt spaningsplan över Östersjön, en DC3:a med åtta besättningsmän. I den tredje delstudien tas den så kallade Trondheimsleden upp, ett projekt där Sverige planerade att stödja uppbyggandet av en större hamn och snabbare transportvägar till Sverige via Trondheim. Syftet var att förbättra möjligheterna att försörja Sverige västerifrån. Den fjärde delstudien slutligen gäller historien med balter som utbildades till agenter i Sverige, och sedan skickades över Östersjön för att bygga upp svensk underrättelseverksamhet i de baltiska delarna av Sovjetunionen. Dessvärre sprang dessa agenter ofta rakt i armarna på den sovjetiska säkerhetspolisen, som via spionage och läckor i Sverige hade god information om denna verksamhet.

I samtliga dessa fyra delstudier ställdes utrikesnämnden helt åt sidan, då ärendena kringgärdades av så sträng sekretess att inte ens hela regeringen var informerad. Här sköttes utrikespolitiken av en inre krets i regeringen med hjälp av några personer från militärledningen och vissa UD-tjänstemän. Det gemensamma med ärendena var dessutom att det gällde händelser då den svenska säkerhetspolitiken hamnade i betydande svårigheter eller helt misslyckades, och att både omvärldens reaktioner och den inhemska kritiken spetsade till situationen ytterligare. De knapphändiga uppgifter som överhuvudtaget nådde utrikesnämndens ledamöter anlände efter det att de akuta händelseförloppen var förbi, vilket innebar att nämndens rådgivande funktion var helt överspelad.

Analytiskt schema

Som analytiskt redskap uppställer Ekecrantz åtta olika alternativ för att försöka förklara regeringens ageranden i de 10 fallstudierna. Fem av förklaringsalternativen tar sikte på de tillfällen då regeringen valde att tillgripa någon form av sekretess och endast knapphändigt informera nämnden, och tre alternativ gäller olika förklaringar till att fullgod information faktiskt gavs vid vissa tillfällen. De fem olika förklaringsätten till sekretess benämns: 1) Skydd mot omvärlden, 2) Skydda förd politik, 3) Partitaktiska motiv, 4) Förhindrande av skadlig debatt, och 5) Institutionella/byråkratiska förklaringar. Det handlar alltså om två alternativ som främst lyfter fram olika yttre hot, två som fokuserar på inre hot och ett alternativ som antyder att det inte alltid var regeringens medvetna agerande som var avgörande, utan att vissa byråkratiska strukturer inom både utrikesdepartement och annan förvaltning emellanåt kunde bli avgörande för hur ett ärende sköttes. Synsättet har Ekecrantz i huvudsak hämtat från den amerikanske statsvetaren David

Gibbs, som i sin tur har inspirerats av Graham Allison's klassiska bok om olika alternativ att tolka och förklara Kubakrisen. De tre alternativ som Ekecrantz laborerar med när det gäller att kategorisera de fall då utrikesnämnden verkligen fick information och tilläts ha en funktion vid besluten kallas: 1) Demokratiskt-idealistiska motiv, 2) Frånvarande sekretessmotiv samt 3) Framtvingad öppenhet.

Ekecrantz plockar således fram en stor analytisk verktygslåda innehållande många alternativa förklaringsfaktorer då han skall gripa sig an spelet kring utrikesnämndens situation. Problemet är bara att vid analysen av de studerade fallen framkommer att de aktuella situationerna erbjuder flera olika tolkningsmöjligheter. Verkligheten visar sig så komplex att den svårligen kan klämmas in i några tydliga förklaringsmönster, anser Ekecrantz, och menar att rättvisande beskrivningar måste bygga på kombinationer av de olika förklaringsalternativen. I vissa fall är källmaterialet dessutom så pass bristfälligt att säkra ställningstaganden omöjligen kan göras. Det är därför inte helt enkelt att som läsare få en tydlig bild av utfallet av det uppställda analys-schemat. Ekecrantz avstår på goda grunder från att laborera med några tydliga generella mönster och väljer istället att betona komplexiteten och det unika i varje situation.

Sammanfattande resultat

Ekecrantz avhandling sätter fingret på en demokratisk problematik inom det politiska systemet. Avhandlingens resultat pekar otvetydigt på att sittande regering var ytterst ovillig att ge oppositionen inflytande i de utrikespolitiska ärendena. Ekecrantz använder begreppet minimalistisk information och menar att utrikesnämnden gjordes delaktig endast då regeringen saknade varje möjlighet att tillgripa sekretess. Av de 10 undersökta utrikespolitiska ärendena var det enligt Ekecrantz endast vid två tillfällen som utrikesnämnden fick fullgod information och en rådgivande funktion. I övrigt handlade det om synnerligen haltande information från regeringens sida, allt från undanhållen information till medveten desinformation. Utrikesnämnden fungerade uppenbarligen inte som den politiska arena för diskussion mellan regering och opposition på det sätt den var tänkt i grundlagen från 1921. Ekecrantz resonerar i slutkapitlet kring möjligheten att regeringen skötte diskussionen med de borgerliga partierna på annat sätt, till exempel via partiledarkonferenserna, men utifrån det som framkommit i materialet bedömer han detta som mindre troligt.

Avhandlingen om utrikesnämnden under kalla kriget ger upphov till vidare frågor om utrikesnämndens funktion. Bland annat dröjer sig funderingar kvar hos läsaren om inte samtidens oppositionspolitiker reagerade och mer högljutt protesterade mot att de ständigt åsidosattes när det hettade till i de utrikespolitiska frågorna. Var alla införstådda med att utrikesnämnden knappast var en relevant arena? Hur är det idag? Finns det andra sätt att lösa inflytandet över utrikespolitiken än via utrikesnämnden? Ekecrantz avhandling snuddar även vid dessa frå-

gor men dess verkliga styrka ligger givetvis i den detaljerade genomlysningen av de tio utvalda händelseförloppen under kalla krigets dagar. Det är en spännande läsning och man imponeras av Ekecrantz systematiska och noggranna behandling av källmaterialet, och inte minst de insiktsfulla källkritiska resonemangen. Att man som läsare dessutom får en inblick i kalla krigets invecklade politiska turer både på internationell och svensk nivå är en extra bonus.

*Johnny Wijk**

* Fakultetsopponent.

Brødrefolk – allierte i krig?

Magnus Petersson, *Brödrafolkens väl. Svensk-norska säkerhetsrelasjoner 1949–1969*, Diss, Santérus Förlag, Stockholm 2003. 339 s.

I de senere år har det i Sverige vokst frem en ny generasjon samtidshistorikere med sikkerhetspolitikk som spesialfelt. Vi ser en profesjonalisering av forskningen om etterkrigstiden, som er på høyde med kvalitetsforskningen internasjonalt og som beveger seg bort fra overideologiseringens forenklinger og stereotyper, fra helte- og skurkefortellingene. Magnus Petersson tilhører denne nye generasjonen, noe som reflekteres i hans doktoravhandling om svensk-norske sikkerhetspolitiske forbindelser 1949–1969.

Jeg skal i denne artikkelen 1) sammenfatte studien med hensyn til problemstillinger, analytiske tilnærminger og materielt innhold, hvor jeg bare marginalt vil kommentere fremstillingen; 2) foreta en samlet vurdering av kildene, analysen, innholdet og konklusjonene; 3) ta opp enkelte bemerkninger om empiri og perspektiver; og 4) og presentere en samlet konklusjon.

Sammendrag

Valg av 1949 som startpunkt nødvendigjør ingen særlig begrunnelse. 1969 som sluttpunkt er ikke like åpenbart. Petersson anfører flere gode grunner for å velge 1969, blant annet kildesituasjonen og endringer i militær tenkning og strategi, herunder den økte vekten på begrenset krig. For å aksenturere skillet rundt 1970 kunne han ha tilføyd den strukturelle betydningen av fremveksten av den sovjetiske nordflåten med sine to hovedkomponenter: en "blue water navy", som manifesterte seg i øvelsene *Sever* i 1968 og *Okean* i 1970 og 1975; og en strategisk ubåtstyrke, fremfor alt med introduksjonen av *Yankee*-klassen i 1967 og *Delta*-klassen i 1973.

Når det gjelder problemstillinger, påpeker Petersson at den nordiske/skandinaviske forskningen gjerne har fokusert på hvorfor man *ikke* lyktes med å nå frem til større enighet sett på bakgrunn av de mange fellestrekk. Peterssons utgangspunkt er det motsatte: Hvorfor oppnådde Sverige og Norge så høy grad av "samforstånd" når de sikkerhetspolitiske orienteringslinjene var så forskjellige? Samtidig ønsker imidlertid Petersson å undersøke *grensene* for denne "samforstånd".

Petersson benytter to kategorier av analytiske tilnærminger, som til sammen åpner for et mer *funksjonelt* syn på samarbeid enn hva som gjerne følger av en mer tradisjonell tilnærming med fokus på alliansefrihet og nøytralitet, som tenderer i retning av det folkerettslige og formalanalytiske.

I den første kategorien inngår avskrekking versus beroligelse og integrasjon ver-

sus avskjerming. Disse brukes både for synkron komparasjon (Norge versus Sverige) og for diakron komparasjon (endringer over tid). Videre hviler studien på tenkningen om nordisk balanse, som i sin tid ble lansert i forskningssammenheng av Arne Olav Brundtland. Her viser Petersson både til den statiske dimensjonen (eksistensen av et særegent nordisk mønster), og den dynamiske (teorien om sammenheng og potensiell endring),

Den andre kategorien utgjøres av tre analysenivåer: 1) det sikkerhetspolitiske nivå, hvor forfatteren bygger på det tradisjonelle sikkerhetspolitiske begrepet; 2) det strategiske nivå, som omhandler forestillinger om og planlegging for bruk av militær makt; og 3) det operative nivå, som rommer de praktiske, forsvarsrelaterte kontaktene. Her rettes søkelyset mer mot faktiske handlinger og tiltak enn på forestillinger. Petersson bemerker at en slik helhetlig tilnærming, denne formen for *strategic studies*, er vanlig i norske sikkerhetspolitiske studier, i motsetning til hva som er tilfellet i Sverige. Det er ifølge forfatteren ikke mulig å spore noen tydelig metodologisk bevissthet eller noe eksplisitt perspektivvalg verken hos Neutralitetspolitikkommisjonen, *Om kriget kommit...* (1994) eller i Ekéus-utredningen, *Fred och säkerhet* (2002). Dette er i noen grad riktig, blant annet fordi slike utredninger sjelden har akademiske pretensjoner. Samtidig er det neppe tvil om at den første utredningen er *gjennomstyret* av en *strategic studies*-tenkning.

Med hensyn til materielt innhold, dokumenterer Petersson at de to landene på det overgripende *sikkerhetspolitiske nivået* var enige om betydningen av å bevare Norden som lavspenningsområde, og at begge stater regnet med å være strategisk utsatt i en stormaktskonflikt. På den annen side dokumenteres det at statene hadde ulike syn på balansen mellom avskrekking/beroligelse og integrasjon/avskjerming: Norske aktører betonte mye sterkere betydningen av Nato for avskrekkingformål og for å utlikne ulikevekt; svenske myndigheter var mer opptatt av at Nato-integrasjonen virket provoserende, og av at alliansefriheten kunne bidra til at Sverige ikke ble automatisk involvert i en krigssituasjon. Men Petersson viser samtidig at det var ulike oppfatninger i begge land, med norske aktører – som Einar Gerhardsen og hans fremste sikkerhetspolitiske rådgiver – som tenderte i retning av en svensk tankegang og særlig svenske militære som tidvis var mer norske i sin tenkning. I tillegg viser Petersson at svenske aktører gjennomgående var misfornøyde med norsk alliansepolitikk på 1950-tallet, inntil det fant sted et skifte i svensk tenkning i det neste tiåret, under inntrykk av det gryende begrenset krig-perspektivet og av détente. Vi får en svensk "uppskattning" av norsk politikk. Man merker seg at norske aktører hadde større toleranse eller forståelse for svensk politikk i 1950-årene, samtidig som imidlertid den mer aktive svenske utenrikspolitikken i det neste tiåret førte til at den norske oppfatningen gradvis ble mer negativ. Det siste poenget synes noe overdrevet.

I behandlingen av *det strategiske nivået* viser Petersson at de to statene hadde et nærmest identisk syn på de strategiske omgivelsene og trusselens karakter. Han

drøfter utførlig Sveriges rolle i Natos forsvarsplanlegging, herunder den mangeårige diskusjonen om hvorvidt svensk nøytralitet ville bli respektert eller ikke. Her trekker Magnus også vekslers på Natos arkiver. Vi får en inngående behandling av den såkalte skandinaviske eller norsk-svenske strategiske sammenflettingen, hvor svensk politikk i 1950-årene ikke fremstår som spesielt konsistent: Svenske aktører var på den ene side bekymret for at sammenflettingen ville øke sannsynligheten for at Sverige ville bli involvert i krig. På den annen side ble det fra svensk side poengtert at sammenflettingen kunne bidra til å styrke svensk sikkerhet. Petersson slutter seg for øvrig til tanken om at det fant sted en svensk perspektivdreining ved inngangen til 1960-tallet: Fra det syn at heller ikke Sverige i lengden kunne regne med å stå utenfor krig, med en ledsagende betoning av behovet for hjelp fra vest, til 1960-årenes begrenset krig-perspektiv, fremveksten av marginaldoktrinen, og en gradvis nedtoning av behovet for vesthjelp.

Drøftingen av *det operative nivået* innledes med en oppsummering av tre skoler i svensk forskning om vestsamarbeidets karakter: "Dubbelpolitikk", "återforsäkringspolitikk" og "tyst allianspolitikk". Petersson fastslår med god grunn at det ikke finnes overbevisende dokumentasjon eller argumentasjon for den tredje skolen.

To spørsmål peker seg ut som spesielt interessante i fremstillingen på dette nivået. Det gjelder for det første etterretningssamarbeidet. Her dokumenterer Petersson, primært basert på svensk arkivmateriale, et omfattende samarbeid mellom den norske etterretningsstaben ved Vilhelm Evang og T-kontoret ved Thede Palm – et tokantsamarbeid som var del av et mindre omfattende skandinavisk trekantsamarbeid. Petersson omtaler i denne forbindelse en interessant episode i 1958, da Evang gikk til *svenskene* for å få opplysninger om et amerikansk tokt fra Bodø som han mistenkte kunne ha beveget seg inn på østtysk område i forbindelse med et tokt langs Jernteppet.¹

Det hører med til helhetsbildet at Försvarets radioanstalts (FRA) samarbeid med vestlige land fortsatt i hovedsak hemmeligholdes på svensk side. Her var det også et trekantsamarbeid eller en *triangel*, i dette tilfelle knyttet til utveksling av råmateriale fra signaletterretning. Historien om norsk etterretning for perioden 1945–1970 ble utgitt i 1997.² I anstendighetens navn er det nå på tide å frigjøre studien om FRA for samme periode.

Det luftoperative samarbeidet mellom Norge og Sverige er det andre meget interessante spørsmålet som Petersson tar opp, i dette tilfelle primært basert på norske arkivkilder. Han dokumenterer at samarbeidet var mer omfattende enn hva Neutralitetspolitikkommisjonen viste, og at det fungerte som et dekke for mer

1. FRA svarte for øvrig at det ikke fantes materiale om saken på svensk side. Det ser ikke ut til at Evang opplyste om at dette – så langt jeg kan se – var et spionfly, endog et U-2. Tidspunktet som Evang oppga, 20. november, var feil. Ifølge CIA var datoen 6. november. Kanskje kunne FRA hatt opplysninger om toktet dersom det hadde fått riktig tidspunkt?

2. Olav Riste & Arnfinn Moland, *"Strengt hemmelig" Norsk etterretningsteneste 1945–1970*, Oslo 1997.

enn et flyredningssamarbeid.

Peterssons konklusjon er at Sveriges operative vestforbindelser – med Norge og via Norge – var oppsiktsvekkende tette sett i lys av landenes ulike sikkerhetspolitiske veivalg; at det først var under ”starkt yttre hot och i skilda lägen” at de to land nådde et høyt nivå av sikkerhetspolitisk samarbeid; at Sverige foretrakk bilateralt samarbeid fremfor samarbeid med Nato; og at samarbeidet var politisk sanksjonert. Men Petersson betoner samtidig at Sverige unngikk arrangementer med veststatene som kunne skape bindinger med en automatikk i seg i en krise- eller krigssituasjon, og at samarbeidet hadde klare begrensninger: Det var en arts- og ikke gradforskjell mellom den svenske og norske integrasjonen i de vestlige samarbeidsstrukturene; i et slikt komparativt perspektiv var det svenske vestsamarbeidet ikke særlig dyptgående; det ville derfor ha tatt betydelig tid å få etablert et interoperabelt samarbeid i en krigssituasjon. Svensk politikk under den kalde krigen kan, ifølge Petersson, sammenliknes med norsk politikk før 1940, nemlig troen på at de angelsaksiske stormaktene i egeninteresse ville aksjonere for å hindre at andre stormakter tok kontroll over Skandinavia.

Samlet vurdering

Petersson skriver godt og lett. Han har benyttet et bredt utvalg av primærkilder, først og fremst svenske og norske, men også noe Nato-materiale. En av studiens mange sterke sider er at det er likevekt i bruken av svenske og norske kilder. Tidvis kan omfanget av kildereferanser i notene bli i overkant overveldende, men det er nå ikke uvanlig i doktoravhandlinger. Petersson er godt opplest også på norsk og på internasjonal litteratur før øvrig. Han er kommet under huden på norsk politikk. På ett punkt fornemmer man likevel at norsk tenkning ikke har slått *helt* gjennom, nemlig den store betydning som norske politiske aktører tilla garantien i Atlanterhavspaktens artikkel 5 som avskrekkende virkemiddel, og betydningen av denne garantien uaktet vestmaktenes tallmessige underlegenhet på nordflanken.

De analytiske verktøyene som er valgt, virker fruktbare og gjennomsyrer fremstillingen på en god og konsekvent måte. Det tosidige samarbeidet er systematisk satt inn i en bred internasjonal ramme. Studien faller godt inn i *strategic studies*-tradisjonen.

Fremstillingen av det operative samarbeidet er den beste og mest interessante delen av studien. Her finner vi mye ny informasjon, spesielt om etterretnings- og flysamarbeidet; det operative eller praktiske vestsamarbeidet ses som en del av en større strategisk og politisk helhet; og Petersson er god og balansert i sin fremstilling av samarbeidets omfang og begrensninger.

Empiri og perspektiver – enkelte bemerkninger

Petersson drøfter norsk basepolitikk tidlig på 1950-tallet, et tema som har vært gjenstand for mye oppmerksomhet på norsk side. I likhet med enkelte norske for-

skere blander også Petersson i noen grad sammen to helt ulike arrangementer. Det første gjaldt det såkalte SAC-arrangementet fra oktober 1952, som åpnet for at Strategic Air Command kunne benytte flybasene Sola og Gardermoen i *krigstillelle*. Det egentlige basespørsmålet tas ikke opp eksplisitt, nemlig *fredstidsbase-ring* av en amerikansk taktisk wing (ca 75 fly) på Torp eller Jarlsberg. Slik fredstidsstasjonering ble avvist av norske myndigheter. Petersson omtaler i denne forbindelse bare sakens andre fase, da amerikanerne blant annet foreslo at én skvadron kunne oppholde seg i Norge til enhver tid som ledd i en rotasjonsordning.

Petersson drøfter på samme måte norsk atompolitikk og demonstrerer generelt stor innsikt i spørsmålet. Han nevner i denne forbindelse at Norge anskaffet rakettsystemene Nike og Honest John, som *kunne* bære atomvåpen. Han kunne med fordel ha omtalt spørsmålet om å atombevæpne norske jagerbombere av ulike typer, som hadde en offensiv kapasitet.

Petersson gir en bred og interessant analyse av svenske synspunkter på norsk politikk generelt og på utenriksminister Halvard Lange spesielt. Til tross for at svenske aktører var godt informert om norsk politikk, blir man slått av misforståelsene, fordømmene, ønsketenkningen og tilbøyeligheten til å betrakte norsk politikk gjennom svenske ideologiske briller. Tidvis kan man se storsvenske holdninger – en storebrorsmentalitet. Dette rammer i særlig grad Lange. Man får en assosiasjon til utenriksminister Arvid Taube – ”norskätaren” – som i 1909 fremholdt at Norge måtte lære seg å ”taga direktiver från Stockholm”, og ikke fortsette å drive politikk på egen hånd. Man undres over at en så velbefestet utenriktjeneste som den svenske kunne fremtre som så lite profesjonell, (noen vil hevde det var ansatser til en tilsvarende uprofesjonalitet i svensk diplomati på 1970- og 1980-tallet). Dette er ett av flere eksempler på at Petersson med fordel ikke burde ha nøyd seg med å referere synspunkter, men vært mer aktiv og pågående i analysen.

Valg av analytiske perspektiver egger alltid til diskusjon. Jeg skal begrense meg til å kommentere tre av dem. For det første: Forestillingen om en nordisk balanse, som i mange år nærmest var en egen forskningsindustri. Det er bred enighet om at den statiske dimensjonen – eksistensen av et nordisk mønster – i en periode hadde betydelig tilslutning på politisk nivå i Norden. Det dynamiske elementet var offisielt mer omstridt, spesielt i Finland. Petersson skriver at forestillingen om en nordisk balanse fikk ”tydliga konsekvenser i ländernas agerande”; at de to land ”i hög grad agerade” i tråd med disse forestillingene. Her kan vi reise i det minste to spørsmål knyttet til den dynamiske dimensjonen. Det første kan synliggjøres gjennom et kontrafaktisk spørsmål: Hvor sannsynlig er det at økt sovjetisk press på Finland ville ha fremtvunget en endring i norsk basepolitikk? Svaret er ikke gitt. For det andre: Er det fruktbart å tale om en distinkt balanse i Norden – et nordisk subsystem? Var det ikke heller slik at ”alt henger sammen med alt”, som Gro Harlem Brundtland formulerte det i en annen sammenheng? Vi kan synliggjøre denne problemstillingen gjennom to eksempler: Tysk opprustning åpnet for

en tyngdepunktforskyvning i det norske forsvaret fra Sør- til Nord-Norge; nedleggelse av Keflavik-basen kunne ha fremtvunget kompensatoriske forsvarstiltak i Norge.

For det andre: Forestillingen om et nordisk sikkerhetsfellesskap, med stabile forventninger om fred og fredelig konfliktløsning. Petersson berører ikke dette perspektivet eksplisitt annet enn i en fotnote, og det er greit – man må foreta avgrensninger. I likhet med mange andre forskere kommer imidlertid også Petersson i ulike sammenhenger indirekte inn på spørsmålet om muligheten for krig mellom Sverige og Norge, blant annet i sammenheng med norske vurderinger om at Sverige kunne ha blitt tvunget til å godta transitt av sovjetiske styrker. Mot dette står det syn at Sverige aktet å motsette seg ethvert angrep – også et vestlig, men også at man i en presset situasjon måtte se til at man ikke havnet på "feil side". Her ligger interessante ansatser til en diskusjon om Sveriges handlingsrom og manøvreringer i en krise- eller krigssituasjon.

Dette bringer meg til et tilgrensende perspektiv, som står sentralt i studien til Petersson: "Först under starkt yttre hot och i skilda lägen nådde Sverige och Norge en nivå av säkerhetssamverkan som de aldrig kom fram till i tider av lugn och obundenhet". Det kan være fruktbart å sette dette synet opp mot Bernt Schillers hovedtese, som han har anlagt for en lang tidsperiode: Et mildt trykk eller press fra omgivelsene inspirerte gjerne til forsøk på å intensivere det nordiske samarbeidet, men samarbeidsforsøkene brøt oftest sammen når trykket ble sterkt.³ Synspunktene til Petersson og Schiller står ikke nødvendigvis i motstrid til hverandre; her er det tale om samarbeid på forskjellige nivåer. Å se dem i sammenheng kan være fruktbart.

For det tredje: Peterssons konklusjon om at den svenske holdningen under den kalde krigen kan sammenliknes med den norske holdningen før 1940, nemlig troen på at de angelsaksiske stormaktene i egeninteresse ville aksjonere for å hindre at andre stormakter tok kontroll over Skandinavia – hva som i norsk forskning omtales som den implisitte vestgarantien. Kanskje kan det være vel så fruktbart å sammenlikne med norsk politikk i perioden 1945–1949, da Norge var i en semi-allianse med britene kjennetegnet av mange funksjonelle bånd, men uten at det forelå noen uttalt garanti: Sverige hadde som ambisjon å stå utenfor en eventuell krig, men også en reserveposisjon i form av forventninger om vestlig assistanse om nødvendig, og det ble gjort forberedelser for et slikt tilfelle. I flere krigsscenarioer ville det vært sannsynlig at vestmaktene ville ha assistert Sverige på ulike måter.

Noen egentlig garanti kan man imidlertid knapt tale om, og forberedelser for hjelp utenfra var, som Petersson poengterer, tross alt så beskjedne at det ikke fore-

3. Bernt Schiller, "At Gun Point. A Critical Perspective on the Attempts of the Nordic Governments to Achieve Unity after the Second World War", *Scandinavian Journal of History* 1984:3.

lå noen robust basis for vestlig hjelp på kort varsel. Fra ulike hold på svensk side er det blitt lagt stor vekt på USAs *Guidelines* for Sverige fra 1962, som uttrykk for at det fantes en uformell amerikansk sikkerhetsgaranti som i noen form var gyldig til frem til 1989. Dette er en heller eksotisk fortolkning av et enkeltstående dokument. Petersson har for stor innsikt i politikken og strategiens realiteter til å omfavne slike slutninger.

Konklusjon

Ambisiøse forskningsprosjekter skal tas på alvor, også ved at man reiser kritiske motforestillinger. Noen slike er presentert i denne artikkelen. De er likevel marginale sett i en total sammenheng. Peterssons studie er velskrevet, grundig og perspektivrik. Den er samtidig et av flere eksempler på at det ved Försvarshögskolan har vokst frem et kompetansemiljø innenfor feltet *strategic studies* som holder internasjonalt nivå og som bidrar til å styrke Sveriges internasjonale forskningsrenommé. Det tar mange år å bygge opp et slikt kompetansemiljø. Kloke sjefen vil vite å ta vare på og videreutvikle et slikt aktivum.

*Rolf Tamnes**

*Fakultetsopponent

Kortare recensioner

Sören Wibeck, *Religionernas historia. Om tro, hänförelse och konflikter*, Historiska media, Lund 2003. 456 s.

Journalisten Sören Wibeck har i ett populärvetenskapligt perspektiv i *Religionernas historia. Om tro, hänförelse och konflikter* tagit sig an uppgiften att presentera världsreligionerna på något mer än 400 sidor. Wibecks urval av religioner är konventionellt med smärre undantag, och tyngdpunkten i framtällningen ligger på de fem världsreligionerna kristendom, judendom, islam, hinduism och buddhism. Läsaren får även stifta bekantskap med traditioner som är mindre kända i västvärlden, som sydamerikanska och östasiatiska läror, samt får en kortare presentation av fenomenet nya religiösa rörelser i kapitlet New Age. Ett kapitel om virtuell religion behandlar inforamtionsteknologi och religion. Samernas förkristna religion får representera de skriftlösa folkens traditioner.

Wibeck kryddar texten med uttalanden från representanter för olika religiösa rörelser samt olika forskare som han har intervjuat. Författaren har lagt till adresser till hemsidor i den löpande texten för den läsare som vill söka ytterligare information. Med tanke på internets flyktighet är det svårt att avgöra hur länge hemsidorna kommer att vara aktuella.

I Wibecks historiska exposé får läsaren stifta bekantskap med kristendomens kyrkofäder, judendomens förgrundsgestalter och hemlandsproblematik, hur religiösa grupper lever i olika samhällen och vilka problem som uppstår då forskare försöker spåra den historiske Jesus och den historiske Muhammed. Wibecks perspektiv är koncentrerat kring en historisk linje, där politik och etnicitet får en framträdande plats i presentationen. Syftet är att visa hur stor betydelse religionen har för människor runt om i världen. När Wibeck behandlar de östasiatiska religionerna beskriver han inte bara religiösa tankar utan också olika religioners ställning, hur kommunismen har strävat efter att utrota religionerna samt hur meditationsrörelsen Falun Gong, som grundades i början av 1990-talet, uppfattats som ett hot mot det kommunistiska Kina.

De indiska religionerna presenteras noggrant och livfullt och läsaren får ta del av hinduismens myller av gudar, buddhismens filosofiska frågor och religionernas varierande inflytande på dagens västerländska samhällen. Den historiska genomgången berör flera olika religiösa riktningar och temata såsom den äldsta skriftreligionen under vedisk tid, buddhismens uppkomst, mogulväldet i Indien under 1500-talet, änkebränning samt hur dagens politiska hindunationalister strävar efter att skapa en ny bild av Indiens historia. Intressanta små noteringar och faktarutor förgyller den ofta faktaspäckade texten, som till exempel

att hamburgerkedjan McDonald's inte serverar några hamburgare med nötkött i Indien och att Buddha antagligen dog av att äta vildsvinskött.

I framställningen av islam behandlas den aktuella diskussionen om kvinnobild, försörjningsplikt, sexualitet och feminism samt händelseutvecklingen kring 11 september 2001, jihad, hamas och Usama bin Ladin.

Översiktsverk och läroböcker har ibland en tendens att generalisera bilden av religioner och göra dem till något enhetligt med fastställda dogmer. Wibeck förmedlar istället en bild av religioner som något svårgripbart, där det inom varje religion mestadels finns flera olikartade tolkningstraditioner och avvikande tankar om hur myter och ritualer skall uppfattas.

Wibeck vidgar på ett förtjästfullt sätt sitt perspektiv på religion genom ett intressant kapitel om samernas förkristna religion. Denna placeras på ett riktigt sätt in i ett större cirkumpolärt religionskomplex, där fiske, jakt och renskötsel har betydelse för föreställningsvärlden.

Texten som helhet är välskriven men ibland något ojämn. På några ställen består den av korta rumphugna meningar med framställning i punktform, för att på andra ställen broderas ut till långa och intressanta beskrivningar av fenomen och föreställningar. Boken är inte skriven för akademiker och bör inte heller bedömas som en sådan. Målgruppen bör vara en allmänintresserad läsekrets som har en grundläggande förståelse och kunskap om religionsvetenskapliga begrepp och religiöst liv.

Ett återkommande begrepp i texten är hednisk (s 41), vilket man numera brukar undvika inom religionshistorisk forskning. På samma sätt som primitiv religion ger begreppet en nedlåtande stämpel på religiösa föreställningar utanför kristendomen.

Förhistorisk tid är ett problematiskt begrepp som betecknar en period då det saknas skriftliga källor. Wibeck sätter förhistorisk tid till 3000 f Kr (s 10), men den förhistoriska tiden skiftar dock beroende på vilken plats man befinner sig i världen.

Begrepp som germanfolk, germanfurstar, germanerna, germanska kyrkor, förkristna germaner och germansk kultur är problematiska och borde förklarats och använts mer försiktigt av författaren eftersom det råder delade meningar om det någonsin funnits en enhetlig germansk religion och kultur.

Sören Wibeck lyckas på ett begränsat utrymme förmedla ett religionshistoriskt perspektiv och levandegöra händelser och personer i religionernas värld. Litteraturförteckningen ger goda möjligheter för den som vill fördjupa sig i religionernas spännande men många gånger underliga värld.

Henrik Alexandersson

Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere (red), *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, Vägar till Midgård 4, Nordic Academic Press, Lund 2004. 430 s.

Hösten 2002 samlades arkeologer, religionshistoriker och ortnamnsforskare i Lund för att diskutera förkristna världsuppfattningar i Norden. Symposiet anordnades av projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv", som bedrivs vid Lunds universitet. De 14 föredrag som hölls vid symposiet har nu publicerats i antologin *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi* vilken utgör den fjärde publikationen i projektets skriftserie. Den första av de tidigare publikationerna behandlade hur senare tiders forskare uppfattat och tolkat det förkristna nordiska samhället. Den andra volymen var inriktad på problematiken kring ritualer under förkristen tid och en tredje behandlade trolldom och trolldomshandlingar i norrön tradition.¹

Inom ämnet religionshistoria används numera sällan begreppet kosmologi. Istället har andra begrepp som världssystem, världsbild, föreställningsvärld, ideologi blivit allt vanligare i bearbetningar av olika slag. Till skillnad från religionshistorisk forskning verkar den arkeologiska forskningen liksom även ortnamnsforskningen fokusera på just förhistorisk kosmologi, och under senare år har även arkeologins intresse för de norröna texterna ökat allt mer, vilket återspeglas i bidragen.

Främst är det eddadikterna Völvans spådom, Grimmismål och Vaftrudnesmål i den poetiska Eddan samt Gylfaginning i Snorri Strulusons Edda som legat till grund för rekonstruktionen av den förkristna kosmologin i Norden. Trots att dessa texter många gånger motsäger sig själva vad gäller uppgifter om kosmologin har flera strukturalistiskt inriktade forskare försökt skapa modeller utifrån texterna.

Bokens bidrag har samlats under fyra olika teman. Författarna har använt sig av ett omfattande källmaterial vilket spänner över isländska sagor, edda- och skaldediker och Snorri Strulusons texter men även brons- och järnålderns arkeologiska lämningar samt mycket annat.

Den första delen inleds med tre artiklar som behandlar temat "Kosmologi mellan nutiden och det förflutna". Här diskuteras problematiken kring utforskandet av det förflutna i största allmänhet och vilka möjligheter det finns att förstå världen och universum. Här flyter författarnas pennor tämligen fritt och de hämtar sitt jämförelsematerial från skilda håll.

1. Den första delen av serien *Vägar till Midgård*; Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert, *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, Lund 2001, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:3, och den andra delen; Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere (red), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, Lund 2002, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:2. Den tredje delen; Catharina Raudvere, *Kunskap och insikt i norrön tradition. Mytologi, ritualer och trolldomsanklagelser*, Lund 2003, recenserades i *Historisk tidskrift* 2004:2 (reds anm).

Antologins nästa tema, "Kosmologi, ritual och makt", behandlar sambandet mellan föreställningsvärld och ritual.

Temat "Kosmologiska transformationer" behandlar människans betydelse och placering i norrön kosmologi utifrån både materiellt och skriftligt källmaterial. Frågor om kön, sexualitet samt gränsöverskridande genomsyrar dessa bidrag.

Den avslutande delen i antologin "Kosmologi och landskap" tar upp frågan om de svårtolkade sambanden mellan den förkristna nordiska kosmologin och den dåtida faktiska världen. I denna del diskuteras främst landskapsbild och ortnamn och i vilken mån ett mikrokosmos kan skönjas i det förkristna landskapet utifrån vikingatidens kosmologi.

Som så ofta förhåller sig många av uttolkarna okritiskt till de skriftliga norröna källorna vad gäller deras tillkomsthistoria och i vilken grad texternas berättelser om gudar och världsuppfattningar går tillbaka på förkristna och framförallt vikingatida föreställningar. Många av de tidigare uttolkarna av förkristen religion i Norden framställer förkristen kosmologi som något fast och enhetligt. Man får dock inte glömma att texterna är av olika åldrar och att de flesta som används vid analysen av förkristen kosmologi nedtecknades först under 1200-talet i en kristen miljö.

Bidragen i antologin är överlag välskrivna och ger en god bild av den mångfald i angreppssätt och synsätt på den nordiska förkristna föreställningsvärlden som faktiskt finns idag. Läsaren bör dock ha en grundläggande kunskap om begrepp och källor för att kunna förstå resonemangen.

En viktig artikel är arkeologen Jes Wienbergs inlägg i debatten om pseudovetenskap och sakral geometri, där mer eller mindre etablerade forskare lyckats finna linjer och geometriska figurer i form av pentagram och hexagram mellan olika fornlämningar och viktiga platser i landskapet. Wienberg för fram flera av dessa spekulationer i ljuset och avslöjar hur pseudovetenskapen arbetar.

Arkeologen Kristian Kristiansen försöker, med hjälp av bronsålderns materiella kultur och äldre texter från Orienten och Indien, att spåra tanken om tvillinghärskarnas religiösa och politiska roll under bronsåldern i ett proto-indoeuropeiskt perspektiv. Kristiansens vågade framställning om tvillinghärskarnas och tvillinggudarnas funktioner är mycket intressant trots att det idag råder delade meningar om det någonsin funnits någon gemensam indoeuropeisk religion eller kultur. Den viktiga frågan om föreställningarna i de fornvästnordiska texterna även gäller i Östnorden reses av ortnamnsforskarna Olof Sundqvist och Stefan Brink.

I en mycket lyckad artikel tar religionshistorikern Catharina Raudvere upp religionshistoriska analysmodeller och hur de förändrats över tid samt hur nya begrepp tagit över de äldres roll. Raudvere rättar till begreppen och behandlar även kosmologi, berättelsemönster och tolkningsproblematik i fornvästnordisk tradition, där hon också diskuterar kontinuitet och förändring av den förkristna bild-

världens idéinnehåll. Raudveres användning av skriftligt och arkeologiskt material är föredömlig religionsarkeologisk forskning.

Det finns i flera av bidragen en öppenhet mot det cirkumpolära religionsområdet vilket används vid jämförelser av förkristna föreställningar i Skandinavien. De historiska sammanhangen dem emellan är fortfarande oklara men det måste ändå ses som ett intressant angreppssätt.

Arkeologerna Brit Solli och Lotte Hedeager har i flera arbeten tolkat guden Odin som sejdens mästare och som den store schamanen. Så gör de även i sina artiklar i denna antologi. Sejdens eventuella likheter med schamanismen samt om sejden är ett lån från den samiska schamanismen har dryftats mellan forskare under lång tid. Odins komplexa natur är dock svårare att komma tillrätta med än att bara se honom som den store schamanen. Utan att fördjupa sig i diskussionen är det värt att nämna att det samhälle där Odin framträder som gud skiljer sig mycket från de cirkumpolära samhällen där schamanismen hör hemma. Hedeager och Solli har trots kritiska röster fortsatt att driva sina teser om Odin som schaman. En annan bild av Odin, kopplad främst till krig och aristokrati, har forskare som Andreas Nordberg och Jens Peter Schjødt argumenterat för.²

I sin helhet är det på många sätt ett imponerande och läsvärt arbete som redaktörerna ställt samman, särskilt med tanke på bidragens mångfald, intressanta infallsvinklar och många gånger vågade diskussioner vilket förhoppningsvis öppnar för nya frågeställningar och nya studier om det förkristna Norden.

Henrik Alexandersson

Bernhard Hamilton, *The Christian World of the Middle Ages*, Sutton Publishing, Gloucestershire 2003, 256 s.

När den tidiga kyrkans medlemsantal ökade under 200-talet reagerade den romerska staten med förföljelser. Särskilt hårt var livet för de kristna under kejsar Diocletianus tid vid makten (slutet 200-talet). Konstantin den store kom radikalt att ändra villkoren när han år 312 gjorde kristendomen till en laglig religion och själv lät döpa sig. Därefter gjorde kristendomen sitt segertåg genom ett framväxande Europa. Den segrande fornkyrkans europeiska historia känner vi sedan tidigare. Den medeltida kyrkans världshistoria däremot är inte lika kartlagd. Med sin bok utmanar Bernhard Hamilton den Europacentrerade uppfattningen om den medeltida kyrkans historia.

2. Andreas Nordberg, *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion*, Stockholm 2003, s 120ff; Jens Peter Schjødt, "Ödinn – Shaman eller fyrstegud?", i Michael Stausberg (Hrsg), *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte Festschrift für Anders Hultgård zum 65. Geburtstag am 23. Dezember 2001*, Berlin 2001, s 562–577.

I *The Christian World of the Middle Ages* följer Bernhard Hamilton den tidiga kyrkans framväxt under senantik tid. Därefter följer redovisningar över kyrkan i väst och kyrkan i Bysans och hur den ortodoxa kristendomen spreds till länder som Bulgarien, Serbien och Ryssland. Även i Nordafrika fanns stora kristna församlingar, vilka Bernhard Hamilton ägnar ett eget kapitel. Det fanns likaså kristna enklaver i södra Indien. Kristendomen nådde Persien redan under 100-talet och var troligen etablerad i området under 200-talet, inte utan motstånd. Medan de kristna i Västrom förföljdes av den romerska staten på grund av sin avvikande religion, förföljdes de kristna i Persien på grund av att de uppfattades som romerska element.

Ett genomgående tema i boken är att kyrkan till sitt idéinnehåll och form antog olika skepnader i de olika kulturerna. En effekt av kyrkomötena i Efesos 431 och Chalcedon 451, då man slog fast att Jesus var av både gudomlig och mänsklig natur, blev att kyrkorna i Afrika och Asien bröt sig loss från den tongivande bysantinska och bildade egna, separata kyrkor. Några av dessa finns än idag, exempelvis de koptiska och etiopiska kyrkorna.

Boken är vackert illustrerad och välskriven. Dispositionen av stoffet efter geografiska områden – Västeuropa, Östeuropa, Mellanöstern, Afrika och Asien – är förvisso funktionell men blir tröttsam i längden, då historien i varje kapitel så att säga måste berättas om. Att läsa om mötet i Chalcedon i varje kapitel känns onödigt, även om mötet betytt mycket för just den etiopiska, den koptiska eller den persiska kyrkans vidare utveckling. Här hade en redaktör kunnat gå in och strukturera om texten. Men visst, Bernhard Hamilton har skrivit en bra grundbok för den som vill orientera sig i den medeltida kyrkans världshistoria.

Bo Eriksson Janbrink

Antti Kujala, *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713. Tax, Rent and Relations of Power*, Finnish Literature Society, *Studia historica* 69, Helsinki 2003. 203 s.

Hur väl stämmer bilden av 1600-talets Sverige som den förhandlande staten, om man betraktar relationen mellan stat och undersåtar i ett beskattningsperspektiv? Antti Kujala, historiker vid Helsingfors universitet, har undersökt kronans och adelns relationer med bönderna med tyngdpunkt på de finska riksdelarna. Författaren har utifrån ett massivt källmaterial samt egen tidigare forskning och de senaste rönen inom svensk och finsk forskning, uppnått resultat som till del förändrar vår bild av stormaktstidens riksdelar. För att kunna utröna vilka möjligheter bönderna hade att påverka sin situation, har Kujala undersökt kronans och adelns beskattning av bönderna samt böndernas dagsverksplikt. Pålagorna är sedan satta

i relation till vad bönderna verkligen betalade samt utförde i arbete. Undersökningsområdet är främst sydvästra Finland och tidsspännet löper från 1630-talet fram till 1713.

Samhället legitimerades genom lagar, överenskommelser, tro och institutioner samt genom principen om ömsesidighet och delaktighet i maktutövandet. Beskattningen var grundad på ett slags socialt kontrakt, en kompromiss mellan kronans rättigheter och ståndens och undersåtarnas skyldigheter. Kujala visar att denna ömsesidighet fanns som idé och ofta också i praxis, även mellan adeln och dess landbor. Bönderna kunde påverka sin situation om de undvek öppen revolt och istället höll sig inom lagens ramar.

Övertygande visar Kujala att de finska böndernas situation försämrades efter reduktionen (på kortare sikt). Böndernas möjlighet att påverka sin situation minskade när de skulle förhandla med enväldets makthavare istället för med adeln. Skulderna, de obetalda skatterna, växte snabbt. I den östra rikshalvan kunde inte produktionen bära den beskattningsnivå som grundades på svenska förhållanden. En latent kris byggdes in i systemet och den slog till under missväxt eller krig. Kronan borde ha agerat genom att sänka skatten och efterskänka skulderna, men böndernas situation ignorerades. Här menar Kujala att man verkligen kan tala om maktstaten: någon förhandling ägde inte rum. Resultatet under svältåren i mitten av 1690-talet blev att den finska befolkningen decimerades markant. Värst drabbade var de områden där alternativa inkomstkällor inte fanns, och där var det främst de egendomslösa och de mindre jordbruket som drabbades. Kujala visar att nedgången fortsatte in på 1700-talet i vissa områden. I de sydvästra delarna av Finland, där jordbruket hämtade sig någorlunda efter missväxtåren, kom utskrivningarna att lägga lock på återhämtningen. Till skillnad från vad man tidigare antagit visar Kujala att i vissa delar av den östra riksdelen fick bönderna en positiv ekonomisk utveckling under de följande krigsåren tack vare bättre väderförhållanden. Krigsåren slog hårdast mot de områden som var beroende av utländsk handel i form av försäljning av tjära eller skeppsbyggnation, som Österbottnen och Savolax. Enväldets legitimitet föll under krigsåren då kronan inte kunde beskydda invånarna och därmed upphörde samhällskontraktet att gälla. Detta visade sig i obetalda skatter och deserteringar.

Boken är mycket läsvänlig med tydlig layout och ett antal bilder. Tyvärr finns några språkliga märkligheter som säkert uppstått i översättningen till engelska. Säterier kallas exempelvis genomgående för "säter" i tabeller och text. Detta är emellertid skönhetsfläckar; det stora undersökningsområdet och det långa tidsperspektivet ger klara fördelar, som att trender och variationer tydligt framträder. Även om Antti Kujala inte sticker ut hakan alltför långt, så är boken ett mycket intressant inlägg i debatten om integration och växelverkan i samhället under 1600-talet.

Allan Ellenius (ed), *Baroque Dreams. Art and Vision in Sweden in the Era of Greatness*, Acta Universitas Upsaliensis, Uppsala 2003. 167 s.

Allt för sällan presenteras svenska forskningsprojekt för en internationell publik. Den vackra boken *Baroque Dreams* utgör därför ett välkommet undantag.

Till grund för boken ligger ett större projekt som var förlagt till den konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Allan Ellenius, professor emeritus vid institutionen, förklarar att ett av projektets mål var att visa hur det visuella bildspråket under 1600-talet blev ett allt viktigare redskap för att förmedla politiska budskap.

I *Baroque Dreams* sätts 1600-talets konst och arkitektur in i en historisk kontext, där utgångspunkten är militärstatens framväxt och befästande. Nationella illustrationsprojekt blev enligt författarna en viktig komponent i den internationella konkurrensen och de förmedlade alla ett patriotiskt budskap. Samtidens retorik nyttjades även i bildspråket och överdrifter och idealiseringar kom att användas för att förtydliga och övertala.

I fem artiklar får vi smakprov på projektets resultat, läckert serverade med rikliga illustrationer. Ellenius inleder med en artikel där stormaktstidens Sverige sätts in i en västeuropeisk kontext. Utan att fastna i detaljer eller lockande förklaringar, plockar han fram ett antal exempel på Sveriges väg genom seklet. Som exempel på faktorer som påverkat barockens uttryck i Sverige framhåller Ellenius göticismen samt naturen och det nordiska klimatet.

Ett av de stora patriotiska projekten under 1600-talet, där landet och dess natur beskrevs, presenteras av Börje Magnusson, verksam vid Svenska institutet i Rom. Hans artikel handlar om Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna*. Magnusson visar hur Dahlbergh arbetade med illustrationerna rent tekniskt och hur den imperialistiska ambitionen manifesterades i illustrationerna. Till flera bilder i *Suecian* finns förberedande skisser bevarade och det går att följa stegen från skiss till färdig produkt.

Två av artiklarna beskriver förändringarna i ikonografin under 1600-talet. I den första artikeln fördjupar sig Karin Sidén, verksam vid Nationalmuseum, i porträtteringen av barn. I den andra artikeln skriver Peter Gillgren, biträdande professor i konstvetenskap vid Gotlands högskola, om hur fromheten som ikonografi förändrades under tidigmodern tid. Ikonografin sätts av båda författarna i relation till samtida litterära källor. Sidén använder böcker om barnuppföstran, jungfruspeglar, begravningsstal och maskspel, Gillgren främst andaktslitteratur. Sidén ger även en intressant jämförande beskrivning av den speciella ikonografi som använts vid porträtteringen av kungliga barn. Symboler och ikonografi gjorde att bilderna fungerade mer som retorik än som konst.

Konsten som ett retoriskt och politiskt verktyg är även temat för Märten Snickare, verksam vid Nationalmuseum. Han menar att konsten och arkitekturen

fungerade som en evigt pågående visualisering av politiska och religiösa dramer under 1600-talet. Ceremonier och fester blev efemära konstverk, som på många sätt liknade dagens gränsöverskridande konstformer. Snickare exemplifierar detta med Nicodemus Tessin d y och dennes iscensättningar av kungliga ceremonier.

Bokens författare förutsätter att läsaren har en relativt god kunskap om Sveriges historia, och kanske hade en utförligare bakgrund varit motiverad. Forskningsprojektets teoretiska styrning berörs bara mycket kort i inledningen och utan någon diskussion. De traditionella forskningsmetoderna inom konstvetenskapen har, enligt inledningen, kombinerats med kulturanthropologiska och mentalitetshistoriska angreppssätt.

Barock Dreams är dock en mycket vacker antologi, som ger en god introduktion till den svenska stormaktsdrömmen för en internationell publik, inte minst tack vare en genomarbetad not- och litteraturförteckning. Författarnas långvariga samarbete syns tydligt i den väl sammanhållna texten och de skilda kapitlen förstärker varandra och formar en övertygande helhet. Boken, som har ett tilltalande format och layout, förlorar dock på att inte alla bilder tryckts i färg.

Cristina Prytz

Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Nordic Academic Press, Lund 2002. 231 s.

Synen på stormaktstidens kyrkoliv och religionsutövning präglades länge av en forskningstradition som menade att 1600-talets kyrko- och statsledningar var mycket framgångsrika i sin gemensamma strävan att fostra och disciplinera befolkningen. Enligt denna uppfattning genomsyrades det gammallutherska gudstjänstlivet av stillsamhet och allvar och med en tilltagande respekt för den nya lärans strängare krav. Framgången kunde, menade man, i hög grad tillskrivas den starkare kyrkoledningen och det dugligare prästerskapets nitiska kyrkotukt och pedagogiska folkfostran.

På senare år har det dock tillkommit en rad studier som nyanserat och till vissa delar problematiserat detta synsätt. Till de sistnämnda hör i högsta grad Göran Malmstedts studie *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Malmstedts undersökning av förhållandet mellan kyrkliga ideal och folkliga normer tar snarast utgångspunkt i de svårigheter som mötte kyrkoledningen i ambitionen att reformera och disciplinera kyrkolivet. För även om reformationen i vissa avseenden kan sägas ha varit en stor framgång i Sverige under 1500- och 1600-talen, så synes allmogens förhållande till religion och kyrka i väsentliga delar opåverkade av den nya lärans ideal och praktik.

Med reformationen följde inte bara en ny kyrkoordning och ett nytt guds-

tjänstspråk utan även en tydlig förändring av gudstjänstens form och innehåll. Tydligast kom detta till uttryck i predikans centrala betydelse, det var från predikstolen som den rätta och rena läran skulle förmedlas och förklaras. Med den starka betydelse som lades vid predikan för undervisning och fostran ställdes också andra krav på såväl prästerskap som menighet. Större vikt lades vid prästerskapets utbildning, som fick ett mer teoretiskt innehåll, och stora ansträngningar gjordes för att förändra prästerskapets beteende, i syfte att skapa en tydlig och väl avgränsad kyrklig ämbetsmannaroll. På samma sätt strävade kyrkoledningen efter att reformera menighetens beteende under och i samband med gudstjänsten. För att rätt kunna förstå och ta till sig innehållet i predikan krävdes, förutom närvaro, en stillhet och uppmärksamhet, något som tidigare inte erfordrats i samma utsträckning. Annorlunda uttryckt eftersträvade kyrkoledningen under stormaktstiden en tydligare rollfördelning mellan präst och menighet. Prästen skulle vara församlingens stränge men pedagogiska *lärare* och allmogen förväntades vara den stillsamma och gudfruktiga *åhöraren*.

Som Malmstedt visar förelåg det dock en tydlig diskrepans mellan kyrkoledningens ideal och verklighetens praktik under stormaktstiden. Trots kyrkans ansträngningar var det märkbart svårt att få allmogen att förändra sitt beteende under och i samband med gudstjänsten. Stora delar av menigheten fortsatte att komma för sent och avvika innan akten var färdig. Under högmässan kunde ordningen störas av såväl onyktra deltagare som av de många hundar som vanligen medtogs in i kyrkan. Lika illa kunde det vara utanför kyrkan, där dryckesförsäljning och allmän kommers på kyrkogården var ett nog så störande inslag. Inte heller prästerskapet levde alla gånger upp till de krav som kyrkoledningen ställde. Såväl i ämbetsutövningen som i levernet föreföll många präster avvika från det ideal som förutsattes.

Allmogens beteende bör dock inte första hand tolkas som uttryck för en bristande respekt för kyrka och religion, utan tvärtom agerade den i högsta grad inom ramarna för en traditionell religiös kultur. Att allmogens beteende efter hand kom att uppfattas som problematiskt av kyrkoledningen tolkar Malmstedt som ett uttryck för att det under stormaktstiden fanns två i grunden konkurrerande fromhetsideal. Mot kyrkoledningens moderna, mer subjektiva och individualistiska religionsuppfattning stod allmogens traditionella och kollektiva föreställningsvärld. Reformationen var på en och samma gång en politisk och kulturell process och trots framgångar i politiskt avseende återstod vid stormaktstidens slut mycket för kyrkoledningen att uträtta i fråga om kyrkolivets karaktär och utformning. På sikt kom kyrkoledningens fromhetsideal dock att få genomslag hos de breda folklagren, men ironiskt nog ofta i form av väckelser och inte sällan i direkt konfrontation med kyrkans företrädare. Malmstedt lyfter också fram prästerskapets roll och dess betydelse som förmedlande länk mellan kyrkoledning och menighet. Svårigheterna för kyrkoledningen att reformera kyrkolivet var ock-

så i mångt och mycket ett uttryck för en oförmåga att skapa ett prästerskap som förmådde förverkliga ledningens ambitioner.

Till Malmstedts välskrivna och pedagogiskt upplagda arbetes många förtjänster hör inte bara de nya perspektiv han tillför forskningen kring reformationen och det tidigmoderna kyrkolivet i Sverige utan även hur detta fogas till ett allmänuropeiskt perspektiv. Kort sagt utgör Malmstedts arbete en spännande och intressant läsning som förhoppningsvis kommer att användas mycket inom kommande forskning.

Olof Hansson

Niels Jul Nielsen, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002. 543 s.

Etnologen Niels Jul Nielsens avhandling är en ambitiös studie av arbetarna vid Burmeister & Wains mekaniska verkstad och varv, Danmarks största industriella arbetsplats på Christianshavn i Köpenhamn. Den rikt illustrerade boken rymmer dels detaljerade undersökningar av arbetsförhållanden och löner, dels resonemang om vad som utmärker arbetarkultur i allmänhet. De senare utgår från en solid, och opblematiserad, historiematerialism. Beroendet av lönearbete för att säkra reproduktionen ger arbetarens livsform enhetlighet. Lönearbetet förklarar enligt Nielsen såväl arbetarkulturens homogenitet som dess komplexitet. Kritisk till resonemang i termer av klassmedvetande menar författaren att lönearbetet även förklarar arbetarrörelsens expansion. Förklaringen till de hastigt stigande medlemstalen låg inte i politiken utan i ekonomin; fackföreningarna gav helt enkelt medlemmarna bättre möjligheter än vad individen hade ensam, att skapa säkra existensvillkor.

Avhandlingens längsta kapitel (s 267–433) behandlar förutsättningarna för ett liv som lönearbetare från 1870-talet till 1910-talet (Jul Nielsens material är primärt från perioden 1870–1900). Här presenteras detaljerade uppgifter om arbetsområden och lönenivåer, både för den generella utvecklingen och för olika facklärdas arbetare och för arbetsmännen. Det generella mönstret ger två slutsatser: För det första att en genomsnittlig arbetares lön inte räckte till för att föda en familj, för det andra att reallönerna steg under perioden. Det riktigt intressanta visar sig först då författaren lämnar medelvärdena och undersöker olika facklärdas och icke facklärdas arbetares situation. Han finner stora variationer i löner och villkor, både inom och mellan olika arbetargrupper som grovsmeder, maskinarbetare, nitare och skeppssmeder. Differentiering blir här analysens nyckelbegrepp: olika arbetsuppgifter, löneförhållanden och arbetsvillkor präglade B&W. Löneskillnader på över 30 procent existerade inom en och samma grupp; med den individuella lönesättningen kunde arbetsgivaren behålla – för andra arbets-

köpare – attraktiva arbetare samtidigt som systemet möjliggjorde för sämre betalda att förbättra sina villkor. Arbetarna accepterade därmed de stora skillnaderna. Analysen är här mycket utförlig med många, för den arbetslivshistoriskt intresserade, viktiga iakttagelser om gränsdragningar mellan arbetsuppgifter, arbetets organisation och arbetarnas organisering. Jul Nielsen konstaterar bland annat att arbetsmännen, som utgjorde en femtedel av arbetsstyrkan, inte bör ses som en fackgrupp. I stället utgjorde grovarbetet snarare ett kompetensområde på en bestämd – lägre – nivå, och det var i sista hand inte arbetets art och innehåll som avgjorde om det skulle utföras av facklärdade eller av grovarbetare utan gruppernas möjligheter att definiera ett arbetsområde som sitt eget och på så vis lägga beslag på rätten att utföra det.

Jul Nielsens andra huvudpunkt rör paternalismen. Han vänder sig med kraft mot synen på paternalismen som en evig företeelse, ett arv från skräväsandet som dog ut i vid sekelskiftet 1900 i och med arbetarrörelsens frammarsch och institutionaliseringen av relationerna på arbetsmarknaden 1899 och senare. I stället för en gradvis evolution från urgamla förhållanden till 1900-talets formaliserade relationer, ser författaren tydliga diskontinuiteter. Under företagets första årtionden, fram till 1870-talets början, härskade en "virksomhedsintern" paternalism med begränsat socialt engagemang från ledningen i arbetarnas liv och villkor. Under seklets tre sista årtionden ökade engagemanget markant, en "socialt bevidst" paternalism växte fram. Denna utmärktes av ett medvetet socialt engagemang från bolagets ledning, till exempel genom finansieringen av arbetarnas kassor för understöd till sjuka och gamla kamrater. Personliga intyg från arbetsgivaren om arbetares kvalifikationer, en nyhet efter 1870, utgör ett annat exempel. Jul Nielsen analyserar även sångerna som sjöngs vid festligheter och utflykter och visar hur dessa alltmer talar om sammanhållning kring fabrikörerna Burmeister och Wain. Denna nya paternalism bör, menar författaren, ses som fabriksledningens svar på dels arbetarnas begynnande organisering och socialismen, dels som ett uttryck för samtidens intresse för arbetarfrågan. I Jul Nielsens paternalismstolkning, som relateras till delar av den svenska forskningen, betonas draget av försvarsstrategi, en företagsekonomiskt genomtänkt sådan och inte någon avvikelse betingad av det potentiella hot som arbetarna ansågs utgöra. Septemberförslaget 1899, huvudavtalet mellan arbetsgivarnas och arbetstagarorganisationer, markerar sedan övergång till den tredje perioden med formaliserade relationer mellan parterna och en statsmakt som successivt övertar ansvaret för den sociala tryggheten. En ny företagsledning erkände nu fackföreningarna som en legitim motpart, och skiftet bekräftades med nedläggningen av de gamla understöds-kassorna 1898.

Virksomhed og arbejderliv är en läsvärd studie med flera intressanta resultat, främst om paternalismen och de differentierade löneförhållandena. Dialogen med svenska arbetslivshistoriker är stundtals livlig, men generellt sett hade en starkare anknytning till tidigare forskning varit önskvärd. Försöket att formulera

en allmängiltig teori om arbetarkultur är däremot mindre övertygande. Jul Niensens starka lönematerialism reducerar arbetarkultur till *arbetsplatskultur*. Familj, bostad, extrainkomster, religiositet, politik, öl och idrott, kort sagt arbetarnas hela liv utanför verkstad och varv, försvinner. Det samhälle där B&W verkade och där arbetarna levde förblir märkligt mörkt och avlägset. Författaren bortser även helt från genus. I stället för att utnyttja nyare forskning för att berika analysen av en mansdominerad arbetsplats, avfärdas kön som en av många "etiketter" (s 58), ett "argument" som inte rör sakens kärna (s 451f). Lönearbetet blir i stället allt, och frågan är om inte författaren begår samma reduktionistiska misstag som den forskning han kritiserar: En faktor får förklara arbetarkulturens stora komplexitet.

Nils Edling

Paul Baker & Jo Stanley, *Hello Sailor! The Hidden History of Gay Life at Sea*, Pearson Education, Harlow 2003. 240 s.

I *Hello Sailor!* vill Paul Baker och Jo Stanley skriva en dold historia, historien om homosexuellt liv till sjöss inom den brittiska handelsflottan och om de män som utövade det. För att kunna presentera deras verk är det nog nödvändigt att först konstatera vad boken inte är. Den är knappast ett teoretiskt banbrytande verk späckat med det senaste från den queer-teoretiska forskningsfronten. Istället är boken en tämligen konventionell intervjustudie kring män som någon gång under sina liv till havs haft sex med andra män. En svensk referenspunkt skulle kunna vara Arne Nilssons studie *Såna och riktiga karlar*.

Att boken varken är särdeles teoretisk eller problematiserande gör den inte mindre läsvärd, tvärtom är den välgenomförd och bjuder stundtals på en synnerligen njutbar läsoplevelse. Förutom en mindre utflykt till Polari, det hemliga språk som utvecklades av homosexuella sjömän, kretsar boken kring två teman. Dels en beskrivning av hur livet organiserades av de homosexuella sjömännen inom handelsflottan och vilka relationer som upprättades med det omgivande samhället, både i form av straighta arbetskamrater och det större samhället till lands. Dels ett försök till förklaring av hur homosexuella sjömän kunde skapa en frizon på de stora skeppen och därmed fly landlivets repressivare samhälle.

Den traditionella bilden av sjömannen är den av en i många avseenden hypermaskulin och viril ung man i stilig uniform med en flicka i varje hamn. Den sprids bland annat genom olika former av pornografi och erotica, kanske i synnerhet i sådan riktad till homosexuella män. Även om bilden säkerligen verkade attraktiv

1. Jag är väl medveten om att termen homosexuella män knappast är den mest lämpliga för att beskriva den extremt situationsberoende sexualitet många sjömän uppvisar i studien. I brist på bättre använder jag den ändå.

för de intervjuade i *Hello Sailor!*, så stämmer den knappast för deras del. Visserligen var de flesta inom den brittiska handelsflottan unga ogifta män som möjligen hade en flicka, eller pojke, i varje hamn. Men istället för sjömansuniform bar de Hawaiiskjorta till vardags och relativt många bar en paljettprydd aftonklänning med tillhörande högklackat till fest.

Det fanns med andra ord stora möjligheter att leva ett utsvävande liv som helt klart bröt gränserna för en heteronormativ ordning. Detta trots att handelsflottan i teorin borde ha varit en plats där repressionen av homosexualitet som avvikande varit starkare än på land. När homosexuella handlingar mellan samtyckande vuxna avkriminaliserades 1967 undantogs medlemmar av de väpnade styrkorna, anställda inom handelsflottan och boende på kanalöarna.

Väl till sjöss levde många av informanterna ett extravagant, utsvävande och ganska hårt liv med mycket arbete, alkohol, fester och sex. De som verkar ha tagit ut svängarna mest² var serveringspersonal och stewardar. Vid personalens fester förekom både ett mer informellt festande efter arbetsdagens slut och mer formella tillställningar, ofta i full galaklädsel, både i mässrum och större hytter.

Det samkönade sexuella livet spände över en rad variationer vad gällde organisation. Allt från tillfälliga sexuella möten, till seriell monogami och långa allvarliga kärleksförhållanden förekom. Dock verkar de tillfälliga mötena ha dominerat, möjligen eftersom dessa hade en möjlighet att involvera även den delen av besättningen som inte var uttalat homosexuell men trots det öppen för samkönad sex.

Hur kunde då nöjeskryssningarna utvecklas till en fristad? Författarna presenterar ett antal hypoteser som drar åt litet olika håll. Dels framhåller de flottans tradition av tolerans gentemot samkönad sex bland manskapet och vill hänföra den till skeppets speciella karaktär av sluten institution, beroende av allas hårda arbete för att fungera. Det fanns helt enkelt inte något utrymme för att alienera delar av besättningen. Dels för de fram vissa linjers förkärlek för att mönstra homosexuella män till de serviceinriktade uppgifterna på skeppen. Homosexuella förutsattes kunna ge den speciella omvårdnad i en enkönad värld som annars endast kvinnor skulle kunna ge, och det verkar på informanterna som att de gjorde det. Priset för litet smink och högklackat var alltså hårt och omtänksamt arbete. Slutligen kan det inte uteslutas att männen själva i hög grad var medskapare av den speciella situationen i handelsflottan, när hälften av en 1000 personer stor besättning på ett eller annat sätt identifierar sitt begär mot andra män är det svårt att hindra dem.

Andres Brink

2. Här syftar jag egentligen på varit mest camp.

Johan Eriksson, *Kampen om hotbilden. Rutin och drama i svensk säkerhetspolitik*, Santérus Förlag, Stockholm 2004. 244 s.

När kalla kriget tog slut ökade intresset för identiteter och nationalism. De klassiska analyserna av det bipolära systemet räckte inte för att förklara internationella politiska händelser. Identitetsanalys blev högsta mode. Studier av *vi* och *de andra* skulle nu bringa klarhet i de nya motsättningarna. De mest extrema formerna av uppfattningar om de andra, och därför också kanske de mest lockande, kan analyseras som hotbilder.

Johan Eriksson är en statsvetare som under ett antal år publicerat ett flertal rapporter och artiklar i detta ämne. Den nu utgivna boken tycks utgöra en avslutande studie, åtminstone när det gäller den svenska tillämpningen av frågeställningen. Eriksson anknuter till de forskningsinriktningar som betonar språk och idéers betydelse. Han skulle dock, enligt min mening, i än större utsträckning ha kunnat utnyttja erfarenheter från andra discipliner. De problem han diskuterar är aktuella inom många forskningsområden. En historiker skulle här antagligen anknyta till begrepp och forskningsinriktningar som till exempel *linguistic turn*, *begriffsgeschichte* eller kanske mentalitetshistoria. Forskare inom disciplinen internationella relationer (IR) kallar denna inriktning (social)konstruktivism, med kända företrädare som Alexander Wendt och den så kallade Köpenhamnskskolan.

Trots en uttalad önskan att knyta an till olika ämnesområden och teoribildningar tycks författaren inte kunna ta sig ur IR-skyttegraven. Ett exempel på denna begränsning är att Eriksson, trots ett uttryckligt intresse för den historiska dimensionen, med bland annat ett inledande bakgrundskapitel som tecknar den svenska utvecklingen under kalla kriget, enbart refererar till en handfull historiker i den för övrigt mycket omfattande litteraturförteckningen. I denna saknar jag också många av de statsvetenskapliga arbeten som har just en språkvetenskaplig inriktning.

Teoretiskt anknuter Eriksson främst till dagordningsteori, men även till gestaltningsteori (mera känt som *framing*). Boken behandlar hur och varför vissa hotbilder, men inte andra, uppmärksammas i svensk säkerhetspolitik. Eriksson analyserar här kampen om den säkerhetspolitiska dagordningen. Denna kamp kallar han för "hotbildernas politik". Kapitlen struktureras efter analyser av: a) aktörer, b) problemgestaltning, c) aktörers drivkrafter i form av intressen och idéer samt d) vilka möjligheter särskilda formativa perioder (s k policyfönster) ger.

I korthet kan Erikssons huvudtes sägas gå ut på att hot är vad det säkerhetspolitiska etablissemanget säger vara ett hot. Hoten behöver inte nödvändigtvis ha någon bevisad förankring i verkligheten. Eriksson formulerar detta som att studien "ifrågasätter att det finns någon självklar överensstämmelse mellan 'verkliga' hot och de hotbilder som får genomslag i beslutsfattande, samhällsdebatt och forskning". Eriksson är dock mån om att påpeka att detta inte betyder att hoten

aldrig skulle ha någon faktisk grund och han passar i detta sammanhang på att positionera sig gentemot den inflytelserika Köpenhamnsskolan och dennas teori- bildning kring begreppet säkerhetsisering.

Eriksson fastställer, föga förvånande, att det svenska säkerhetspolitiska etablissemanget utgörs av en samling Stockholmsbaserade aktörer som har säkerhetspolitik till arbetsuppgift. Efter kalla krigets slut lyckades dessa behålla problemformuleringsprivilegiet genom att tidigt och skickligt anpassa sig efter "det vakuum som uppstod på hotbildernas dagordning", som Eriksson uttrycker det. Den i detta sammanhang viktigaste gruppen, militärerna, behövde fylla tomrummet för att även fortsättningsvis kunna försvara ekonomiska anslag. Lösningen blev ett vidgat säkerhetsbegrepp. Eriksson betonar dock att den breddade hotbil- den under 1990-talet varken var särskilt bred eller så ny som den ofta framställs som. Sedan slutet av det förra århundradet gäller även att hot måste ha tydliga "antagonistiska aktörer" och kännetecknas av plötsligt kristillstånd, "samhällsom- störtande händelser", för att kvalificera sig som hot. Eriksson drar här den föga förvånande slutsatsen att ett bredare hotbegrepp fått genomslag i tider av inter- nationell avspänning medan ett smalare, militärt, begrepp dominerat i tider av hårdnande internationellt klimat.

I studien använder sig Eriksson av IT-hot och miljöhot som exempel. Miljöhot upplevde en kort tid på den säkerhetspolitiska agendan, för att snart försvinna, vilket även det kan ses som tecken på att hotbildsbegreppet återigen blivit mer begränsat. En orsak till miljöhotets försvinnande ser Eriksson i att det var lättare för det säkerhetspolitiska etablissemanget att, med sin tydliga institutionalise- ring, anknyta till IT-hot än miljöhot. Miljöhoten hade nämligen sin egen, redan existerande, institutionalisering. Denna hade dock ingen tidigare koppling till sä- kerhetspolitiken.

Erikssons studie, och hans tidigare arbeten, är mycket användbara inom olika forskningsområden genom de tydliga försöken att kombinera teori och empiri inom ett politiskt mycket tungt område. För, som Eriksson konstaterar, utgör den språkliga maktkampen (den diskursiva makten) om bestämningen av säkerhetspoli- tiska hot en av de allra viktigaste i samhället.

Sten Ottosson

Litteratur inkommen till redaktionen

- Arendt, Hannah, *Mellan det förflutna och framtiden. Åtta övningar i politiskt tänkande*, Göteborg 2004
- Anderson, Philip J, Blanck, Dag & Nordstrom, Byron J (eds), *Scandinavians in Old and New Lands. Essays in Honor of H. Arnold Barton*, Chicago 2004
- Arnórsdóttir, Agnes S & Krasilnikoff, Jens A (red), *Køn i historien*, Aarhus 2004
- Aronsson, Peter, *Historiebruk – att använda det förflutna*, Lund 2004
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, *Vandas historia 1946–1977. Tillväxt, samarbete, välstånd*, Jyväskylä 2004
- Asplund Ingemark, Camilla, *The Genre of Trolls. The Case of a Finland-Swedish Folk Belief Tradition*, Åbo 2004
- Baudou, Evert, *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*, Stockholm 2004
- Björk, Ragnar & Johansson, Alf W (red), *Samtidshistoria och politik. Vänbok till Karl Molin*, Stockholm 2004
- Claeson, Urban, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, Uppsala 2004
- Dalhede, Christina, *Tolagsjournaler under tidigmodern tid i Göteborg. Källmaterial och möjligheter*, Göteborg 2005
- Dunge, Martin (red), *Varvsliv. Minnen från en svensk industriepok*, Stockholm 2004
- Eckert, Jörn & Modéer, Kjell Å (Hrsg), *Juristische Fakultäten und Juristenausbildung im Ostseeraum. Zweiter Rechtshistorikertag im Ostseeraum. Second Conference in Legal History in the Baltic Sea Area, Lund 12–17.3, 2002*, Stockholm 2004
- Edvinsson, Rodney, *Growth Accumulation Crisis. With New Macroeconomic Data for Sweden 1800–2000*, Stockholm 2005
- Eldblad, Anita m fl (red), *Sveriges medeltida personnamn. Häfte 14. Holmger–Ingeborgh*, Stockholm 2004
- Ericsson, Tom, Fink, Jørgen & Myhre, Eivind, *The Scandinavian Middle Classes 1840–1940*, Oslo 2004
- Eriksson, Fredrik, *Det reglerade undantaget. Högerens jordbrukspolitik 1904–2004*, Stockholm 2004
- Frolov, Dmitri, *Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosdan aikana* [With English Summary], Helsinki 2004
- Fritz, Birgitta & Elfving, Lars (utg), *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489. Samtida texter med översättning och kommentar*, Stockholm 2004
- Garde, Pia-Kristina, *De dödsdömda vittnar – 60 år senare*, Bromma 2004

- Gaunt, David, Levine, Paul A & Palosuo, Laura, *Collaboration and Resistance During the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, Bern m fl 2004
- Grundberg, Malin, *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*, Lund 2005
- Hagen, Rune Blix & Sparboe, Per Einar (red), *Kongens reise til det ytterst nord*, Tromsø 2004
- Hatje, Ann-Katrin (red), *Historiens mångfald. Presentation av pågående forskning vid Institutionen för historiska studier*, Umeå universitet, Umeå 2004
- Hedin, Marika, Linderborg, Åsa & Nilsson, Torbjörn, *Bilden av Sveriges historia. Fyrtio sätt att se på 1900-talet*, Stockholm 2005
- Huhtamies, Mikko, *Knektar och bönder. Knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget*, Helsingfors 2004
- Husz, Orsi, *Drömmarnas värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*, Hedemora 2004
- Högborg, Louise, *Arkivera. Handbok för föreningslivet*, Stockholm 2004
- Jespersen, Leon, *Adelsvældens skatter 1536–1660. Dansk skattheorie III*, København 2004
- Kihlberg, Mats, & Holmberg, Carl Emil, *Arbetets Vänner och Aftonposten* (Särtryck ur *Historiska och litteraturhistoriska studier* 78), Helsingfors 2003
- Knapas, Rainer & Vaino, Maria (utg), *Albert Edelfelt och Ryssland. Brev från åren 1875–1905*, Stockholm & Helsingfors 2004
- Kulke, Hermann & Rothermund, Dietmar, *A History of India*, London & New York 2004 (1986)
- Kumlien, Mats, *Continuity and Contract. Historical Perspectives on the Employee's Duty of Obedience in Swedish Labour Law*, Stockholm 2004
- Kurras, Lotte, *Axel Oxenstiernas Album amicorum und seine eigenen Stammbucheinträge*, Stockholm 2004
- Lambert, Peter & Schofield, Phillip, *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline*, London & New York 2004
- Lif, Anders, 1917. *En berättelse om Sigfrid Edström, Asea, Västerås och revolutionen*, Västerås 2004
- Lind, Johan H et al, *Danske korstog. Krig og mission i Østersøen*, København 2004
- Lipponen, Sami, "Nationens sista försvarare" *En religionsvetenskaplig studie av neonationalistisk samhällssyn och livstolkning i Sverige*, Åbo 2004
- Lundahl, Gunilla, *Bilar och broar, sportskor och stolar. Design förr och nu*, Stockholm 2005
- Lundgren, Kurt, *Öländsk historia. Berättelser om hur det egentligen var*, Borgholm 2004
- Manning, Patrick, *Migration in World History*, New York & London 2005
- Mazlish, Bruce & Iriye, Akira (eds), *The Global History Reader*, New York & London 2004

- Mentz, Søren, *The English Gentleman Merchant at Work. Madras and the City of London 1660–1740*, Copenhagen 2005
- Neuman, Bertil, *Skratta eller gråta – humor i koncentrationsläger*, Stockholm 2005
- Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, Stockholm 2004
- Norén, Håkan, *Nyköpings historia I. Mer än bara gästabad*, Nyköping 2004
- Pettersson, Richard, *Blick för kultur. Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*, Umeå 2004
- Rajala, Juha, *Kurittajia ja puukkosankareita. Väkivalta ja sen kontrollointi Kanaksen rajaseudulla 1885–1917* [Summary: Disciplinary and Knife Heroes. Violence and Its Control in the Karelian Isthmus Border, 1885–1917], Helsinki 2004
- Rosén, Christina, *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*, Lund 2004
- Rosén, Ulla, *Gamla plikter och nya krav. En studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815–1939*, Växjö 2004
- Rüsen, Jörn, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter*, Göteborg 2004
- Scheperman, Kathrin & Dilling, Horst, *Schicksale Psychiatrischer Patienten der Lübecker Heilanstalt Strecknitz im Dritten Reich*, Lübeck 2005
- Schmidt, Lars, *En kamp om själar. Den evangelisk-lutherska kyrkan i Borgå-bygden och dess röda medlemmar under tiden kring 1918*, Åbo 2004
- Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004
- Staecker, Jörn (ed), *The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages*, Lund 2004
- Svendsen, Lars Fr H, *Ondskans filosofi*, Stockholm 2005
- Thor, Malin, *Hechaluz – en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Växjö 2005
- Topelius, Zacharias, *Finlands krönika 1860–1878*, Rainer Knapas (utg), Stockholm & Helsingfors 2004
- Tuomaala, Saara, *Työätekeivistä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi. Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939* [Summary: From Working Hands to Clean and Writing Hands. Encounters between Finnish Compulsory Education and Rural Children, 1921–1939], Helsinki 2004
- Ulvros, Eva Helen, *Dansens och tidens virvlar. Om dans och lek i Sveriges historia*, Lund 2004
- Valentin, Hugo, *Judarna i Sverige. Från 1774 till 1950-talet*, Stockholm 2004
- Von Wright, Magnus, *Dagbok 1863–1868. Konstnärsbröderna von Wrights dagböcker, del 5*, Helsingfors 2004
- Ågren, Maria & Erickson, Amy Louise (eds), *The Martial Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*, Aldershot 2005

Medverkande i detta häfte:

Fil mag Henrik Alexandersson, Göteborg, fil dr Lars I Andersson, Mannheim, fil dr Dag Blanck, Uppsala, doc Eva Blomberg, Västerås, fil mag Andres Brink, Södertörn, fil dr Nils Edling, Stockholm, fil kand Bo Eriksson Janbrink, Stockholm, fil mag Olof Hansson, Uppsala, prof Arne Jarrick, Stockholm, fil mag Magnus Källström, Stockholm, doc Patrik Lantto, Umeå, fil dr Auður Magnúsdóttir, Göteborg, prof em Göran B Nilsson, Lidköping, fil dr Roddy Nilsson, Växjö, doc Sven-Olof Olsson, Halmstad, fil dr Sten Ottosson, Uppsala, fil kand Cristina Prytz, Nyköping, prof Lennart Schön, Lund, prof Bo Stråth, Firenze, prof Rolf Tamnes, Oslo, prof Rolf Torstendahl, Västerås, fil dr Johnny Wijk, Stockholm, prof Maria Ågren, Uppsala, fil kand Joachim Östlund, Lund.

